

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

Год. VI • 1964 • Кн. 3

Българската археология през периода 1944—1964 г.

Димитър П. Димитров

Победата на Деветосептемврийското народно въстание, която можа да се осъществи благодарение на решаващата помощ на славната съветска армия, спаси страната от трета национална катастрофа и изтръгна българския народ от лапите на фашизма, империализма и капитализма. Българският народ се нареди на фронта на прогресивното и миролюбиво човечество, влезе в състава на великото семейство на социалистическите държави. Под ръководството на своята комунистическа партия, използвайки богатия опит и всеобхващащата помощ на братския Съветски съюз, българският народ тръгна бързо по нов път на развитие, по пътя на социализма и комунизма. Бързото и успешно изграждане на икономическите и културните основи на новия общественно-икономически строй беше немислимо, без да се извърши бързо и коренно преустройство на идеологическия фронт върху основата на марксистко-материалистическия мироглед. Такова преустройство трябваше да засегне цялата българска наука. То трябваше да преобрази и българската археологическа наука, толкова повече, че тя беше заварена от големите исторически събития, които ставаха у нас, на буржоазни позиции.

Българската археология, създадена едва в първите десетилетия след Освобождението, се разви в наука на едно буржоазно общество, като премина през онези етапи на развитие, през които премина археологията в останалите страни на буржоазния свят. Първият етап до войните се характеризира със събиране и натрупване на значителен археологически материал. Неговото научно обработване се свеждаше от началото до описание, обяснение и датиране на паметниците. Откриването на редица аналогии се считаше за крайна цел на научното издирване. Постепенно сравнителният и формално типологичният метод бяха и тук въздигнати в основни и решаващи методи. Вторият етап започва след Първата световна империалистическа

война, когато буржоазията, застрашена за своето господство, потърси и чрез археологията да наложи своята идеология. Под булото на обективизъм в науката българските буржоазни археолози пренесоха и присадиха и на наша почва различни антинаучни и реакционни теории на западната буржоазна археология. Праисторическата археология достигна до идеите на еволюционизма, но заедно с това в нея намериха широко място теориите на миграциите и културните кръгове като единствени обяснения на общественото развитие. В античната археология проникнаха циклизмът и модернизацията, а археологията на българското средновековие, след като се впусна в изследване изключително на паметниците на изкуството, се уплете в теориите на виенската школа на Шриговски с целия нейн хаос от културни заимствувания и влияния, което отвори широко вратите на шовинистични спекулации. Българската средновековна археология стана войнстваща буржоазна наука. Тя високо издигна човеконенавистните теории на расизма и шовинизма и оказа широко съдействие на противонародната политика на българската буржоазия, на българския фашизъм и на династията, пропита от славянофобия и антисъветски настроения.

Разбира се, когато даваме една такава обща характеристика на буржоазната археология до 9.IX.1944 г. у нас, трябва същевременно и да подчертаем, че в нея не липсваха и стихийни демократични елементи: в нея имаше и едно добросъвестно събиране на материали, научно първично обработване на материали, което няма нищо общо с възникналите фашистки идеи и което представя онова положително наследство, от което ние и днес се ползуваме.

В периода до 9.IX.1944 г. у нас не съществуваша обаче никакви прояви на марксистическа археологическа наука. Археолози марксистки изобщо не съществуваша. В това отношение българската археология на другия ден след побе-

дата на народното въстание се отзова в едно извънредно неблагоприятно положение, когато трябваше да се постави въпросът за бързо и коренно идеологическо преустройство. Не съществуваше никаква основа, върху която можеше да се надстроява. В това отношение далеч по-друго беше положението при другите обществени науки, като например при историческата наука, при философията, политическата икономика, педагогията и др. Всред тези науки далеч преди 9.IX.1944 г. се развиваше наред с реакционната официална наука и една друга наука, жестоко преследвана, изградена върху основите на марксистко-ленинската идеология. Тъкмо това обстоятелство допринесе немалоко за бързия идеологически прелом, който се извърши в тези науки, който се извърши далеч по-бързо, отколкото в българската археология. Един обаче факт за честта на българските археолози не трябва да се отмени. Той се оказа от голямо значение за по-нататъшното развитие на нашата наука. По-голямата част от заварените кадри, всред които не липсваха и хора с прогресивно-демократични идеи, възприеха победата на Девети септември и произтичащите от нея логически последици за коренните изменения в обществения и политическия живот на нашата страна като една реалност. Те приеха искрено тази реалност и включиха своите сили в общата борба на трудещия се български народ за изграждане на основите на социализма.

Две основни задачи стояха пред българската археология след 9.IX.1944 г., без правилното и бързо разрешение на които не бе възможно да се направи нито една стъпка напред за развитието на тази наука: 1) коренно преустройство в организацията на археологическото дело у нас и 2) идеологическо преориентиране на заварените кадри. И двете тези задачи можаха да се осъществят само благодарение на огромните и постоянни грижи, които партията прояви към нашата наука още от самото начало, и благодарение на силното въздействие, което съветската наука оказва върху развитието на нашата.

Големите грижи на партията и правителството към науката и културата намериха още веднага след 9. IX. 1944 г. отражение и в българската археология. Бяха отпуснати значителни субсидии за археологически проучвания. Те дадоха възможност за първи път в историята на нашата археология да се разгърне работа на терена в най-широк обхват.

В областта на музейното дело още веднага след 9.IX.1944 г. бе предприета известна реорганизация. Бяха създадени на много места основните ядра на бъдещите градски и окръжни народни музеи. Създаде се по този начин и широка възможност за увеличаване на кадрите до размер няколко пъти по-голям, отколкото беше по-рано. Едно от най-съществените мероприятия в реорганизацията бе създаването към Българската академия на науките още през 1947—1948 г. на един ръководен център на археологическата дейност. Археологическият институт

и музей, съставен от бившите Български археологически институт и Народен археологически музей, обедини най-квалифицираните и най-изтъкнатите кадри тогава в областта на археологията в една организационна единица.

Идеологическото преустройство на българската археология започна под силното въздействие на съветската научна литература, която след 9.IX.1944 г. вече свободно проникна до българския учен. Едва сега за по-голямата част от българските археолози се разкриха огромните постижения на съветската археология в областта на откритията и разработването на теоретическите и методическите въпроси. Едва сега може да стане ясно, че качествено превъзходство на съветската археология пред буржоазната се дължи преди всичко на нейния марксистически материалистически мироглед и на нейния марксистически диалектически метод.

Под силното въздействие на съветската археологическа наука в съзнанието на значителна част от нашите стари научни кадри се извърши значителен прелом. Той намери конкретен израз в организираната през 1948 г. по инициативата на партията и на Президиума на БАН дискусия върху състоянието и задачите на българската археология.

Археологическата дискусия от 1948 г. беше една от първите дискусии, организирана от БАН, по въпросите за преустройството на българската наука на марксистически позиции. Тази дискусия отбеляза един преломен момент в историята на българската археология. От този момент започна в същност и истинският процес на преустройство във всички звена на археологическия сектор у нас. Този процес непрестанно се подпомагаше пряко или косвено от редица партийни и правителствени разпореждания и документи. В това отношение решаваща роля изигра още в началото V конгрес на БКП през есента на 1948 г. Много от общите насоки, които бяха начертани от докладите на конгреса във връзка с идеологическия сектор, във връзка с въпросите за марксистическа българска история, засягаха и българската археология.

Като резултат от огромната мобилизираща сила на решенията на V конгрес на БКП и на някои други партийни документи през май 1950 г. бе организирана Първата научна сесия на Археологическия институт и музей при БАН, в която взеха участие ръководителите и представителите на всички музеи в страната. Тази сесия от национален мащаб бе събитие от първостепенно значение за археологическия сектор. Сега за първи път бяха поставени за разрешаване на широка обществена основа по-задълбочено, повсестранно и с по-голяма марксистко-ленинска партийна целеустременост основните теоретически, методологически и научно-организационни въпроси на новата, преустройваща се на марксистко-ленинска основа археологическа наука. Българската археология за първи път в своята история може да излезе след тази сесия с единен държавен перспективен план. Той научно и ясно набелязваше основните проблеми на бъл-

гарската археология, чрез разрешаването на които можеше да се помогне за съставянето на цялостна марксистическа история на материалната култура и на изкуството на докапиталистическите общества, развили се през хилядолетията на територията на нашето отечество.

Изпълнението на този план обаче изискваше не само мобилизирането и сплотяването на всички археологически кадри у нас за съвместна работа, но също така и едно коренно и цялостно преустройство на организацията на нашето музейно и археологическо дело, като неговото по-нататъшно развитие се постави на широки обществени основи. И в този случай партията и правителството оказаха своята ценна и решаваща помощ. В това отношение огромна роля изигра постановление на Министерския съвет № 1608 от 30.XII.1951 г., заменено по-късно с № 165 от 5.VIII.1958 г. В какво се състои тяхното значение? В тези документи намериха правилно решение въпросите, свързани с грижата за защита на паметниците на културата, като се привлече за това цялата наша общественост чрез народните съвети на депутатите на трудещите се и чрез масовите организации. Постановление № 1608 създаде необходимите условия да се основе по-късно специален институт за паметниците на културата. Положиха се истински основи за развитието и разцвета на музейното дело у нас, като се създаде гъста мрежа от музеи в цялата страна, по-голямата част с археологически отдели, всред които израснаха и се развиха значителен брой кадри, създадоха се научни групи, които се включиха в изпълнението на многостранните задачи на българската археология. Като постави край на съществуващата дотогава стихийност в областта на музейното дело, запазването на паметниците и извършването на археологическите проучвания, постановление № 1608 създаде условия да се изгради една стройна съгласуваност между отделните музеи и центъра, между отделните ръководни институти и учреждения, в чиято компетентност спадаха горепоменатите задачи. За развитието на българската археология постановления № 1608 и 165 имаха и имат и това огромно значение, че осигуриха срочно проучване и на такива археологически обекти, разрушаването на които в процеса на социалистическите строежи не можеше да се избегне. С осигуряването на средства от инвеститора при огромния размах на строителството у нас след 9.IX.1944 г. за българската археология се откри необятна възможност при наличието на значителни средства да подложи на проучване обширни площи и да се сдобие с нови археологически материали за разрешаването на редица теми от проблематиката на общия археологически план.

След 9.IX.1944 г. беше направено твърде много и за подобрене на методиката на разкопките. Стратиграфският метод замени окончателно иманярския начин на разкопки чрез кладенци, траншеи или само по ръба на основите на разкриваните постройки. Подобри се доку-

ментирането. През 1956 г. бе обнародвана от Археологическия институт и музей специална инструкция за провеждане на археологически сондажи и разкопки. И все пак трябва да се признае, че в това отношение има още много да се изисква. В модерното лабораторно изследване на паметниците, в използването на най-новите методи на терена, в механизмирането на нашите археологически разкопки ние сме останали твърде назад.

За развитието на българската археология през последните години немалка роля изиграха и младите кадри, които се създадоха в университета „Климент Охридски“, гдето те имаха възможност да се обучават и възпитават в съвсем нов дух и по нови методи. През 1954 г. бе създаден профил по археология и по-късно по музейно дело. Въпреки мъчниотите от най-разнообразен характер катедрата по археология и музейно дело успя да обучи няколко випуска млади кадри в тази област. Катедрата е засега единственото място, гдето са били разработвани теоретическите и методологическите въпроси на археологията като наука.

Днес в страната съществуват четири самостоятелни археологически музея и 33 музея с археологически отдели с около 90 научни работници. Създаването на гъста мрежа от музеи с археологически отдели е една от най-блестящите страници от историята на археологията в последните двадесет години. Не само за това, че по такъв начин се създадоха центрове в цялата страна, които непосредствено обхванаха защитата на археологическите паметници, но и защото само с помощта на техния квалифициран кадър можаха да се разрешат въпросите на проучването на застрашените обекти от строителството и въобще за разгръщането на онази широка дейност на терена и проучването на толкова много археологически обекта през двадесетте години на народната власт.

И действително след 9.IX.1944 г. се разкриха такива възможности за развитието на археологическите изследвания у нас, за каквито преди това не можеше даже и да се помисли. В областта на палеолита и мезолита бяха открити 20 нови местонаходища, докато преди това бяха известни само седем. Разшириха се нашите познания върху географското разпространение на палеолитната култура у нас. Откриха се сигурни материали от най-късния палеолит и от мезолита, който изобщо беше неизвестен дотогава у нас. Направи се нова хронологическа класификация на известните по-рано материали, като се установи специфичният характер на тази култура у нас, който я отделя от развоя на западноевропейския палеолит и я сближава с палеолита от Среднодунавския басейн и от Североизточна Европа.

През този период бяха извършени проучвания на десетки обекти от неолита, енеолита и ранния бронз. Резултатите обаче от разкопките на селищната могила при Караново, Сливенско, и на селищната могила при квартал „Зора“ на Стара Загора надминаха всички очаквания. Ока-

за се, че най-старата неолитна култура у нас е рисувана керамика се е намирала на много по-висок етап на развитие, отколкото се предполагаше, и че тя е близо с две хилядолетия по-стара, отколкото се смяташе по-рано. Също и началото на бронзовата епоха може да се антидатира с близо 800 години по-рано.

В областта на археологията на траките се направиха много нови открития. Разкопаха се много нови некрополи, откриха се няколко уникални съкровища, като това от Панагюрище, от Луковит, от с. Летница, Ловешко. Беше открит и проучен първият тракийски град Севтополис, неизвестната в историята столица на тракийския владетел Севт III. Всичко това даде възможност да се променят коренно представите ни за културата на това древно население на нашите земи. В това отношение немалко значение имат и новите изследвания на тракийския език, които надхвърлиха рамките на чисто лингвистичните въпроси, като поставиха проблемата за тракийската етническа принадлежност на неолитната, енеолитната и бронзовата култура в централната и източната част на Балканския полуостров, т. е. проблемата за автохтонността на траките на Балканския полуостров.

След 9.IX.1944 г. започнаха за първи път системните и спасителни разкопки в нашите черноморски градове Созопол, Несебър, Одесос и др., които хвърлиха обилна светлина върху историята на гръцката колонизация по българската част на Западното Черноморие, като с това българската археология се включи в проблема за проучването на гръцката колониизация, разработвана от съветската и румънската наука.

Големи постижения има българската археология и в изучаването на културата на нашите земи през епохата на римското владичество. Тук на първо място бяха насочени усилията към разкриването на културата на града. Във връзка с изграждането и преустройството на нашите модерни градове се извършиха редица спасителни разкопки. Много ценни паметници бяха открити в Кюстендил, Пловдив, Стара Загора, Варна, Несебър, Река Девня (Марцианополис), Сандански, София и др., които ни дадоха възможност да проникнем дълбоко в историята на нашите градове, които ни разкриха съвсем нови страници от живота и културата на тези градове в древността. В някои от тях се откриха цели антични квартали. Установи се, че под сегашния център на София е било разположено през третото хилядолетие пр. н. е. праисторическо селище, с което се доказва, че нашата столица може да се гордее с история от 5000 години. Откри се и мястото на римския град Абритус при Разград, който се търсеше в Южна Добруджа. Започна системното проучване на римската дунавска граница (лимес романус) с разкопките на римските градове и кастели: Бонония (Ридин), Рацария (при с. Арчар), Ескус (при с. Гиген), Нове (при Свищов), Ятрус (при с. Кривина), развалините при Малък Преславец, при Попина и др. с което българската археология се включи най-после в

голямата международна задача за изучаване на границите в Римската империя.

През последните 20 години за първи път у нас се постави началото на славянската археология. Сега за първи път се откриха редица славянски селища: при Попина (Силистренско), при Якимово (Михайловградско), при Вълчедръм (Михайловградско), при с. Долно Церово (Благоевградско), при с. Стърмен (Русенско) и мн. др. Направиха се много археологически разкопки и се хвърли нова светлина върху културата на славяните в първите векове след заселването им на Балканския полуостров.

Ако повечето от споменатите дотук открития и археологически проучвания бяха наложени от нуждите на социалистическото строителство у нас, напълно по план бяха извършени проучванията в областта на средновековната българска археология. Наред с продължаването на работата в старите обекти Плиска, Преслав и Мадара сега бяха предприети разкопки на редица други средновековни селища, на първо място в Търново, а впоследствие и в Червен, Ловеч, Провадия, Цепина, Перник, както и на редица средновековни некрополи: при Нови пазар, при с. Разделна (Варненско), при Луковит, при Ловеч и др. Едно голямо постижение е откриването на Омуртаговия лагер (аул) при с. Цар Крум (Чаталар), Коларовградско, средновековното селище при с. Цар Асен и др. Нови важни данни за укрепителните съоръжения на Плиска се получиха от разкопките на южната порта. Дворцовият комплекс в Преслав все повече се оформя със своите постройки. Откритата през 1963 г. в Преслав сребърна, богато украсена чаша от X в. с надпис на жупана Сивин, откритият по-рано надпис на Чергубиля Мостич са едни от най-важните паметници, които имат извънредно историческо значение за историята и културата на българския език.

Много от резултатите на тези разкопки бяха обнародвани в Известията на Археологическия институт (излезли 12 тома през този период), в основаното през 1959 г. списание „Археология“, в годишниците на различните музеи в страната (Бургаския музей — един том, Варненското археологическо д-во — шест тома, Коларовградския музей — два тома, Пловдивския музей — пет тома, Търновския музей — един том) и в редица монографии, издадени от Археологическия институт на БАН, от които по-важни са: Деветашката пещера, Златното съкровище от Вълчитрън, Античната гробница при Казанлък, Апология, Римска мозайка от Улпия Ескус, Тракийската колесница, Попина, Мадарският конник, Некрополът до Нови пазар, Надписът на Чергубиля Мостич, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, Корпусът на старогръцките надписи от България (три тома) и др.

Със своите археологически открития, с обнародването на много от резултатите на своите проучвания българската археология през последните 20 години постигна големи успехи, разреши немалко въпроси от историята на племената и народите, населявали българските земи в дре-

вноста, от историята на българския народ през средновековието. Археологическите открития през последните 20 години поставиха за разрешаване много нови проблеми в нашата история, за разрешаването на които се натрупа огромен материал. На българската археология се пада изключителната заслуга да разработва историята на първобитното общество в нашите земи. Новите археологически открития хвърлиха обилна светлина върху историята и културата на робовладелското общество. Без нейните постижения бе невъзможно да се напишат новите страници на културното развитие на славяните от източната половина на Балканския полуостров, да се разкрие високият разцвет на материалната култура и на изкуството на ранната славяно-българска държава и изобщо на българския народ през средновековието.

С постиженията си през последните 20 години българската археология се издигна до нивото на международната археологическа наука. Изследванията на българските археолози намират висока оценка в Съветския съюз и в другите социалистически страни. Съветските списания „Вестник древней истории“ и „Советская археология“ са разтворили широко своите страници за българските автори. Същото е и в останалите социалистически страни. В България работят в последните години четири международни експедиции: българо-съветска за изучаване на бронзовата култура, българо-полска и българо-немска (ГДР) за изследването на римския лimes и българо-полска за изучаването на славянската култура на юг от Дунава. Изданията на Археологическия институт при БАН и на музеите в страната се търсят в целия свят. Българската археология в последните години проби желязната завеса на капиталистическия Западнен свят. Студиите на българските археолози се цитират вече широко в западната научна литература. В много западни списания се появиха статии на български автори. Няма международен археологически конгрес, на който да не се канят и българските археолози да изнесат постиженията на нашата наука, да направят достойни най-новите археологически открития и изследвания у нас, защото всеизвестно е вече, че в откритията и изследванията на българската археология се крие ключът за разрешаването на редица археологически и исторически проблеми от международен характер. С това българската археология даде своя скромнен принос, за да се издигне престижът изобщо на историческите науки у нас. Тя даде своя скромнен дял за разобличаването на вражеската пропаганда на Запад срещу нашата страна и за разкриването пред Западния свят на картината на огромната културна революция, която се разгъва в нашата социалистическа родина. В това отношение немалка роля изиграха и изложбите „2500 години изкуство в България“ и напоследък „Художествените съкровища на българските музеи и манастири“, които, организирани от Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина, Българската академия на науките и Комитета по културата и изкуството,

обиколиха от 1957 г. редица западни страни. Те, които бяха комплектувани в трите си четвърти от археологически паметници, разкриха пред милиони хора в чужбина не само високата древна култура на българската земя и бурния разцвет на модерното изкуство в социалистическа България, но и станаха конкретен изразител на волята на българския народ да живее в мир с останалите народи в света — една политика, която така последователно се провежда от нашата партия и правителство. Българската археология през последните 20 години преодоля своята откъснатост от практическите нужди на живота на нашето социалистическо общество. Тя се постави в служба на народа и партията и зае своето място в борбата на идеологическия фронт и в извършването на културната революция у нас. Музеите със своите нови археологически експозиции, разкривайки нагледно материалната основа за развитието на човешкото общество, разкривайки закономерностите на историческото развитие, станаха огнища за внедряване на марксовският мироглед у трудещите се, за укрепване на вярата им в крайната победа на социализма и комунизма. Българската археология, използвайки богатия опит на съветската наука, съумя да използва огромното образователно и възпитателно значение на археологическите паметници, за да въздействува чрез тях за повишаването на патриотичното чувство у нашия народ, на чувството му за национална гордост. Българската археология използва широко и художествено-възпитателното значение на паметниците на древното и на средновековното изкуство, за да спомогне за развиване у нашето общество и специално у учащите се на разбиране и на усет към хубавото и красивото и същевременно на чувството на уважение и ценене на културните и художествените постижения не само на нашия народ, но и на другите народи. Култивирането на такива чувства е една непреодолима пречка за проникването на буржоазния национализъм и шовинизъм при изграждането на новия човек. Същевременно то спомога за култивирането на чувството на пролетарски интернационализъм — една от важните съставки на комунистическия морал. В последните години българските археолози се включват активно в популяризирането на археологическите паметници, в разкриването на постиженията на нашата наука сред най-широките кръгове на нашата общественост. Български археолози вземат участие в написване на първите глави от История на България, от Кратка история на българската архитектура, от История на изкуството в България. Отделите за археологията и старото изкуство в различните енциклопедически речници, в Кратка българска енциклопедия се пишат главно от научните сътрудници на Археологическия институт при БАН. Пишат се много статии в нашата преса, издават се водачи за музеите и диплянки, илюстрирани картички, цели брошури. Организират се лектории, взема се участие в различните вечерни университети, но най-голяма популяризаторска дейност

се извършва чрез екскурзоводските беседи в нашите музеи. През 1960 г. броят на посетителите в нашите музеи е достигнал внушителната цифра 5 200 000 души. Пред посетителите в музеите ежегодно се изнасят над 50 000 екскурзоводски беседи. Организируют се сред учащите се кръжоци за изучаване на миналото на родния край, екскурзии и походи до историческите места, между които не последно място заемат археологическите обекти. Напоследък се въведе починът за поемане шефството над бригади за комунистически труд в различните заводи и предприятия. Пример за това дадоха научните работници от Археологическия институт и музей при БАН, като сключиха договор с една бригада от Слаботоковия завод в София. Изобщо днес е немислимо да си представим научния работник археолог като пълноценен учен, гражданин на нашето социалистическо общество, ако той не участва активно и практически във великия поход за построяването на социализма и комунизма. Ако той остане само ням зрител на извършващата се културна революция у нас, ако се затвори само в кръга на своите собствени научни интереси, ако се самозадоволи само с пускането на отделни малки „приносчета“, изключително само с фактологически проучвания и описателност на фактите, а не се втурне във важните, актуалните проблеми, проблеми, наложени от практиката на живота, такъв учен-археолог няма да подхожда за нашето време.

Въпреки големите постижения, които българската археология направи през двадесетте години народна власт, все пак тя не можа да преодолее редица слабости: на първо място преобладаване на отчетите и описанията на отделните паметници, забавяне в обработването и обнародването на резултатите от проучените големи обекти. Липсват все още корпуси от археологически паметници, което е една важна предпоставка за научното използване на огромния непознат и разпръснат из складовете на музеите ценен археологически материал. Все още е недостатъчна съсредоточеността на силите към проучването на най-важните обекти от национално значение. Съществува необуздан стремеж на редица музеи да извършват малки разкопки на незначителни и изключително от местно значение обекти със задача да попълват музейните сбирки. Липсва в университета специалност археология, за да могат да се подготвят млади, истински специалисти по различните клонове на науката археология, както е в другите страни. Ако досегашните начини за подготовка на млади кадри по археология можеха да задоволят досегашните изисквания и нужди, новите задачи, които се поставят пред нашата наука, изискват по-широ-

ка подготовка, по-голяма и задълбочена специализация в отделните клонове на археологията.

* * *

Осмият конгрес на БКП насочи ясно и категорично българската наука към изпълнението на най-актуалните проблеми, които са свързани с нуждите на нашата икономика и културно развитие. Българската археология ще организира в следващите години още по-здравео своите сили за по-бързото разрешаване на най-важните проблеми от средновековната история на българския народ. Във връзка с проблемата за етногенеза на българския народ, с проблемата за характера на културата на българската държава през първите векове на нейното съществуване тя ще хвърли главните свои научни и материални сили за проучването на културното наследство от късната античност, на ранната славянска и прабългарска култура, като се изследват нови ранни славянски селища и се продължат обаче в още по-голям обхват археологическите разкопки в главните средновековни центрове Плиска, Преслав, Търново, Червен и др.

Същевременно българската археология ще отдели сили за по-нататъшното изследване на историята и археологията на първобитното общество у нас, което има огромно международно научно значение.

Българската археология между горните първостепенни задачи ще продължи проучването и на археологическите обекти, свързани с историята на гръцката колонизация по Черноморието и с историята на римското владичество над нашите земи, доколкото това се налага във връзка със социалистическото строителство у нас и развитието на международния туризъм, както и във връзка с поетите вече задължения за научно сътрудничество с братските социалистически академии на науките.

Като най-близка обаче задача българската археология си поставя да подготви в следващите години издаването на двутомна история на материалната култура и изкуство на племената и народите, населявали българските земи в древността, и на българския народ през средновековието.

Натрупаният през последните 20 години археологически материал, извършените изследвания през последните години дават вече възможност да се пристъпи към тази задача, изпълнението на която ще бъде едно реално доказателство, че българската археология е дораснала да отговори на неутолимата жажда на нашия народ за исторически знания и просвета. Това ще бъде един реален, макар и скромнен израз на благодарност на българските археолози към нашата партия за топли грижи, които тя прояви през годините на народната власт към нашата наука.

Царевград Търнов

Кръстю Миятев

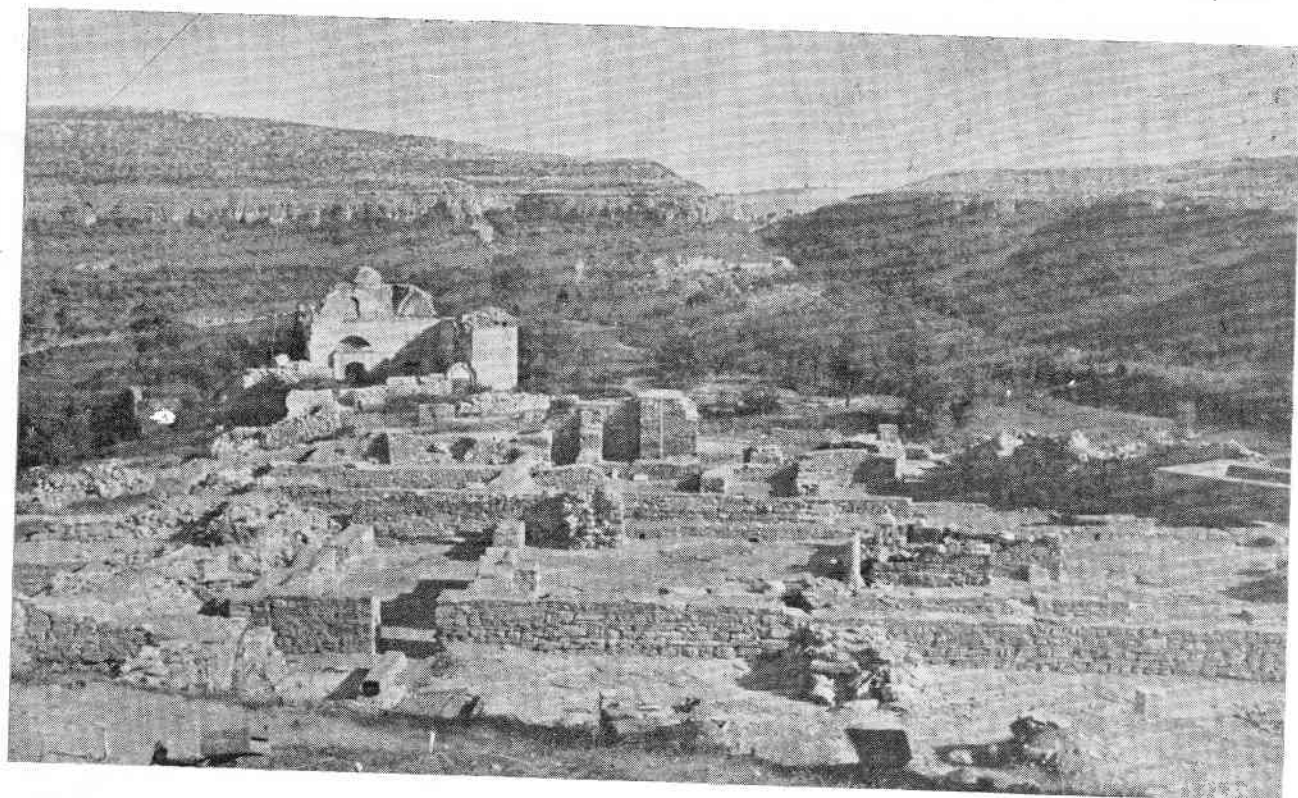
Търново подобно на старите български столици Плиска и Преслав няма дълговечната история на някои български градове, като София, Пловдив, Варна, Несебър, Силистра и др. В него не се забелязва продължение на стопанските и културните традиции на старите градове, основани у нас от гърци, траки и римляни. Търново става столица на Втората българска държава през 1186 г. Преди това такъв град или селище не се споменава в изворите, но все пак известни данни показват, че тук, край бреговете на Янтра, е имало известен живот и по-рано. Неговото удобно местоположение е било използвано още от траките и особено през късноримската и ранновизантийската епоха. Има известно основание да се предполага, че тук е бил центърът на феодалните имения на Асеневци.

Но все пак Търново е нов град. Неговата политическа, стопанска и културна история започва с освободителните борби на българския народ през 1185—1186 г. Търново е бил нов град не само защото е застроен и въздигнат в столица след 1186 г., но защото в него заедно с основаването му се настанили нови политически, обществено-икономически и културни форми, които проникнали в страната през време на дългото византийско робство. Търново като

град столица и център на обществен, религиозен и културен живот е рожба на развития феодализъм.

Политическото значение и извънредно удобното географско местоположение определили характера на новата българска столица още от началото като важен военен център, необходим за успеха на въстанието и за укрепването на младата държава. Съответно със стратегията на онова време българите били принудени да изградят своята столица на такова място, което ѝ осигурявало достатъчно безопасност също и в природните защитни средства. Затова тя е била построена главно върху два хълма — Царевец и Трапезица, — около които се вие р. Янтра. Хълмовете са увенчани с високи и отвесни скали, върху които били издигнати крепостни стени от ломен камък.

Населението на Търново не ще да е било многочислено, понеже и географските условия не са позволявали да се развие тук голям и просторен град. То се е състояло на първо място от едно ядро от боляри, групирани около царския двор. На второ място е идвало висшето и низшето духовенство и най-последно едно гражданско съсловие, съставено от търговци и занаятчии, които са работели предимно за нуждите

1 Част от двореца на Царевец след разкопките
Une partie du palais de Tzarevets après les fouilles

2

Северният вход на двореца на Царевец. На заден план северната кула с римски надгробни плочи като цокъл △ Entrée nord du palais de Tzarevetz. A. l'arrière-plan la tour nord avec des stèles funéraires romaines servant de socle

на царския двор, църквата, боярите и войската. Географският характер на местността е бил умело използван, за да бъде подчертано още по-силно социалното разделение на населението. Хълмът Царевец е бил запазен изключително за царя, боярите и висшето духовенство, Трапезица със своите многобройни царски и боярски църкви е била свещената част на столицата, а занаятчиите и търговците били групирани по двата бряга на р. Янтра в подножието на хълмовете. Крайно бедните живеели в землянки около една малка църква под скалите на хълма Момина крепост. Освен българи в Търново имало и чужденци (евреи, гърци, италианци и др.), някои от които обитавали особен квартал, който се е намирал на мястото, което днес се нарича Френкхисар. За защита на гражданското население неговите квартали били оградени също с яки каменни стени, които започвали от крепостите на Царевец и Трапезица и се спускали напречно до р. Янтра, която тогава ще да е била много по-пълноводна, отколкото сега.

С тази своя социална структура Търново се оформява като типичен и най-голям в страната феодален град — резиденция на господстващата обществена върхушка — и бързо се издига като средище и на българската култура

през XIII и XIV в. И сега, както по-рано в Плиска и Преслав, държавният институт и църквата при условията на неограниченото господство на феодалните отношения изпъкнали като най-мощни стимулатори на книжнината, изкуството и на всяко друго културно творчество. Търново създадо своя архитектура и своя книжнина, каквато никой друг град в България не е имал по това време и не е могъл да има.

В градоустройствено отношение столицата се е изградила съобразно с географския характер на местността и обществената структура на населението. Двата опорни пункта на светската и духовната власт — Царевец и Трапезица — са здраво укрепени с каменни стени и приличат на острови в лъкатушките на р. Янтра. В тях е могло да се влезе само през няколко порти, добре охранявани от кули и постоянна стража. Пред главния вход на крепостта Царевец имало подвижен мост над пресечена скала, а след това на малки разстояния една от друга се издигали още две порти.

На Царевец се намирали дворецът на царя, резиденцията на патриарха и жилищата на боярите. Най-видно място между всички постройките тук е заемал царският дворец, разположен на платото точно по средата на хълма. От него

се е наблюдавало всичко, каквото става в града, но и целият град го е виждал постоянно пред очите си горд и недостъпен. Разкопките, които бяха направени на мястото на двореца, разкриха гъста мрежа от основи на зидове, които произхождат от един много сложен архитектурен комплекс. Подземните останки на постройката се оказаха в много лошо състояние. На много места липсваха дори основи, които трябваше да се възстановяват по едва забележими останки. Почти всички зидове бяха от еднакъв матер ал и с еднакъв начин на градеж и затова тяхната относителна хронология можеше да се определя приблизително само по стратиграфски данни. В незначителен брой бяха и отделните находки, които можеха да бъдат меродавни за определяне функционалното предназначение на отделните сгради или на техните части. Така днес ние вече знаем, че в търновския царски дворец централно място са заемали представителните постройки: тържествената тронна зала, църквата и жилищните помещения. Те, както и всички останали части са гъсто застроени една до друга и без достатъчно въздух между тях в едно затворено пространство от около 6000 кв. м, което е могло да се отбранява с по-малобройна стража. Дворецът не е бил създаден наведнъж. В продължение на два века той е бил постоянно разширяван, допълван и обновяван. Последните строежи са от втората половина на XIV в., когато близостта на турската опасност е налагала да се вземат някои мерки за отбрана в случай на продължителна обсада.

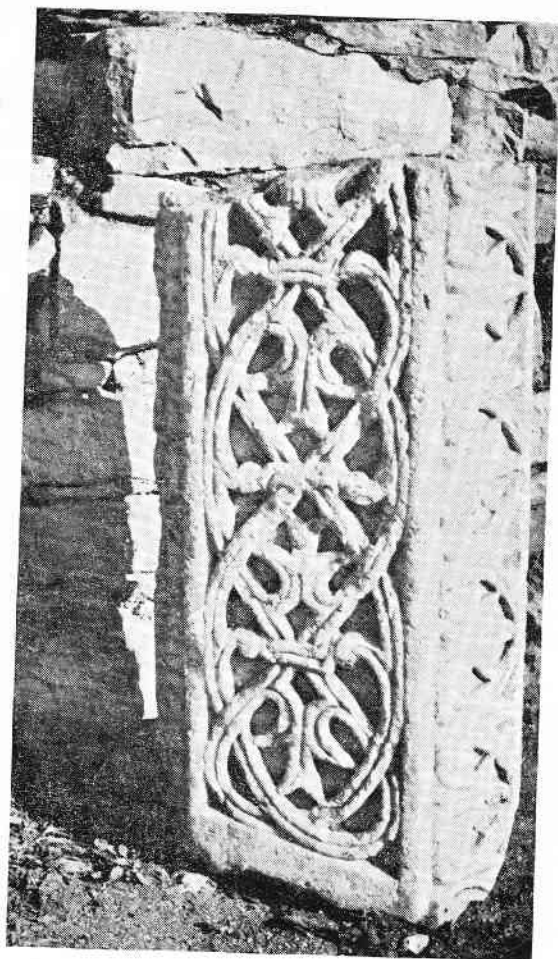
Поради естествения наклон на терена постройките били разположени на няколко тераси. На всяка тераса са групирани постройки с еднакво предназначение, така че в целия комплекс се очертават останки от три вида постройки.

На най-ниската тераса е била разположена северната част на двореца (обр. 1). Тази част е била най-застрашена и затова охраната ѝ е била засилена с две четвъртити кули до крепостната стена. На северната страна се намирал и главният вход, оформен като продълговат коридор с елипсовиден вестибюл зад него, над който по всяка вероятност е имало кръгла бойна кула (обр. 2). Главният вход въвеждал в малък двор, около който от три страни били разположени жилища и помещения за стражата. Главните жилища се намирали на източната страна и образували дълъг многостаен блок, който затварял целия дворец от изток. Към този двор принадлежи и едно голямо зидано водохранилище за около 100 куб. м дъждовна вода, събирана от покрива на жилищния блок.

На южната страна на двора се издига посредством няколко каменни стъпала втората тераса, която образува средната част на дворцовия комплекс. Тук се намирали тържествената зала и дворцовата църква, която е била долепена до нея така, че залата и църквата са били свързани в едно цяло и простирайки се надлъж от изток към запад, разделяли двореца на две половини: северна, която описахме по-горе, и южна, за която ще стане дума по-долу. Свърз-

ването на тронната зала с църквата не е било случайно, не е било случайно и поставянето им на най-видното място в двореца. Явно е, че с това са искали да подчертаят, от една страна, единството между светската и духовната власт през епохата на феодализма, а, от друга — средновековното схващане, че всяка земна власт произхожда от бога.

Както в Плиска и Преслав, така и в Търново тържествената тронна зала е била отделна сграда, включена в общия комплекс. Първоначално тук на втората тераса се е издигала по-стара зала, която е била еднокорабна. На западната си страна тя е имала преддверие, а на изток е завършвала с петстенна отвън апсида. Тази зала е била дълга 26 м и широка 10 м. По-късно тя била разрушена и на нейно място била построена по-голяма зала, която е била дълга 32 м и широка 19 м. Както в старите български столици, така и тук тя е била трикорабна. Две редици колони разделяли корабите, но техните стилобати не били подземни, а се издигали над пода на около 80 см. На западната страна залата имала преддверие, а на изток една полукръгла апсида затваряла средния кораб. Запазена е част от тухлената настилка на

3 Скулптурна украса от двореца на Царевец
Décoration sculpturale du palais de Tzarevetz

4 Капител от двореца на Царевец с многограм
на цар Михаил Шишман
*Chapiteau du palais de Tzarevetz avec le mc-
nogramme du roi Mihail Chichman*

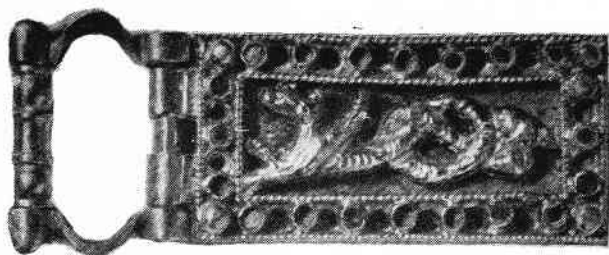
преддверието и на средния кораб. Тържествената зала е била украсена със стенописи и мозайки, а също така и с архитектурна пластика от бял и розов мрамор, зелен офикалцит и тъмно-червен порфир.

Дворцовата църква, посветена на св. Параскева, е била сравнително малка сграда, предназначена да побира тесен кръг богомолци от дворцовото общество. Останките от тази църква са достигнали до нас в най-лошо състояние, но все пак може да се установи, че тя принадлежи към типа на кръстополните четиристълбни църкви с три апсиди и с купол върху барабан. Тя е била изящна архитектурна композиция, украсена отвътре с мрамор и мозайки. Стените на църквата, както и стените на трикорабната тържествена зала били украсени отвън със зелени и жълти глинени розетки и кръгчета, които обрамчвали архиволтите на прозорци и на слепи арки.

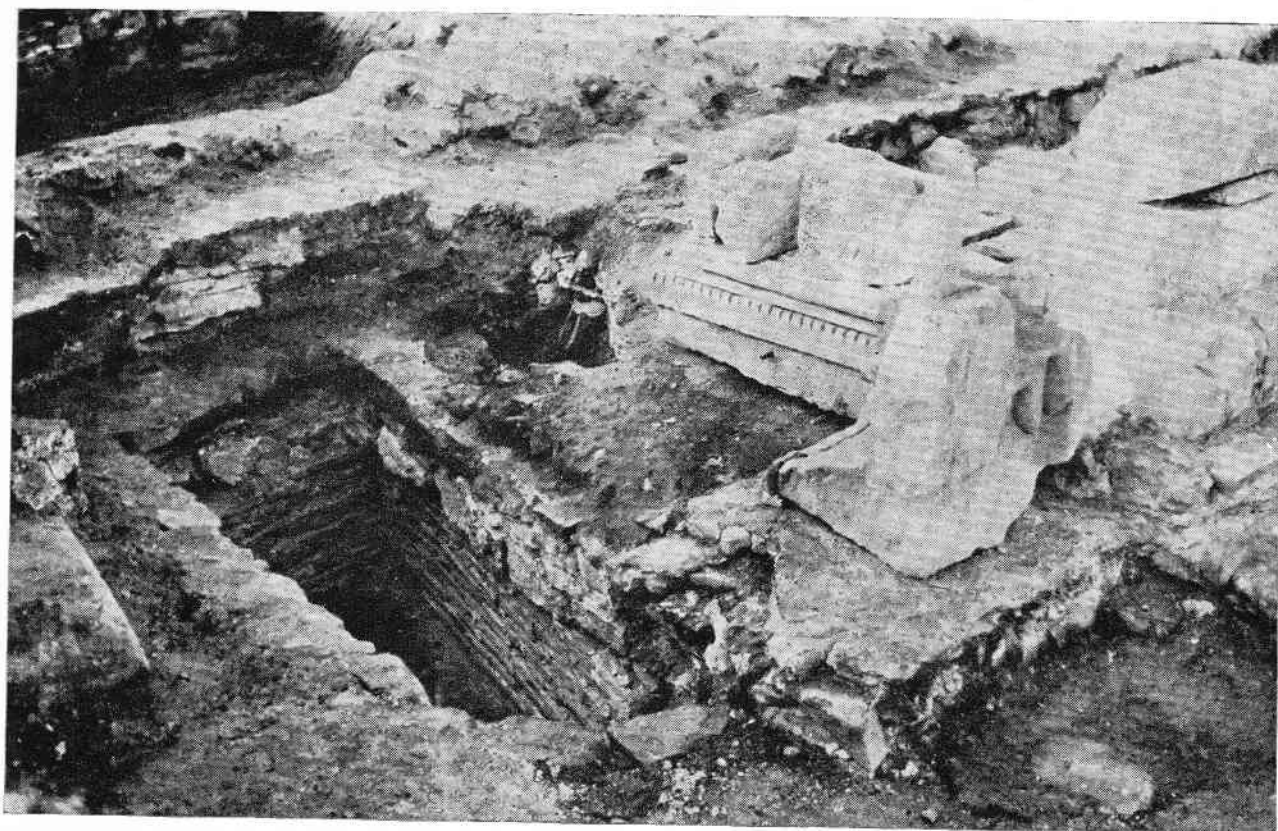
Третата част на двореца, която заемала най-горната тераса, била отделена от тронната зала с един продълговат двор, на южната страна на който имало навес, подпрян на шест дървени стълба, стъпили върху мраморни римски жертвеници и капители. Зад този навес следвали леки стопански постройки, между които една винарница и три големи кухненски пещи за хляб. Зад тези сгради дворецът завършвал с оградна каменна стена. Тук се издигала и една висока четвъртита кула, през която е бил входът за стопанските помещения. Трета по-малка врата имало и на западната страна непосредствено до една от бойните кули.

Всички постройки, включително оградните стени и бойните кули, били направени от необработен камък. В по-старите строежи, като например еднокорабната зала и дворцовата църква, е употребен червен хоросан. С такъв хоросан в два пласта е измазано отвътре и водохранилището. Оградните стени, кулите и субструкциите на жилищните сгради са строени с бял хоросан. В по-дебелите зидове били зазиджани надлъжно и напречно четвъртити греди (сантрачи) за уравниване на пластове. Прави особено впечатление голямата дебелина на субструкциите на жилищните сгради, които вероятно са били на два или три етажа и са имали дълбоки изби. Сводовете на избените помещения са били изградени с малки бигорови блокове. При разкопките бяха намерени големи количества железни гвоздеи с различни големини, много пепел и обгорени материали, които показват, че в конструкциите на горните части дървото е имало широко приложение.

Поради оскъдните археологически материали трудно е поне засега да се предложи някаква по-конкретна хипотеза за реконструкция на формите и конструкциите на всяка една част от търновския дворец. За него ние имаме само няколко писмени сведения, които за съжаление не съдържат фактически конструктивен материал. В словото за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак се казва, че Търново се славело заради голямото си богатство, за многобройното си население, за голямата си слава както в църквите, така и в царските дворци. В житието на св. Сава от Теодосий четем следния текст: „Като пристигна светецът (т. е. св. Сава) в Търново и като го посрещна и добре

5 Златни прежки за колан
от двореца на Царевец
*Boucles de ceinture en or
du palais de Tzarevetz*

6 Гробът на цар Иван Александър с части от саркофага
Tombeau du roi Jean Alexandre avec des fragments du sarcophage

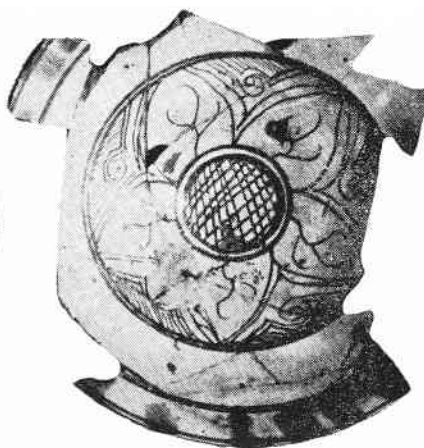
прие, царят (Иван Асен II) устрои велико тържество за пристигането му и му заповяда да живее в топлите палати поради студеното време.“ В житието на св. Сава от Доментиан търновският дворец е също наречен „топъл“ (полаты иже соуѣ сотворены топлоты ради). В житието на Теодосий Търновски, написано от цариградския патриарх Калист, царският дворец е наречен „новопостроен“ (събра се по царска заповед събор, председателствуван от царя (Иван Александър) и синовете му Шишман и Асен в новопостроения от него палат). Тъй като този събор е станал между 1350 и 1360 г., изразът „новопостроен палат“ ще да се отнася до някои от най-късните строежи в двореца.

През време на разкопките ние установихме, че през 1393 г., когато Търново било завзето от турците, царският дворец е бил ограбен и изгорен. Разграбването и разрушаването продължило и по-късно, когато Царевец бил заселен от турци, които заели жилищата на боярите и разрушили до основи много дворцови и църковни постройки. Още по-късно бедни турски къщи били построени в самите развалини на двореца, а няколко пещи за вар погълнали и огромно количество архитектурни материали от мрамор и варовик. През 1640 г. все още стърчали на Царевец развалините на двореца. Петър Богдан Бакшич видял между рушевините и една кула, която била много здрава, но наполовина съборена. „В стените — пише Бакшич —

се намират мрамори и големи камъни, в които са издълбани на разни места римски царе и латински букви, обаче тези, които са ги вграждали в стените, поставяли ги наспък (обр. 2); мисля, че не са разбирали латинското писмо или пък не са се грижели за старините.“ Но това, което

7 Част от похлупака на саркофага над гроба на цар Иван Александър
Fragment du couvercle du sarcophage au-dessus du tombeau du roi Jean Alexandre

8 Късове от трапезна керамика от двореца на Царевец, Fragment de vaisselle de table en céramique du palais de Tzarevetz

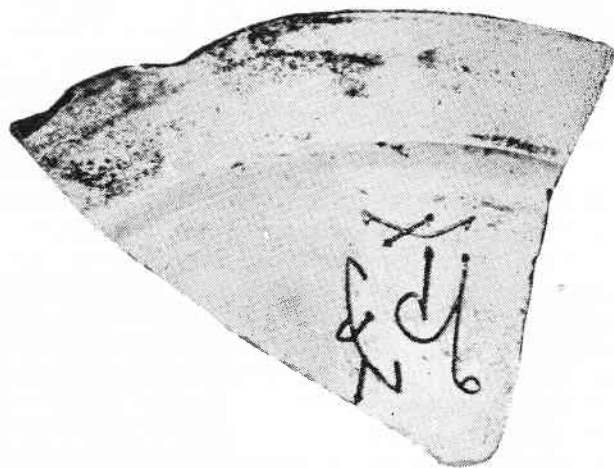
беше видял Бакшич през 1640 г., отдавна вече не съществуваше. Когато започнахме разкопките, там не се виждаха никакви други следи от постройките освен развалините на една джамия, построена едва ли не върху основите на двореца, и много турски гробове около нея.

При това положение лесно обяснимо е защо разкопките на търновския дворец не дадоха многобройни архитектурни и битови материали. Но все пак и малкото находки, които бяха извадени из развалините, хвърлят известна светлина върху архитектурната украса на представителните дворцови сгради. Късове от бази, колони и капители от варовик, мрамор, серпентин и порфир, мраморни плочи с пластични геометрични и растителни мотиви (обр. 3), фрагменти от стенописи и мозайки, декоративни глинени розетки и кръгчета със зелена и жълта глазура и други подобни материали свидетелствуват за богатата и разнообразна украса на църквата и тържествената зала. Един добре запазен капител с релефни изображения за трите му страни и с монограма на цар Михаил Шишман показва, че и този владетел има участие в постепенното изграждане на търновския дворец (обр. 4). В църквата бяха намерени гробове с накитни предмети от злато и останки от златотъкани облекла, богато украсени с геометрични фигури и изображения на двуглави орли, каквито облекла и орнаменти ние наистина познаваме от миниатюрите в ръкописите и от стенописите в църквите на Трапезица и в Бояна. Между тези останки от болярски облекла се намериха златни сферически копчета, златна сърма в голямо количество и две много изящни и художествено изработени златни части от колан (обр. 5).

Още по-интересна и много важна от историческо и археологическо гледище находка даде един гроб в същата църква (обр. 6). За разлика от всички други над този гроб е бил поставен каменен саркофаг с похлупак от цял камък, върху който е била изваяна във висок релеф и в естествена величина лежаща мъжка фигура, облечена в царска далматика. Върху обувката на левия крак е тънко изрязана фигурата на двуглав орел. Похлупакът не е запазен цял. Намерена е само частта, върху която се вижда фигурата от коленете надолу, но и тази малка

част е достатъчна да ни покаже, че в случая ние имаме работа с един уникален паметник в България (обр. 7). Не може да има съмнение, че върху похлупака на саркофага е бил представен в лежащо положение релефът на погребения покойник, който не може да бъде никой друг освен цар Иван Александър. Такива надгробни релефи не са били правени във Византия, но затова пък те са били много разпространени в Средна и Западна Европа, гдето през средните векове и по-късно надгробни статуи на крале, феодали и архиепископи в лежащо положение са били най-обикновено явление. Нашата находка показва, че по отношение на погребалните обичаи търновският двор е възприел някои форми и от Средна Европа.

Не по-малко интересни са и битовите материали от двореца, между които особено изпъкват кухненската и трапезната керамика (обр. 8). Последната е много разнообразна по своите форми и своите сграфито-рисунки върху ангоба. Някои от съдовете са белязани с монограми на царете Иван Александър (обр. 9), Иван Шишман, на царица Теодора и на търновския патриарх. Това по-

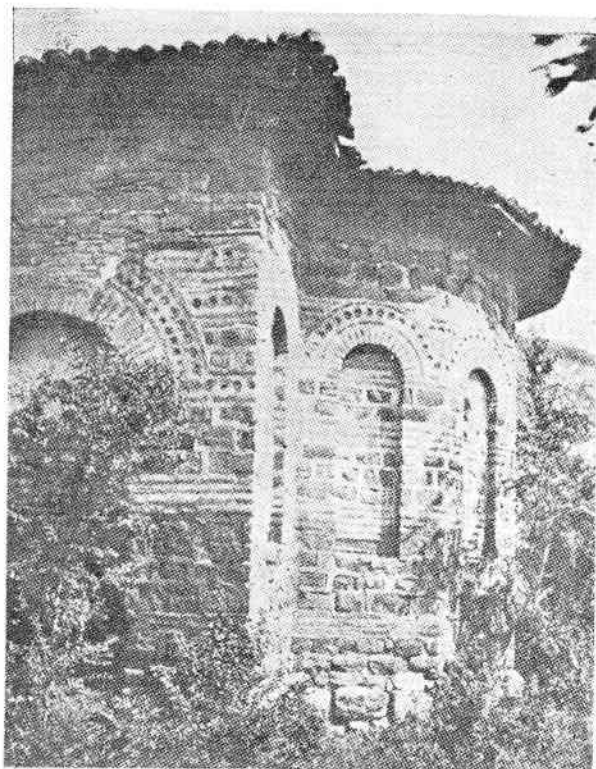
9 Къс от глинено блюдо с монограма на цар Иван Александър от двореца на Царевец, Fragment d'un plat d'argile portant le monogramme du roi Jean Alexandre et provenant du palais de Tzarevetz

казва, че този вид керамика е бил произвеждан в Търново в царски работилници.

Дворецът на българските царе не е бил единствената постройка на Царевец. На самия връх на хълма се издигала патриаршеската църква „Възнесение Христово“, която със своите три апсиди, със стройния си купол и особено с високата си четвъртита кула звънарница до южната ѝ страна господствувала над долината на р. Янтра. До самата църква се намирал и дворецът на българския патриарх, построен от камък, но много по-скромен от двореца на царя. Живописната картина на Царевец се е допълвала още от няколко по-малки църкви и от жилищата на търновските боляри, разположени по южния и западния склон на хълма.

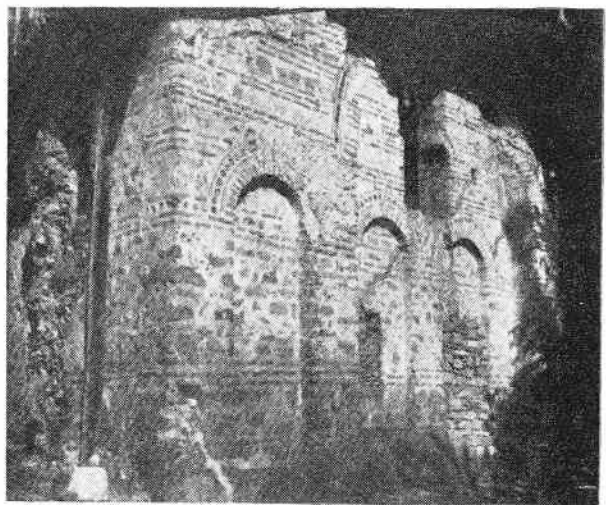
Срещуположният, също здраво укрепен хълм — Трапезица — е по-нисък от Царевец и по-удобен за заселване, понеже горната му повърхност е равно плато със слаб наклон от север към юг. Тук обаче не са открити никакви жилищни постройки, а само основи на една крепостна кула и на 17 църкви, групирани нагъсто повече в южната половина на платото. Тези църкви са малки постройки с прост еднокорабен план и със сводово или куполно покритие. Изградени били с малки каменни блокчета, измесени с редове от тухли, а фасадите им били пластично оживени със слепи псевдоконструктивни аркади и оброчени с пъстри глинени розетки и кръгчета. Отвътре църквите били изцяло покрити със стенописи, които наред с религиозните сюжети представляли и портрети на царе и боляри в качеството им на ктитори. В някои от тези църкви се съхранявали останки на български светци, а други били построени, за да служат и за семейни гробници на своите основатели.

За третата част на Търново, т. е. за гражданските квартали, гдето е бил съсредоточен стопанският живот на града, ние нямаме ясни сведения. Тук не са правени разкопки, а липсват и случайни находки. Но ние не ще бъдем далече от истината, ако приемем, че тук се намирали жилищата, магазините и работилниците на търговците и занаятчиите. В тази част се намирали също Великата царска лавра „Св. четиридесет мъченици“, манастирът „Св. Богородица Темнишка“, църквите „Св. Димитър“, „Св. Петър и Павел“, „Св. Петка“, „Св. Иван Рилски“ и др. Ограниченото пространство между хълмовете и в завоите на реката е налагало гъсто застрояване на сградите от двете страни на тесни и криви улици, които и досега са запазили своя старинен вид. Къщите в по-голямата си част били каменни, двуетажни и с малки прозорчета към улицата, за да не прониква чуждо око в интимния живот на семейството. От тази старинна гражданска архитектура Търново бе запазило до земетресението през 1913 г. два-три паметника, които за жалост не са били своевременно описани и проучени. До входната врата на една от тези каменни къщи имало вграден камък с изображение на герб и друг с надпис „госпожда Бойка“.

10 Източната част на църквата „Св. Димитър“
Partie orientale de l'église Saint Dimitar

Ако за гражданските сгради липсват достатъчно писмени и археологически данни, то за търновската църковна архитектура ние сме сравнително много по-добре осведомени благодарение на обстоятелството, че случайно са се запазили изцяло или частично някои от старите търновски църкви, а други можаха да бъдат проучени по останките им, открити чрез разкопки. Търновските майстори създали през XIII и XIV в. в града и околностите му повече от 30 църкви, които въз основа на техните пла-

11 Западната фасада на църквата „Св. 40 мъченици“
Façade occidentale de l'église des Quarante Martyrs

12 Стенопис в църквата „Св. Петър и Павел“
Peinture murale de l'église Saint-Pierre et Paul

нове и множество технически и стилови черти се обединяват в една характерна група. Тези църкви били в повечето случаи семейни параклиси на разни царе и боляри, което обуславяло до голяма степен техните малки размери. Същото важи и за обществените църкви, които по размери не превишавали твърде много семейните, тъй като и самото гражданско население не е било многочислено.

По своята архитектура и по своята вътрешна и външна украса търновските църкви били изцяло постройки с подчертан интимен характер. Те били предимно еднокорабни с прост полукръгов свод или кръстополни, чиито покривни конструкции образували кръст от сводове с купол в средата, подпрян на четири колони и издигнат над покрива посредством висок цилиндричен или многостепен барабан. Характерен белег на тези църкви били техните пластично оживени със слепи арки фасади, ритмичните съчетания на строителния материал —

редуване на пластове от бял камък с пластове от тухли — и изцялото декоративно въздействие на цветноглазирани фигурки, които образували гирлянди, за да подчертаят извивките на прозорците и арките (обр. 10, 11). Всички църкви били изписани отвътре с мозайки и стенописи. За вътрешна архитектурна украса на някои търновски църкви били използвани и материали от по-стари постройки. Колони, бази и капители били взимани от развалините на Nicopolis ad Istrum, но в църквите „Св. четиридесет мъченици“ и „Св. Петър и Павел“ са употребени и материали, докарани от Преслав и Плиска. Построяването на църквата „Св. четиридесет мъченици“ Иван Асен II е означавал през 1230 г. с монументален надпис върху една мраморна колона, но наред с тази колона той поставил още две други с надписи от Омуртаг. С това очевидно царят е искал да свърже символично своето строително дело с голямото строителство на своя далечен предшественик, та по такъв начин да санкционира още по-убедително владелческите си права над търновския престол.

Създадена още в първите години на Втората българска държава, столичната архитектурна школа е успяла поради своите достъпни конструкции, ясните си и точни пропорции, простото, но изящно оформяване на вътрешното пространство и ефектната живописна украса на външността да се утвърди през XIII и XIV в. не само в Търново и неговата близка околност, но и да се наложи в по-далечни краища на страната. Влияние на търновската църковна архитектура се забелязва през XIV в. дори в съседна Румъния.

Високият разцвет на търновската църковна и светска архитектура създал отлични условия да се развие същевременно и изобразителното изкуство и на първо място стенната живопис.

В България през средните векове стенописната украса се смятала за неотлъчна принадлежност на църквите, на тържествените зали в дворците, на дори и на частните жилища на болярите. Още при първите Асеневци и особено при Иван Асен II в Търново работели отлични български стенописци. Те изписвали по стените на църквите евангелски и литургически сцени наред с ликове на светци и особено ликове на светци войни, които се смятали като покровители на царете и болярите. По стените на църквата „Св. четиридесет мъченици“ се явява през 1230 г. за пръв път във вътрешността на Балканския полуостров един картинен календар, съставен от 365 сцени, всяка една от които представя светеца или събитието, на които е посветен всеки един ден на годината. В тази църква също били изобразени трите библейски майки — Елисавета, Анна и Мария, — кърмещи своите деца. С подобни образи били също изпълнени стените на царските и болярските църкви на Царевец и Тралезица, църквата „Св. Петър и Павел“ (обр. 12), докато по стените на манастирските храмове се изобразявали повече ликови на отшелници и композиции, свързани идейно със

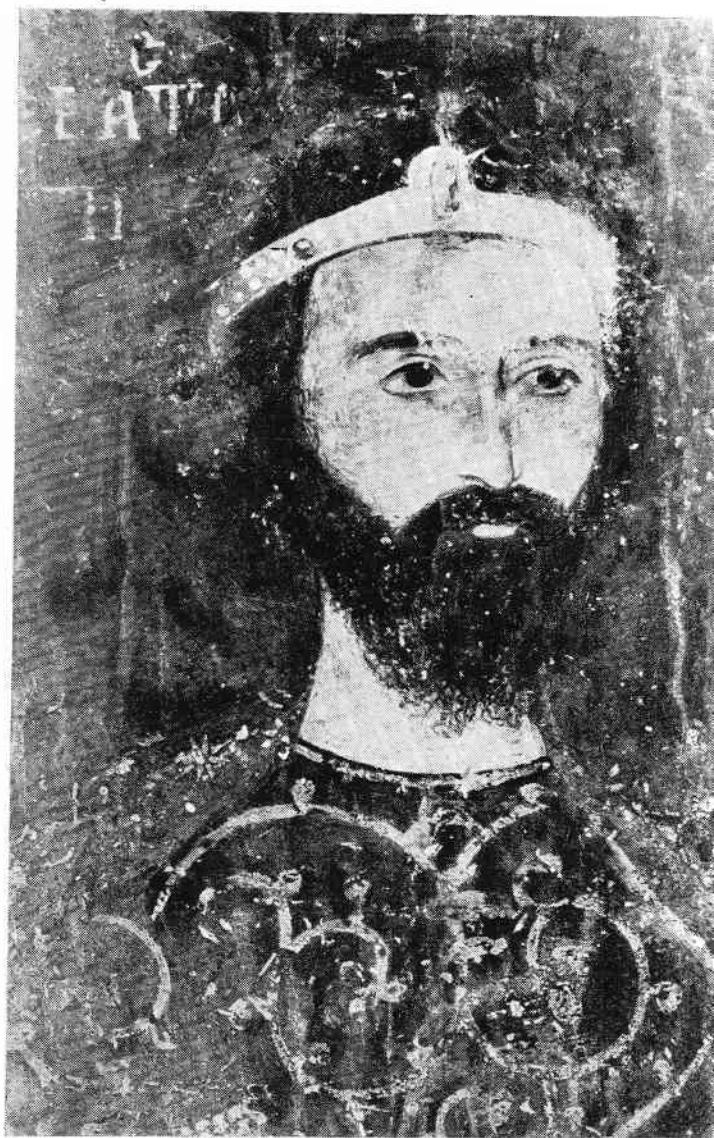
задгробния живот, за да насочват манастирските братя към благочестие и суров аскетизъм.

В Търново процъфтявала не само религиозната живопис. Същите художници, които изписвали църквите, разработвали и светски сюжети, които намирали място главно по стените на дворците. Там били представяни събития из историята, митологията или из частния живот на царя и болярите, като например героични подвизи, ловни сцени, случки из семейния живот и др.

Голямо съвършенство достигнала и портретната живопис. Рисувани били царски и болярски единични или семейни портрети обикновено в притворите на църквите или в парадните зали на двореца. Фрагменти от такива портрети са намерени в развалините на царския дворец и по стените на църквите на Трапезица. Ако искаме обаче да си съставим по-точна представа за портретната живопис в средновековно Търново, ние трябва да се обърнем към портретите на царската и ктиторската двойка в Боянската църква, които са рисувани от търновски художник и са най-добре запазените портрети у нас от XIII в. (обр. 13). Фигурите в портретите от това време са обикновено тържествено-статични, а жестовете — спокойно церемониални съобразно с високото положение на портретираните личности. Последните се представят в цял ръст, стоящи, в поза на моление или поднасящи на светеца модела на църквата, която те са построили. Те носят облекло и знаци според социалното си положение или според ранга, който са заемали в държавния административен апарат. В много случаи художникът постигат и пълна прилика с оригинала, понеже са имали възможност да наблюдават отблизо портретираните особи. Художниците са били големи реалисти, когато са предавали подробностите на облеклото, накитите и инсигниите. В това отношение българските средновековни портрети могат да се използват като напълно достоверни исторически извори за възстановяване облеклото на управляващата класа.

Същите художници рисували през XIII и XIV в. и високо художествени икони. В катедралата на френския град Лан до белгийската граница се пази една търновска икона от началото на XIII в., на която е представен с живописна техника „неръкотворният“ образ на Исуса Христа (обр. 14). Тази икона е едно прекрасно художествено произведение, което заедно с търновските и боянските стенописи показва на какво високо равнище се е намирала българската живопис още в началото на XIII в.

Сравнително много по-пълни са нашите познания върху състоянието на един друг клон от живописата — миниатюрата. Известен е големият възход на българската книжнина особено през XIV в., когато в Търново се създават, превеждат или преписват голям брой книжовни произведения с религиозно-нравствено съдържание, с богослужебни текстове, с жития на светци, но също така и съчинения, предназначени да задоволят интереса на читателя към

13

Портрет на севастократор Калоян в Боянската църква △ *Portrait du sébastocrator Kalojan de l'église de Boïana*

исторически събития и романтични подвизи. Една част от тези ръкописи били илюстрирани с миниатюри, рисувани от същите художници, които са рисували същевременно стенописи и икони. От илюстрираните произведения на търновската книжовна школа до нас са достигнали само четири ръкописа, но нито един от тях не се намира в България. Едно евангелие, писано през 1356 г. по поръка на Иван Александър, се пази в Лондон; един илюстриран препис на Манасиевата летопис от 1345 г., приготвен по заповед на същия цар, се намира във Ватиканската библиотека; останалите два ръкописа — едно евангелие и един псалтир — са попаднали в Русия, гдето се съхраняват и досега. Манасиевата летопис има 109 миниатюри, от които 19 илюстрират събития из българското минало. Лондонското евангелие съдържа 366 миниатюри, които представят евангелски сцени. И в двата тези ръкописа са изписани портретите на Иван

Александър, на неговия зет и трите му дъщери, а така също и сцени от семейния живот на царския двор — смъртта на царския син Иван Асен и същия покойник, представен в рай. Тази портретна и битова живопис в ръкописите е безсъмнено отражение на същото онова изкуство, което ние виждаме и по стените на тогавашните църкви.

Нашата представа за българските ръкописи от онова време не би била пълна, ако не кажем няколко думи и за тяхното декоративно оформление. В Търново е имало специални краснописци, които преписвали книжовните произведения върху пергаментни листове с едро уставно старобългарско писмо. Страниците на много от тези ръкописи са украсени с винетки и заглавки, които заедно с писмото образуват чудни декоративни съчетания. Главният орнамент на винетките и заглавките се състои от плетеница и растителни мотиви, към които са примесени по един еудноват начин и зверинни орнаменти. Особено тук на този зверинен стил се състои в това, че вонетките и заглавките се образуват от фантастична комбинация на трите елемента заедно, при което нито животното, нито расте-

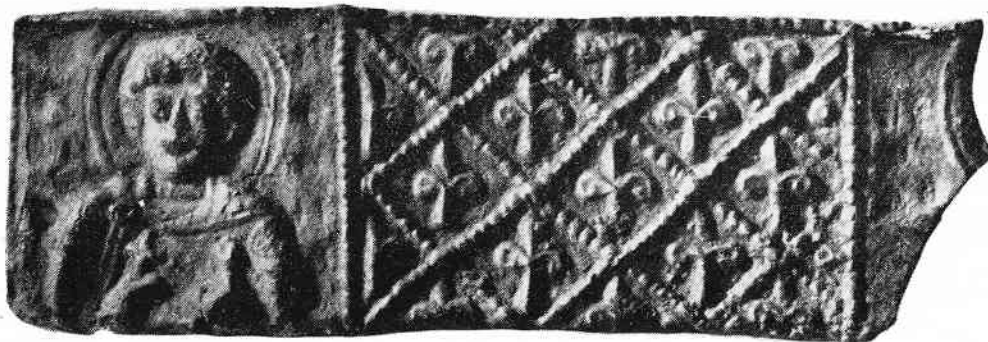
нието се предават в цялостни и завършени форми.

Изкуството на търновските художници не е достигнало до нас в своята някогашна цялост и разнородност. Турското нашествие в страната и завладяването на нейната столица през 1393 г. се оказало катастрофално не само за българската държава, но и за българската средновековна култура. Загинали стотици църкви и манастири заедно с техните материални и духовни съкровища — мозайки и фрески, икони, библиотеки, църковни дървени и метални предмети и др. От паметниците на търновската монументална живопис са запазени случайно само стенописите на Боянската църква, някои малки остатъци от фрески в Търново и в скалните църкви в долината на р. Русенски Лом. В една от тези църкви при с. Иваново все още добре личат стенописи от средата на XIV в. с високи художествени достойнства, които свидетелствуват за проникване в Търново на цариградския стил от епохата на Палеолозите.

Със своите богати и разнообразни технически и стилови средства изкуството на търновските художници е било способно да отрази точно обществено-икономическите условия и идеологията на тогавашното столично общество. Ние виждаме, че търновското изкуство държи здраво на традицията и запазва своята първична идеологична линия, своята тематика и основните си изразни средства. Но през XIV в. то започва да се освежава от една нова тематика и от нови естетически принципи. С възродения и разширен интерес към красотата на античните образци се пробужда и едно чувство за действителността, което намира израз в постоянно растящ стремеж към вярно предаване на нещата. Тържествената статичност на фигурите в по-старата живопис започва да губи почва в Търново. Композициите, фигурите и лицата стават динамични. Светците войни в църквите на Трапезица се раздвижват. Те се представят готови да действуват с оръжието си, разнообразени са чрез различни пози и жестове. Типовете на лицата са заети от съвременното на художника общество и в много случаи са успешно индивидуализирани. Облеклата, доспехите и оръжията са реалистично предадени. Изобщо по изпълнение това са едни от най-красивите фигури, които познаваме не само в българската, но и в средновековната живопис. За търновските художници земната действителност е започнала посте-

14 Икона Неръководният образ в Лан от началото на XIII в.
Icône mandylion de la ville de Laon du début du XIIIe s.

15 Части от сребърна позлатена обкова на икона, намерена на Трапезица — XIII—XIV в.
Fragments de ferrure dorée d'une icône découverte à Trapesitza — XIIIe — XIVe siècle

пенно да добива стойност на художествен обект и затова те се стараят да отразяват в своите произведения тая действителност, без да имат още нужната свобода да скъсат изведнъж с византийската средновековна естетика.

Изобразителното изкуство, архитектурата, художествените занаяти и книжнината достигат в Търново през XIII—XIV в. необикновено висок разцвет. Те обслужват изключително феодалното, знатно общество и укрепват неговата идеология, като представят установената тогава обществено-икономическа система в най-идеална светлина. Простият народ остава извън изкуството и литературата. Животът и трудът на обикновения човек, неговите скърби и мъки, както и средата, в която той живее, работи и умира, са извън творческите интереси на художниците и писателите.

Но творците на търновската култура не са били само хората на изкуството и книжнината. В Търново са живеели и работели и много занаятчии, които са изградили крепостите, църквите, дворците и обикновените жилища, ковали са от желязо оръжия за войската и сечива за земеделците, приготвяли са от злато и сребро скъпи накити за болярките, ковали обкови на икони (обр. 15), църковни съдове; моделирали на грънчарски кръг и украсявали с гравирани рисунки глинени съдове за трапезите на царете и болярите. Тези именно безименни свободни или зависими занаятчии били също мощен творчески фактор при създаването на българската материална и духовна култура през средните векове и тяхното значение в стопанската и културната история на българския народ не бива да се пренебрегва.

Материалната и духовната култура на Търново през XIII и XIV в. не останала ограничена само в столицата. Тя станала култура на цялата държава и на църквата. С този свой основен характер българската култура не е била изолирана в Европейския Изток. Такава е била в общи черти културата на Византия, Сърбия, Русия и в много други страни, в които обществено-икономическите условия са били еднакви или подобни на тези в България.

За съжаление поради липса на достатъчно запазени паметници българската историческа наука засега не е в състояние да възстанови тази голяма столична култура в нейната пълнота. Ние не знаем истинската широта на нейната творческа продукция, не познаваме в подробности нито всички нейни форми, нито всички разновидности на нейното съдържание.

Но българската средновековна култура не е изгаснала напълно заедно с падането на държавата под турско робство. Търновци, които са преживели много векове в тъмно невежество и тежък духовен гнет, са могли все пак и в най-неблагоприятни условия не само да запазят част от своите паметници от XIII и XIV в., но и да създадат нови, свежи по замисъл и прекрасни по форма. Това по-късно творчество е естествен резултат на здрави културни и битови традиции, които останали будни у търновци, когато били и най-тежко потискани от турски паши и гръцки духовници. Думата ми е за онези църковни и жилищни шедеври на знайни и незнайни архитекти и майстори, които правят от днешно Търново един чудно хубав и досега ненадминат ансамбъл, който е прославил тази древна българска столица далеко в чужбина.

Двадесет години разкопки в Преслав

Станчо Станчев

Измежду старобългарските центрове Преслав е първият, гдето след Освобождението започват разкопки. Още през 1897 г., т. е. две години преди началото на големите разкопки в Плиска, В. Н. Златарски извършва разкопки в дворцовия квартал на Преслав. В същност това са частични разчиствания, които остават незавършени. На същото място през 1905 г. работи К. Шкорпил, но само с ограничена цел да направи план на разчистената от Златарски част от сградата. От 1909 г. разкопки и проучвания в Преслав се извършват главно от неуморимия Й. С. Господинов, който посвети целия си живот на делото за проучването и опазването на преславските паметници. От по-голям размер са разкопките през двадесетте години на този век, когато се разчиства Кръглата църква и голямата сграда на дворците, както и част от северната крепостна стена. Дълги години след това разкопки в Преслав почти не се извършват. Само Й. Господинов прави отново отделни разчиствания по пътя към Патлейна и под Кръглата църква.

Съвсем нов етап в изследването на Преслав настъпва след 9.IX.1944 г. Заедно с Плиска и Търново Преслав става основен пункт в проучването на старобългарската култура. Разкопките се водят от по-голям колектив на Археологическия институт и музей при БАН, към който са привлечени и сътрудници на други музеи в страната, начело на който стои В. Иванова-Мавродинова.

През първите години след 1944 г. главното внимание на колектива бе насочено към обекти по долините и хълмовете на десния бряг на р. Тича, застрашени от унищожаване. Разкопаната някога там църква във Въбилин дол вече не съществуваше, унищожена от новите лозя, които всяка година все повече се разширяваха. Така в течение на около пет години в тази част на преславската околност бяха разкрити и проучени изцяло или отчасти единадесет църкви, два манастира, четири граждански сгради и др. За градоустройството на Преслав разкопките показаха, че укрепеният град далеч не е обхващал цялата населена територия на старата столица. Тези отделни пръснати сгради или малки ансамбли свързаха още по-тясно Преслав с Плиска, гдето по същото време се разкопаваха пръснати обекти във Външния град — граждански и църковни сгради. Познатата заселена територия на Преслав по този начин порасна повече от два пъти. Сгушеният на юг в планината манастир в Патлейна престана да бъде изолирано явление въвн от чертите на укрепения град.

Разкопките по десния бряг на р. Тича хвърлиха известна светлина и върху по-старата история на преславската околност. На хълма Де-

лидушка бяха разкрити развалините на една базилика, която се датира към началото на V в. и около която се намериха материали от тракийски произход, датиращи от края на първото хилядолетие пр. н. е. и началото на н. е. Тези данни бяха допълнени от едни случайни находки през 1953 г. в местността Аргатово, все по десния бряг на р. Тича, които показват, че северно от хълма Делидушка се е простирало някакво селище от късноримската епоха.

За историята на българската архитектура разкритите из долините и хълмовете на десния бряг на р. Тича сгради имат изключително важно значение. Така например гражданската сграда № 1 на Аврадака, край манастира там, има устройство, което я поставя много близко до някои монументални сгради в Мадара (под Даулташ) и в Плиска (така наречения езически храм под Дворцовата базилика). Това показва, че тези сгради са представители на един общ архитектурен тип както в култовата, така и в гражданската архитектура. Същото е значението на гражданска сграда № 2 в Бял бряг, която застъпва типа на богатата наземна жилищна постройка в ранната българска архитектура, чиито представители доскоро бяха само Малкият дворец и така нареченото болярско жилище северно от него в дворцовия комплекс на Плиска.

От църквите по десния бряг манастирската църква № 1 на Аврадака има особено голямо значение. Освен богатата украса на корнизите и архиволтите с елементи, характерни за преславската архитектурна декорация (торуси, дентикули, „вълчи зъби“, листели и др. в различни съчетания), църквата е имала и вградени по външните лица на стените триизмерни животински глави (лъвици, маймунка), изваяни от варовик с експресивни стилизирани форми. Улиците на покрива са били също изваяни като лъвски глави, от устата на които се е изтичала покривната вода. Тази триизмерна скулптура и самостоятелното използване на зверинни форми в архитектурната декорация е нещо съвсем ново дори за такава богата декоративно-скулптурна школа, каквато е преславската. Сред другите съвременни паметници на църковната архитектура в България и Византия църква № 1 на Аврадака в Преслав показва оригиналността на преславските строители и високото майсторство на ваятелите. Зверинната украса, присъща на старобългарското изкуство, е намерила тук особено сполучлив израз.

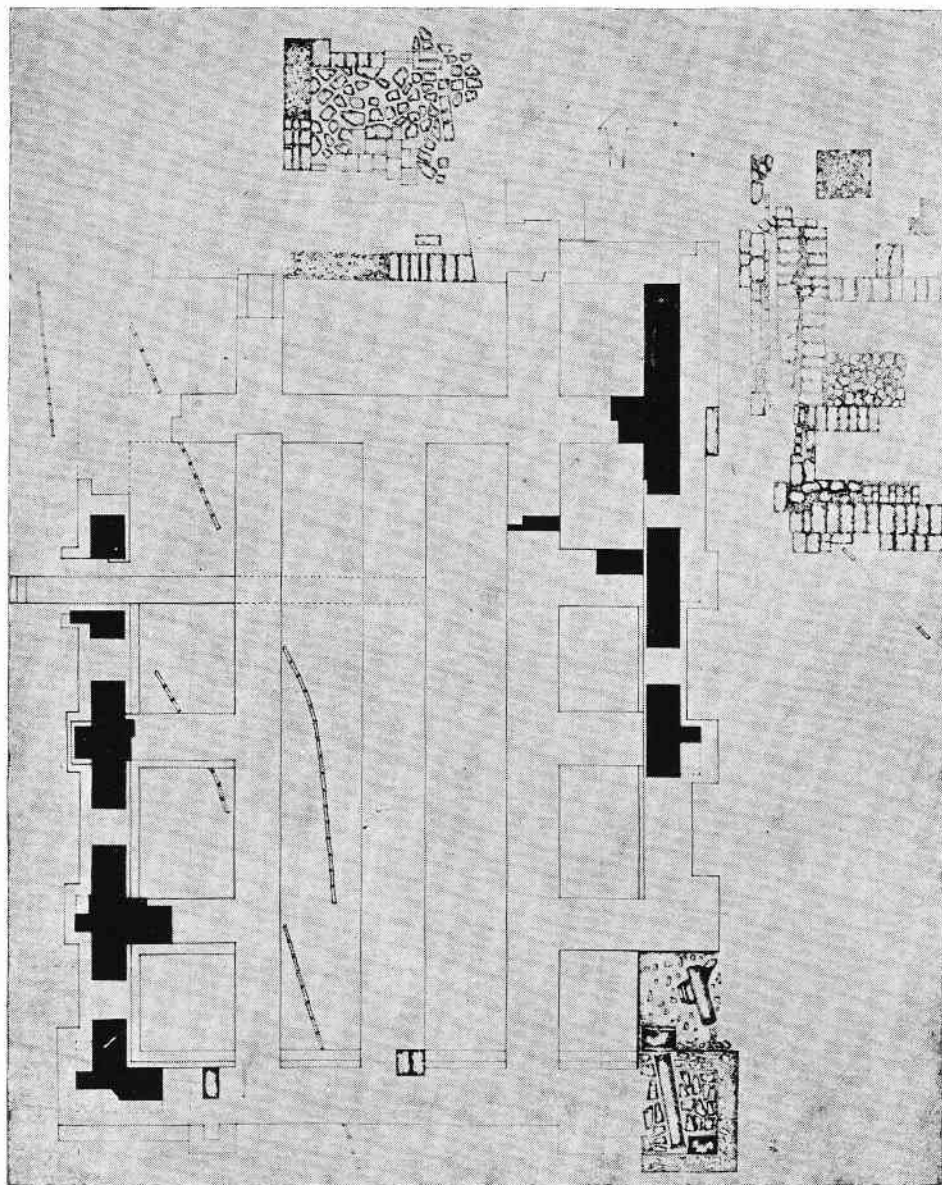
Църква № 1 в Бял бряг показва една особеност в оформяването на стенните плоскости, която е също така рядко явление. Това са облите или островърхи „торуси“, които се издават пред вградените пиластри на стените както отвън, така и отвътре в същинската

църква. Нещо повече, тези „торуси“ — вградени колони във вътрешността на църквата — отговарят на носещите арки от вътрешното разпределение и дават основание да допускаме, че подкуполният квадрат на църквата се е носел не от колони с кръгло сечение, както се смята и досега според реконструкцията на плана на тази църква, а от стълбове с квадратно сечение, по лицата на които е пълзял този объл торус, идещ от страничните стени, гдето той е сигурно засвидетелствуван. Вградените полуколони — „торуси“ — в църква № 1 в Бял бряг са един белег, характерен за такъв изключителен паметник на преславската архитектура, какъвто е Кръглата църква. Тук следователно се утвърждават нейните постижения.

Освен църкви, които отразяват разцвета на старобългарската архитектурна школа докъм шестдесетте години на Х в., една друга църква, № 4 в Бял бряг, показва със своя тип на скъсена базилика, че към края на същия

век и в Преслав е бил познат един църковен тип, известен далеч в югозападните предели на българската държава — в Костур. Църква № 4 в Бял бряг следователно е паметник, който отразява културното единство в българската държава във времена на върховно напрежение при ожесточената война с Византия.

Най-после разкопките по десния бряг на р. Тича в Преслав откриха още един неизвестен дотогава пункт, гдето е била произвеждана преславската рисувана керамика. Това е църквата в м. Тузлалъка. Край нея е изградена подземна засводена каменна гробница, съоръжение, издаващо старите местни традиции в това направление. Освен пещите, в които е печена рисуваната керамика, за първи път в църквата на Тузлалъка се откриха подови настилки, гдето тънките рисувани многоцветни

1 План на Големия дворец, Преслав
Plan du Grand palais, Preslav

плочки са били вметени в специално изрязани в каменни блокове гнезда, образуващи „килими“ от различни по форма плочки. Освен това за първи път тук се откриха *in situ* по ниско разрушената стена части от облицовка от рисувани плочки, които са образували най-малко пъстър цокъл в долната част на вътрешното лице на стените. Изобилният материал от рисувана керамика обогати познанията ни за този изключително важен дял от художествената култура на Преслав и утвърди името на Преслав като център на производството на тази керамика.

От 1949 г. главните усилия на колектива, който извършва разкопките в Преслав, бяха насочени към обекти в чертите на укрепения град. Работеше се през различните сезони на различни обекти. Често плановите за работа трябваше да се изменят, за да се съгласуват

2 Преслав, Големият дворец, източната част, гледана от юг
 Preslav, Le Grand palais, la partie orientale, vue du Sud

със строителни и мелиоративни мероприятия. За успешната работа в чертите на стария град, пък и изобщо в околностите на Преслав, допринесе особено много постановление № 161 на Министерския съвет от 1958 г., което превръщаше развалините на Преслав, както и тези на Плиска и Мадара в национални археологически резервати със специален режим за обработване на земята и застрояване. Главният район, в който се работи през последните петнадесет години, бе територията на Външния град. Работи се освен това и в южната част на Вътрешния град, а от 1962 г. се работи и в самия дворец.

В м. Селище на Преслав до преди двадесетина години бяха известни само три църковни сгради. Развалините на четвърта църква са отдавна затрупани в местността под Радула чешма. Разкопките в тази ниска равна част на стария град откриха редица граждански и стопански сгради около църква № 4, останките от един голям ограден с масивна каменна стена комплекс северно от тази църква, един манастирски ансамбъл с църква, около която е имало обширен некропол и в която бяха открити зидани гробници, една малка църква под височината „Гебе Клисе“, в която също се откри гроб. Най-после в северния край на тази равна местност покрай Румска река се установиха железарски работилници. Местността Селище представлява една заливна речна тераса. Културният пласт там е сравнително тънък — само един слой, датиращ от епохата на Първото българско царство. Очевидно крепостната стена на Външния град е служела и като защитна дига срещу значително по-високите по онова време води на р. Тича. За отбелязване е също така, че голяма част от тази местност не съдържа следи от строежи. Отделните църк-

ви и комплекси са били пръснати всред обширна незастроена площ.

От разкритите досега постройки в тази част на укрепения град без съмнение най-интересен е комплексът на така наречената „Църква с гроба на Мостич“. Църквата е била манастирска и в нея са били погребани видни представители на преславската феодална аристокрация, а вероятно и самият цар Петър. Негов е може би откритият в притвора на църквата гроб. Освен това в манастира ще да е имало някаква работилница за производство на стъклена паста за мозаични кубчета, необходими при украсата на църкви в града.

Нова светлина върху историята на Преслав хвърли проучването на комплекса на двете църкви, строени последователно при чупката, която прави крепостната стена на Вътрешния град над м. Селище. Както при църкви № 1 и 2 в Бял бряг, тук на едно и също място стоят развалините на две различни по тип църковни сгради. По-старата представя един рядък тип кръстовидна куполна сграда, при която раменете на кръста са продължени към запад, север и юг и излизат вън от очертанията на основния квадрат. Външните западни междурамия са били, изглежда, разпределени на по-малки отделения чрез междинни арки или разделителни стени. Тази сграда е строена с дялани варовикови блокчета — градеж, типичен за по-ранната преславска архитектура. През X в. църквата е била разрушена и върху развалините била издигната друга кръстополна църква от тип, характерен за зрелия X в. Към XI в., по време на византийското владичество, тук се създава некропол на едно обедняло население. През XIII в. пак на това място била устроена железарска работилница — факт, който показва, че тази част, както впрочем и цялата територия на м. Селище, е била през тази епоха необитаема.

Върху втората речна тераса, на която е изграден Вътрешният град, се издига един от най-представителните паметници на Преслав — Кръглата църква. Тази църква е централната част на някакъв голям, може би манастирски комплекс, който все още не е проучен в своята цялост. На около 100 м южно от църквата бяха разкрити основите на работилница за производство на рисувана керамика. Тази работилница заедно с интересния материал, който се намери в нея, илюстрира важни моменти от технологията на това производство. Заедно с по-рано откритите работилници под Кръг-

лата църква тази работилница показва, че около църквата е бил създаден значителен център на този художествен занаят.

Важен дял в проучването на Преслав през този период бяха разкопките и частичните разчиствания на отделни места от укрепителната система на града. За първи път във външната крепостна стена се откри порта недалеч от църква № 4 в м. Селище. Тази порта е представлявала кула с проход в приземието. Това съоръжение отговаря точно на типа на южния вход в укрепената част на дворцовия център в Плиска и на източния вход във вътрешната (каменна) крепост на Омуртаговия аул при с. Цар Крум. Още една подробност в градежа на преславската порта я свързва с монументалните съоръжения на Плиска — хоросанената подложка със система от забити в земята колове за укрепване на почвата под каменните стени — особено необходимо в тази ниска част на града, която се мие от водите на р. Тича.

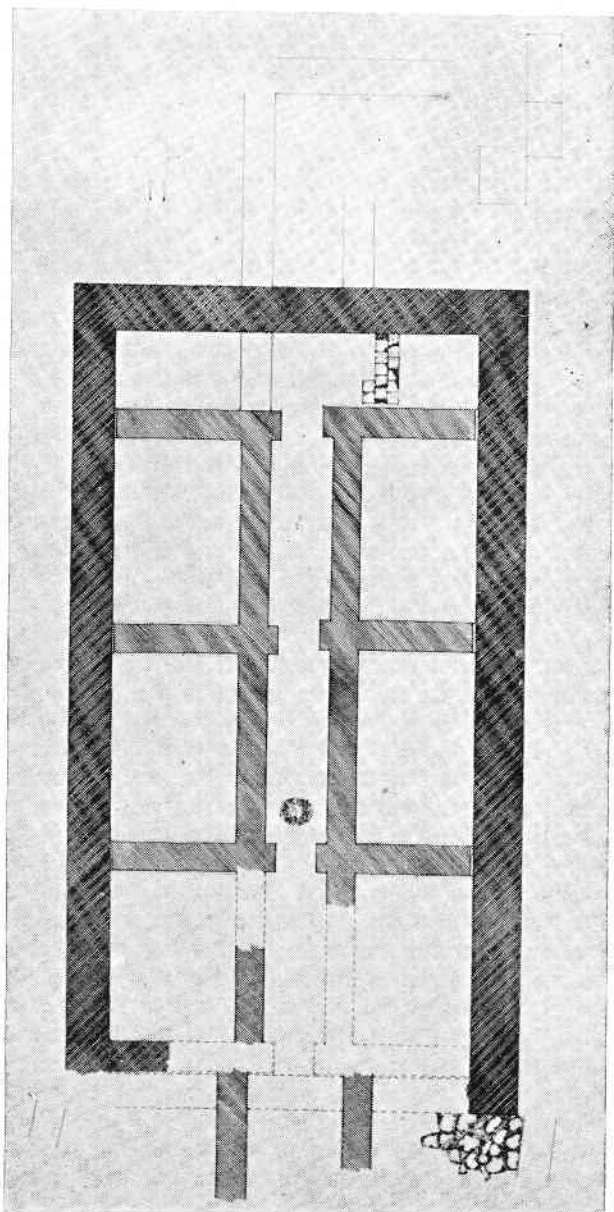
Разкопките на южната порта на Вътрешния град потвърдиха схващането, че крепостните каменни порти на Вътрешния град в Плиска и Преслав представят независимо от размерите си монументални съоръжения, издигнати пред централната дворцова част на столиците като тържествени входи, предназначени колкото за надеждна защита на вътрешния укрепен пояс на града, толкова и да създават у чужденеца, у „странника“ изумление и страхопочитание. При южната порта на Вътрешния град в Преслав бяха установени преправки от епохата на Второто българско царство. През тази епоха в дясната вътрешна кула е било изградено подземие. Това е единствената от четирите кули, която има вход към вътрешността на града и в която следователно се е намирала и стълбата за етажите на портата. Интересна подробност в тази порта са били декоративните полукръгли ниши по фасадите, за които може да се съди по намерените тук за първи път детайли от дялан камък. Те са разнообразявали голите плоскости на портата в духа на антични прототипове.

Наблизо до портата бе установена подложката на кръглата кула, оформяща югоизточния ъгъл на вътрешната крепост, както са ъгловите кули в Плиска и североизточната кула в самия Преслав.

Съвсем нова светлина върху градоустройството и икономиката на Преслав хвърлиха разкопките на осемнадесет търговски помещения, разположени във външната крепостна стена и долепени до нея непосредствено от южната порта към запад. Тази дълга, вероятно двуетажна сграда, строена очевидно от държавната власт, е гледала може би към един търговски площад пред портите на Вътрешния град. Тя е била разрушена пак от властта в момент на опасност за града, когато неприятелят е могъл по нея да възлезе на крепостната стена. Аналогична по устройство сграда се открива вътре в града покрай източната стена. Тя е съставена също от еднакви помещения, долепени до

крепостния зид, който им служи за гръбна стена. Тези помещения са преустроявани през Второто българско царство. Изобщо един важен факт, който се потвърждаваше при всички кампании през последните години в Преслав, бе установен и в тази югоизточна част на Вътрешния град: през епохата на Второто българско царство компактно населен е бил само Вътрешният град. Дебел културен пласт от XIII—XIV в. покриваше по-старите пластове от IX—X в. за разлика от Външния град, който, както отбелязахме, е бил през XIII—XIV в. почти ненаселен. Дори в тази най-южна част на Вътрешния град се откри некропол от XIII—XIV в., което показва, че районът пред старата южна порта е бил слабо обитаван.

Във Вътрешния град главните усилия на колектива, натоварен с проучването на Преслав,

3 Преслав, Малкият дворец, план
Preslav, plan du Petit palais

4 Преслав, Малкият дворец, източната част
Preslav, Le Petit palais, partie orientale

са били насочени към разкопаването на дворцовия квартал. Още през 1948 г. непосредствено западно от тронната палата бе разчистена значителна площ, в която се установиха само много разрушени части от сгради, дворни настилки, водопроводни съоръжения и др. Тази част на дворцовия квартал е пострадала най-сериозно по време на турското владичество, когато тук са били инсталирани пещи за вар, получавана, както и на други места в Преслав, от варовика и мрамора на монументалните сгради.

Последните две години донесоха нови резултати в дворците. Уточни се планът на дворцовата сграда. По дължина в средната ѝ част се откри още една стена, навремето отбелязана от Шкорпил и пропусната от по-късните изследвачи. Установи се, че в южния край на двореца липсва напречната стена (изток—запад), която Шкорпил дава в съставения от него план. Така планът на тази част от двореца се приближи по своя тип до плана на така наречения Голям дворец — Тронна палата в Плиска. Но в същото време той запазва онези белези (самостоятелни отделения в страничните кораби на приземията), които го свързват с типа на така наречения Малък дворец в Плиска. Новите разчиствания около сградата показаха, че в същност това ще да е само южната част от някаква по-голяма сграда. Частично разкритите източно от нея — по-стари(?) — основи от масивна сграда показват, че известната досега сграда е само част от един по-голям комплекс, който се простира още под насипите към север и изток. Тук трябва да се подчертае обаче, че както в дворцовия център на Плиска, така и в Преслав на това място липсват каквито и да било следи от по-стар културен пласт. Непосредствено под основите на двореца се появява чиста девствена почва.

Работите в северна и западна посока от двореца разкриха останки от много разрушени

масивни сгради, украсени с мраморни колони и капители и постлани с каменни квадратни плочи. Зидовете им са вдигнати из основи.

По-добре е запазена една значителна сграда, която отчасти е била разкопана още през 1897 г. и изоставена досега. Тази сграда се оказа много по-голяма, отколкото е била набелязана при първоначалните разкопки. При това нейните преустройства, засипването ѝ и вероятно частичното ѝ използване през XIII—XIV в. разкриват непознати страници от историята на Преслав в продължение най-малко на шест века. Забележително е, че тук след едно преустройство сградата, строена с хубави дялани варовикови блокове, се е приближила до известна степен до типичната монументална сграда,

до типа на Малкия дворец в Плиска. Сега ние можем с право да въведем в научно обръщение и за Преслав названията Голям дворец и Малък дворец, като при това преславският Малък дворец добива размери, значително по-големи от тези на пливковския, докато, обратно, разкритата част от преславския Голям дворец е по-малка от Големия дворец в Плиска.

Освен тези резултати, които засягат преди всичко въпроси на градоустройството и архитектурата на града, и наред с тях разкопките през двадесетте години от 1944 г. насам донесоха съвсем нови и изключително важни сведения за материалната култура, изкуството и изобщо духовната култура на тази блестяща столица. Многобройни находки от глинени съдове ни показват голямото разнообразие във форми и украса на битовата керамика през IX—X в. в Преслав, илюстрират културните традиции на славяни и прабългари в тази област и създаването на единни по своя облик съдове, които независимо от различните традиции, отразени в тях, трябва да бъдат смятани вече за типични за новата старобългарска, славянска по своя характер култура. В Преслав, както впрочем и в Плиска разкопките ни дадоха многобройни примери за появата на нови форми в керамиката (както и в други страни на материалната култура), идещи от провинциално-византийските центрове на Черноморието и Загорието и внедрени за производство в столицата, а също така и примери на пряк византийски внос, особено тарна керамика.

Новооткритите места на производство и приложение на художествената многоцветна рисувана керамика, както и допълнителните изследвания в Патлейна показват, че е напълно заслужена славата на Преслав като най-старото в Европа огнище на художествена рисувана керамика.

Особена страна в постиженията при проучването на втората българска столица съставят уникалните предмети на лукса, нещо характерно за една епоха на разцвет, каквато е епохата на Преслав в старобългарската култура. Златният дискос от южната порта на Вътрешния град е само един от примерите. Сребърната чаша, намерена през 1963 г. в един гроб в северната част на града, с надписа на Сибина, велик жупан български, и с богатата си украса, напомняща украсата на съдове от прочутото съкровище от Надъ сент Миклош, е находка, която свързва в едно неделимо цяло различни по вид, но единни по характер комплекси, представляващи различните прояви на една многовековна и богата култура.

Най-после разкопките в Преслав през последните двадесет години утвърдиха неговата по-стара слава на археологическо находище, най-богато с паметници на българската писменост. Откриха се два нови прабългарски надписа, от които единият уникален — за първи път на тюркски език, един монументален старобългарски надпис, надгробният надпис на чъргубиля Мостич — един от най-старите документи на старобългарски език от средата на X в., няколко малки надписа върху керемидени фрагменти от други гробници в църквата с Мостичовия гроб, втори печат на Георги Синкел български от IX в., намерен пак в м. Селище, както и много други фрагменти от официални и частни надписи. Всичко това е, разбира се, само малка част от онова богатство на писмеността в Преслав, което може да се очаква, че разкопките ще попълват.

Всичко ново, което ни дадоха разкопките в Преслав, стои в тясна връзка с общия напредък на нашите знания върху останалите старобългарски центрове и по-отдалечени поселения. Заслужава да отбележим тук специално огромното значение, което имат за изясняването на някои прояви на ранната българска култура и на историята на самия Преслав като по-стар

аул, преустроен от княз Симеон в столица на страната, разкопките и откриването на Омуртаговия аул при с. Цар Крум. В разстояние на няколко години научните сътрудници на Коларовградския окръжен музей разкриха в укреплението при завоя на р. Тича една картина, която съвпада изумително с данните на Чаталарския надпис. Укреплението с външен отбранителен пояс от ров и огромен вал, вътрешна каменна стена, която огражда казармени жилищни постройки и баня, отговаря напълно на двата по-големи центъра в ранната българска държава — Плиска и Преслав. Укреплението при с. Цар Крум става още едно и при това много важно звено, което свързва двете столици и обяснява техните паметници. Данните от Чаталарския надпис се потвърждават и в оня пункт, гдето се говори за издигнатите триумфални колони с лъвовете на тях, тъй като при разкопките се откриха частите от мраморна статуя на един от тези лъвовете. При всичко ние нямаме основание да се съмняваме в достоверността и на останалите данни от Чаталарския надпис и да не го отнесем по право към аула при с. Цар Крум (Чаталар), а не към Преслав, както погрешно се отнасяше досега. Ние можем да очакваме, че и в последния, неподкрепен още по археологически път пункт надписът ще се окаже достоверен — недалеч от аула по посока на Плиска в брега на р. Тича личат рушевини на голямо каменно съоръжение. Не са ли това останките от моста, който Омуртаг построил заедно с аула през 821 г.?

Така разкопките край с. Цар Крум разсеяха една заблуда, която заобикаляше въпроса за появата на селището, превърнато после във втора българска столица. Заедно с това разкопките в Преслав и особено в двореца дават сериозни основания да се допуска, че Преслав се е появил доста преди Симеон и че неговият живот като столица се предхожда от един значителен период от време, съвпадащ с живота на аула при с. Цар Крум.

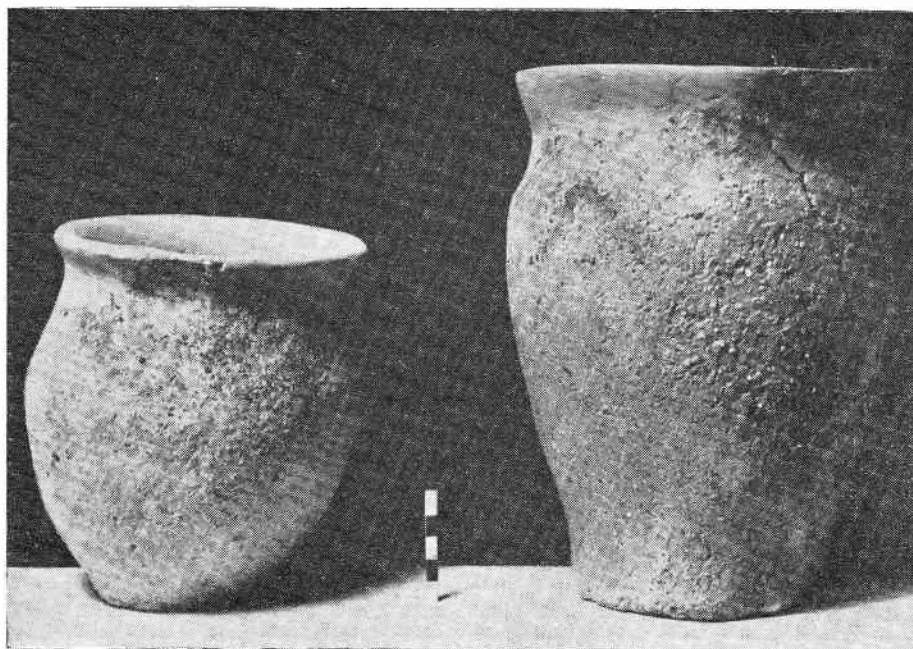
Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години

Атанас Милчев

Изучаването на раннославянската култура в нашите земи преди 9.IX.1944 г. беше занемарено. Много паметници на тази култура се приписваха на прабългарите, а други не се изследваха и не се полагаха грижи за тяхното опазване. Пред българските археолози след 9. IX. 1944 г. стоеше и продължава да стои основният въпрос за произхода на старобългарската култура. За да се изясни този въпрос, трябваше

да се пристъпи към основно проучване както на ранната славянска и прабългарска култура и изкуство, така и на културното наследство, т. е. на местната антична и тракийска традиция.

За изясняване характерните черти на културата и изкуството на българските славяни през VI—X в. още през 1945 г. се постави като основна задача пред археологическата наука у нас да издирва, проучва и разкопава стари сла-

1 Глинени съдове от м. Печена могила при с. Вълчедръм, Михайловградско △ Vases d'argile du lieu dit „Pečena Mogila“ près du village Valčedram, arr. de Mihailovgrad

вянски селища и отделни паметници; да издирва и обнародва писмените извори за балканските славяни, да изяснява славянската духовна и веществената култура по лингвистичен път, а също и славянската топонимия и ономастика.

На националното съвещание през февруари — март 1947 г. се разгърна дискусия за състоянието и задачите на българската археология, като в основния доклад, изнесен от Д. П. Димитров, се постави като основна задача определяне характера на старобългарската култура и ревизиране буржоазните теории и възгледи във връзка с тази култура.¹

На състоялата се през май 1950 г. Първа научна археологическа сесия се поставиха с още по-голяма острота въпросите, свързани с ранната българска култура и с етногенеза на българския народ.²

В изпълнение на тези задачи се разгърна голяма дейност на терена. През последните дванадесет години бяха открити на няколко места в Северна България раннославянски селища. Досега по-основно са проучени чрез археологически разкопки раннославянските селища в местностите Джеджови лозя и Дренчето край с. Попина, Силистренско, Печена могила при с. Вълчедръм, Михайловградско, в Стублата при с. Бежаново, Ловешко, при с. Връв, Видинско, в местностите Опашката при с. Сребърна, Силистренско, Момчила при с. Гарван, Силистренско, Долни ливади при тухларната фабрика при Севлиево и др. Всички тези селища са неукрепени. В м. Джеджови лозя в близост до раннославянското селище бе открит некрополът на селището. Тук са открити погребения с изгаряне. Горелите човешки кости са поставяни в глинени урни, изработени на ръка. Сред

горелите кости са открити нож, желязна тока и бронзово украшение.³ Глинени съдове и другите материали, произхождащи от тези погребения, са напълно сходни с находките от славянските селища в местностите Джеджови лозя, Дренчето и др.

В посочените селища е открит предимно керамичен материал — гърнета без дръжки (обр. 1), разлати паници, тавички, подници и др. Всички са изработени на ръка от недобре пречистена глина и затова имат пореста и грапава повърхност, която не е равномерно изпечена и е почти без орнаменти. Открити са също и двойноконусовидни глинени прешлени за вретено. Освен масовия ке-

рамичен материал намерени са и желязни предмети — сърпове, брадви, вѐдици, стрели, копия, части от мечове, малки ножове, клещи и др., — а също така и накити — гривни, пръстени, токи, апликации, мъниста и др., — както и хромели, брусове, голямо количество костени шила и др. В посочените селища са открити и много жилища — полуземлянки с пещи. Откритите материали в посочените раннославянски селища и некрополи в нашите земи свидетелствуват, че съществуват общи черти между тях и откритите раннославянски материали и жилища на територията на Румъния, СССР, Чехословакия и др. Те се отнасят към VI—VII в. През последните две десетилетия имаме съвършено малко научноизследователски публикации за раннославянската материална култура и изкуство в българските земи. Това се дължи на обстоятелството, че тези въпроси у нас започнаха да се разработват научно едва след Първата научна археологическа сесия, т. е. от 1950 г. насам.

През януари 1946 г. съветските археолози и етнографи В. И. Равдоникас, А. В. Арциховски, Б. А. Рибakov, П. Н. Третяков, П. Г. Богатирѐв и С. А. Токарев посетиха нашата страна като пратеници на Съветската академия на науките, за да се запознаят със състоянието на нашата археология и етнография и да уредят бъдещата задружна работа с българските учени. При това

¹ Д. П. Димитров, Дискусия за състоянието и задачите на българската археология, ИАИ, XVII, 1950, стр. 431—480.

² Първа научна сесия на Археологическия институт, София, 1950, стр. 542—548.

³ Ж. В ъ ж а р о в а, Славяните на юг от Дунава, Археология, 1964, кн. 2, стр. 23 и сл.

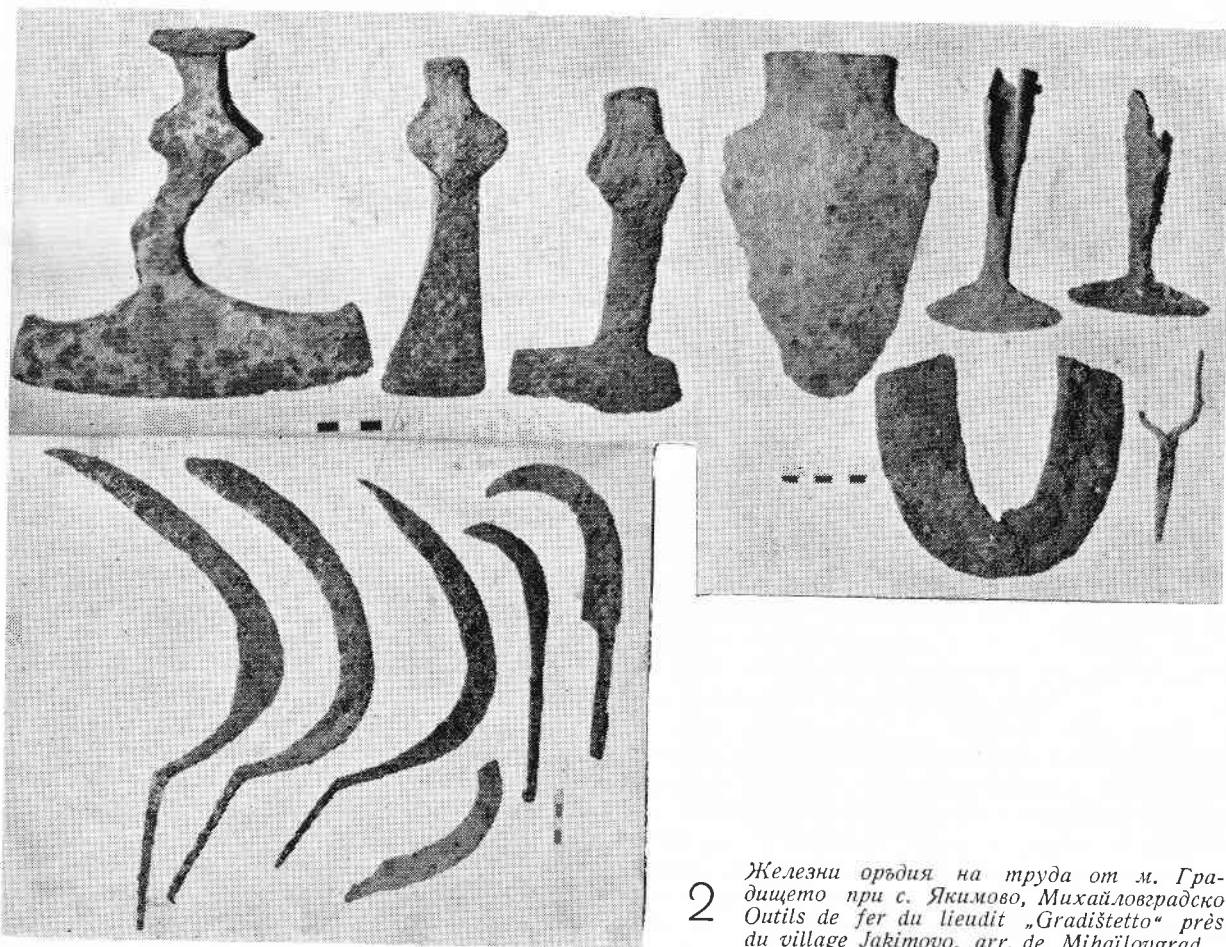
посещение бяха изнесени в Археологическия институт при БАН доклади от страна на съветските гости, а от наша страна — от Кр. Миятев. Съветските учени разгледаха в своите доклади състоянието на съветската археологическа и етнографска наука и особено постигнатото в областта на славянската археология. От българска страна Кр. Миятев изнесе доклада „Славянската керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана“.

Изнесените доклади от съветските археолози и етнографи у нас и от Кр. Миятев бяха отпечатани в отделни книги.¹ Чрез посещението на съветските археолози се обмени опит със съветската археологическа наука и се сложи началото на проучването на раннославянската култура в нашите земи. От този момент можем да говорим вече и за установен тесен контакт между българските и съветските археолози, който в следващите години все повече и повече се разширява и задълбочава. Всичко това съдейства, щото българските археолози, които се учат от дългогодишния опит на своите съветски колеги и от техните значителни постижения в областта на археологията въобще и в частност на славянската археология, да усвоят бързо правилния марксистко-ленински метод на научно изследване.

Ние разполагаме със сравнително немалко писмени и археологически данни за материалната и духовната култура на славяните още при заселването им на Балканския полуостров през VI—VII в. Писмените сведения бяха събрани и издадени.² От тези сведения се вижда, че развитието на производителните сили у славяните достига до голяма висота през VI—VII в. Писмените данни се потвърждават и от археологическите материали, намерени при разкопаването на посочените славянски селища. За съжаление цялостните резултати от разкопките и проучванията на раннославянските селища у нас все още не са публикувани. Досега са обнародвани само частично резултатите от разкопките, и то предимно керамичният материал, открит в местностите Деджевои лозя и Дрен-

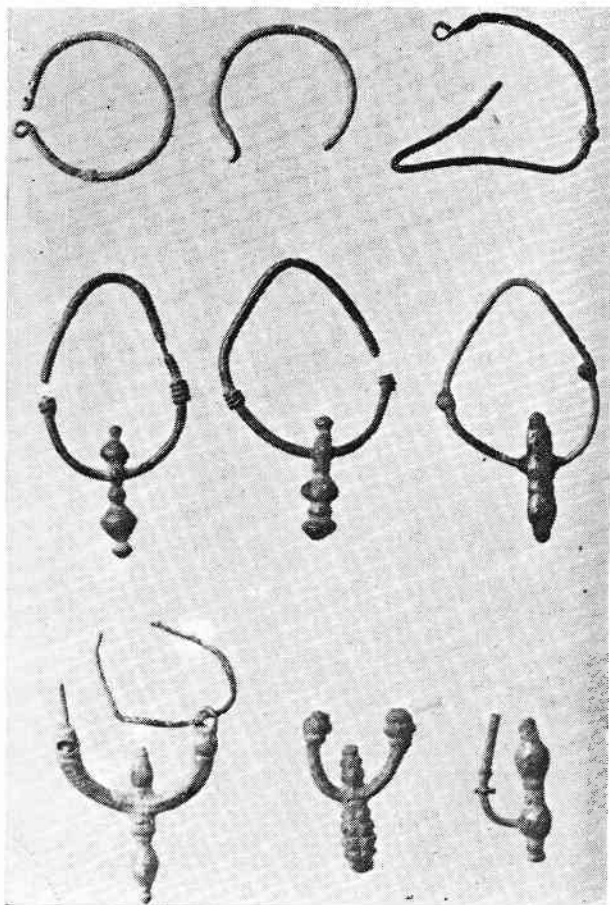
¹ Славянска археология и етнография в СССР (сборник от статии), Трудове на секцията за славянска археология, кн. 1, София, 1947; К. Миятев, Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана, Трудове на секцията за славянска археология, кн. 2, София, 1948.

² Гръцки извори за българската история, 3, София, 1960; А. Бурмов, Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на св. Димитра“ и тяхната хронология, ГСУ ФИФ, т. 47, кн. 2, 1954, стр. 167—213; и др.

2

Железни оръдия на труда от м. Градището при с. Якимово, Михайловградско
Outils de fer du lieu dit „Gradištetto“ près
du village Jakimovo, arr. de Mihailovgrad

3 Обици от м. Градището от с. Якимово, Михайловградско △ *Boucles d'oreilles du lieu dit „Gradišteto“ près du village Jakimovo, arr. de Mihaïlovgrad*

чето¹ при с. Попина Силистренско, Стублата² при с. Бежаново, Ловешко, и др. Въз основа на придобитите досега археологически данни е разгледан въпросът за раннославянската култура и изкуство в българските земи в няколко обобщителни статии.³

Предстои да бъдат обнародвани цялостно резултатите от разкопките на посочените славянски селища.

През VIII—IX в. на основата на раннославянската култура и на местната тракийска, късноантична и ранновизантийска провинциална култура се създава ранносредновековната българска култура. Нейната основа е славянска и затова характерът ѝ се запазва славянски. Във формирането на ранносредновековната българска култура през VIII—IX в. прабългарите дават също своя принос.

Славянският характер на раннобългарската култура се вижда най-добре, когато се разглеждат комплексно всички археологически материали от дадено селище, градище и некропол.

Славянският характер на културата се вижда от комплексния археологически материал при разкопките на селищата и градищата в м. Градището при с. Якимово (обр. 2—4), Михайловградско,⁴ с. Цар Асен, Русенско,⁵ калето при

с. Попина, Силистренско,⁶ Плиска,⁷ с. Долно Церово, Благоевградско,⁸ с. Хисаря, Пловдивско,⁹ Сердика¹⁰ и др. и некрополите при с. Върбовка, Търновско,¹¹ с. Букьовци, Врачанско,¹² с. Вълчедръм, Михайловградско,¹³ гара Разделна¹⁴ и с. Блъсково,¹⁵ Варненско, Сини вир, Коларовградско,¹⁶ и др. От проведените разкопки на селищата, градищата и некрополите, а също и на двете столици Плиска и Преслав, както и от обнародваните резултати от разкопките и обобщителните трудове се изяснява донякъде въпросът за славянската и прабългарската култура в нашите земи и за формирането на раннобългарската средновековна култура и изкуство на основата на раннославянската. С това се хвърля нова светлина върху етногенеза на българския народ като част от общото славянско семейство народи.

* * *

Първото известие за развалините при с. Абоба намираме у учените пътешественици Карстен Нибур, който минал през 1767 г. по тия места и отбелязал, че при Нови пазар съществувал голям град,¹⁷ Феликс Каниц и Константин Иречек, който изказва предположението, че развалините тук могат да принадлежат на старобългарския Плисков от X—XI в., за който Лев Дякон споменава, че се намира между Преслав и Дръстър, а Анна Комнена го поставя между

¹ Ж. Вържарова, Раннеславянская керамика из села Попина, КСИИМК, М., 1950, кн. 63, стр. 142—149; Славянската керамика от с. Попина, Силистренско, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 583—593.

² Ж. Вържарова, Славянско селище в м. Стублата, край с. Бежаново, Ловешко, ИАИ, XXIV, София, 1961, стр. 317—325.

³ А. Милчев, По въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите земи през ранното средновековие, Археология, 1964, кн. 2, стр. 1—14; Ж. Вържарова, Славяните на юг от Дунава (по археологически данни), Археология, 1964, кн. 2, стр. 23.

⁴ А. Милчев, Ранносредновековни български накити и кръстове енкалпиони от Северозападна България, Археология, 1963, кн. 3, стр. 22—37. Останалите материали още не са публикувани.

⁵ Непубликувани материали.

⁶ Ж. Вържарова, Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско, София, 1956.

⁷ А. Милчев, Разкопки в Плиска, западно от Върхния град през 1959 г., Археология, 1960, кн. 3, стр. 30—43.

⁸ Д. Стоянова-Серафимова, Разкопки на крепостта при с. Долно Церово, Благоевградско, Археология, 1963, кн. 4, стр. 19 и сл.

⁹ Х. Джамбов, Принос към проучване на славянската керамика в Пловдивския край, ГНАМП, IV, Пловдив, 1960, стр. 149 и сл.

¹⁰ М. Станчева, Ранносредновековна керамика от София, Археология, 1959, кн. 3—4, стр. 61 и сл.

¹¹ К. Миятев, Славянската керамика..., стр. 51.

¹² Ж. Вържарова, Славянският некропол в с. Букьовци, Врачанско, Археология, 1959, кн. 1—2, стр. 20; К. Миятев, цит. съч., стр. 53.

¹³ Непубликувани материали.

¹⁴ Д. Ил. Димитров, Ранносредновековен некропол при гара Разделна, Археология, 1959, кн. 3—4, стр. 55 и сл.

¹⁵ Непубликувани материали.

¹⁶ В. Антонова, Средновековни погребения от Коларовград, Археология, 1959, кн. 1—2, стр. 88 и сл.

¹⁷ K. Niebuhr, Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Länder, Band III, Hamburg, 1837, стр. 173.

прохода Сидера и Дръстър в съседство със Симеоновия връх.¹ Но на чешкия археолог Карел Шкорпил се отдаде да локализира първата българска столица Плиска. Той успя да убеди Руския археологически институт в Цариград и неговия директор Ф. Успенски да проведат през 1899—1900 г. разкопки на загадъчните развалини при Плиска—Абоба. Както е известно, тези разкопки разкриха в общи линии укрепителните съоръжения на Външния град на Плиска, като били проучени землените укрепления и на Вътрешния град, част от крепостната стена, няколко от бойните кули и източната и северната порта. Разкрива се и третият укрепителен пояс на Плиска, изграден на каменна основа и тухлена надстройка.

Проучванията били съсредоточени главно във Вътрешния град, където са открити най-представителните монументални паметници,² Тронната палата и жилищният комплекс, Дворцовата църква и др. (обр. 5).

На 1,5 км от източната порта във Външния град била разкопана Голямата базилика. Карел Шкорпил е направил и подробен план на Вътрешния и Външния град на Плиска, на който са били нанесени множество малки могили, които крият под насипа си отделни постройки.

След едно прекъсване от около 30 години през 1930—1939 г. разкопките във Вътрешния град на Плиска били подновени от Кр. Миятев. Той разкрива така наречения Крумов дворец под голямата тронна зала, тайния подземен ход от двореца към северната порта. Разчистена била част от крепостната стена на Вътрешния град, открити били редица постройки на север от Малкия дворец, малката кръстовидна църква и някои други сгради в чертите на Малкия дворец. Той прави нови проучвания на Голямата базилика и стопанския манастирски двор. Разчистен бил цялостно пътят, който води от източната порта до Голямата базилика във Външния град.³

По такъв начин до 9.IX.1944 г. в Плиска бяха разкрити много монументални постройки предимно във Вътрешния град, както и Голямата базилика във Външния град и една част от крепостните стени, няколко бойни кули и две порти.

След 9.IX.1944 г. Археологическият институт при БАН обърна сериозно внимание на проучванията на Плиска, като трите стари български столици (Плиска, Преслав и Търново) бяха обявени за национални обекти. Сега вече археологическите разкопки се направляваха не от личните интереси на отделни археолози, а преди всичко от предварително изработения единен план, съставен от Археологическия институт при БАН, важащ за всички разкопки в страната.

Разкопките в Плиска след 9.IX.1944 г. се провеждоха на два етапа — първият от 1945 до 1950 г. и вторият от 1951 г. до днес.

През първия етап (1945—1950 г.) се постави задача да се проучат материалната култура и изкуство, битът и обществените отношения на населението, което е живяло във Външния град

извън крепостните стени. Тази задача се ускори и от обстоятелството, че във Външния град земята започна да се обработва с трактори, които при дълбока оран разрушаваха археологическите паметници. През този етап във Външния град бяха открити около 30 постройки (обр. 5). През 1945—1947 г. бяха разкопани от Н. Мавродинов и Ст. Михайлов шест базилики, известни под името базилики „плисковски тип“⁴, както и трикорабни и кръстовидни църкви, които се подразделят на две групи: едноапсидни и триапсидни. Разкрити са и еднокорабни църкви, а също и граждански постройки. В обект № 31 бе разкрита една малка част от архитектурен комплекс, обграден от всички страни с крепо-

¹ K. Ireček, Archäologische Fragmente aus Bulgarien, Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich — Ungarn, Jahrg. X, Wien, 1886, стр. 194—196.

² Абоба—Плиска, Известия Русского Археологического института в Константинополе, X, 1905, стр. 1—569, Альбом I—CXVIII.

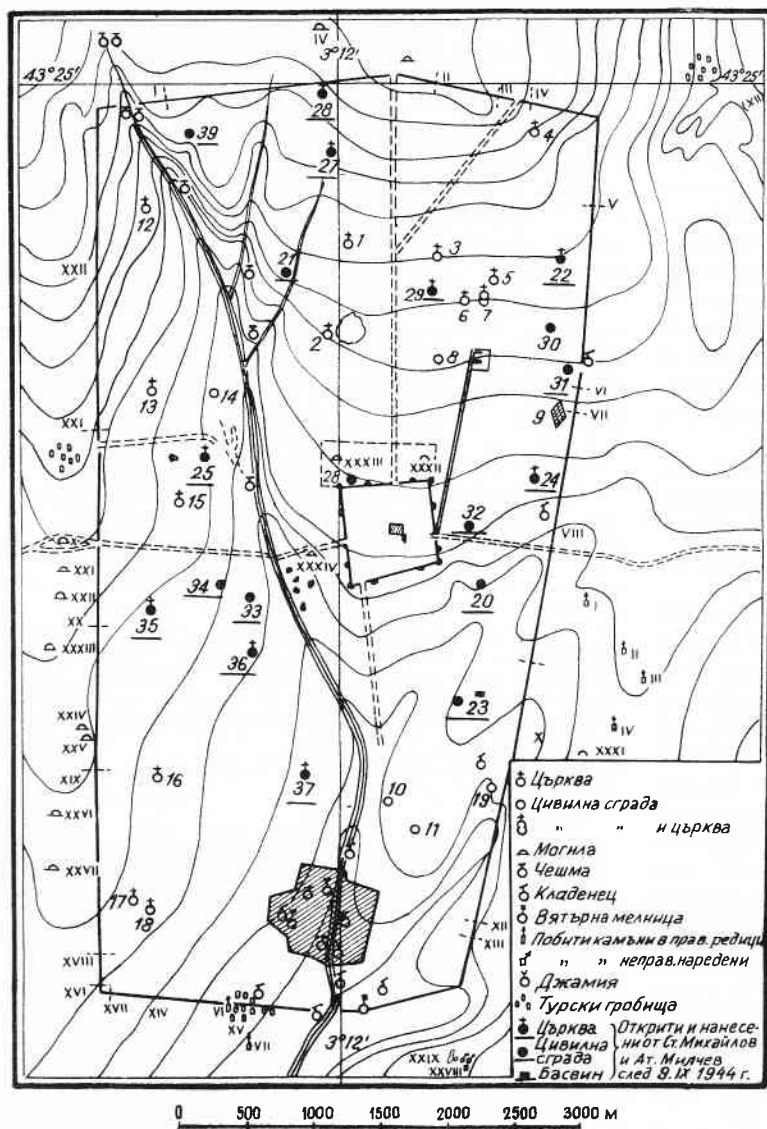
³ К. Миятев, Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 70—135; P. Karasimeonoff, Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 136—160.

⁴ Н. Мавродинов, Разкопки и проучвания в Плиска, РП, III, 1949, стр. 159—162; С. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1945—1947 г., РП, III, 1949, стр. 173—185.

4

Глинени съдове от землянка № 4 в м. Градището при с. Якимово, Михайловградско
Vases d'argile de la hutte № 4, „Gradišteto“ près du village Jakimovo, arr. de-Mihailougrad

5

План на пливковското укрепление с обозначение на обектите във Външния град (изработен от К. Шкорпил и допълнен от Ст. Михайлов) Δ Plan des fortifications de Pliska avec les désignations des chantiers de la ville extérieure (relevé par K. Skorpil, complété par St. Mihailov)

стен зид.¹ При разкопаването на тези религиозни и граждански постройки се откриха много находки, предимно керамика, които датират тези сгради към Х в. Населението, живяло във Външния град на Плиска, е водело обществено организиран отседнал живот, като е имало за основен поминък земеделието.

През първия етап от археологическите разкопки и проучвания се откриха редица предмети, които говорят за развито занаятчиство във Външния град на Плиска.

За да се открие некрополът на Плиска, бяха проведени разкопки и на могили XXXIII и XXXII.²

Наред с това през 1948 г. продължиха разкопките във Външния град на Плиска. Тук Ст. Михайлов разкри шест нови постройки: две базилики пливковски тип, две други от същия тип, но с известно изменение в плана и

две граждански сгради, едната от които вероятно е служела за занаятчийска работилница. Под нея се открива землянка с огнище.³

През 1948 г. Ст. Михайлов прави сондажни проучвания на запад от могила XXXIV. Наред с изобилния керамичен материал е било открито едно рогче от елен със сложна геометрична и фигурална връзана украса и с редица букви.⁴

Едновременно се провеждат разкопки и във Вътрешния град. Доразчиства се настилната южно от Малкия дворец, където още преди 9. IX. 1944 г. П. Карасимеонов е правил разкопки. Планът, направен от него, сега се допълва и поправя.⁵ Северно от Малкия дворец се открива славянски кирилски надпис върху фрагмент от амфора. По редица тухли и каменни блокове се откриха надписи и рисунки. Интересна находка е каменното калъпче за изливане на метални украси.⁶

През 1948—1949 г. Ст. Михайлов и Ст. Станчев провеждат разкопки на некропола при Нови пазар. Разкрити са 42 гроба с богат погребален инвентар от глинени съдове, оръжия и накити.⁷ Откритите находки в този некропол спомогнаха за изясняване на материалната култура и изкуство на прабългарите.

През 1949 г. продължават разкопките в дворцовия център, където се откриват много нови сгради, изградени от ломени камъни, споени с кал.⁸ По същото време Ст. Михайлов прави сондажни разкопки и на така наречената Дворцова църква във Вътрешния град на Плиска.⁹ Той установява 4 строителни периода в тази църква. През първия период сградата е била

¹ С. Михайлов, цит. съч., стр. 185—222.

² С. Георгиева, Разкопки на могили XXXIII и XXXI в Плиска, ИАИ, XX, стр. 11—35; С. Станчев, Керамиката от Голямата могила в Плиска (предварително съобщение), РП, III, 1948, стр. 227—233.

³ С. Михайлов, Археологически материали в Плиска (1948—1951), ИАИ, XX, 1955, стр. 51—63.

⁴ Пак там, стр. 63—71.

⁵ Р. Карасимеонов, цит. съч., стр. 136—160.

⁶ С. Станчев, Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г., ИАИ, XX, 1955, стр. 192 и сл.

⁷ С. Михайлов, Един старинен некропол при Нови пазар, ИАИ, XX, 1955, стр. 293—333; С. Станчев, Некрополът до Нови пазар, София, 1958, стр. 1—110.

⁸ С. Михайлов, Археологически материали от Плиска (1949—1951 г.), ИАИ, XX, 1955, стр. 107—117; С. Станчев, Материали от дворцовия център в Плиска, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 23—64.

⁹ С. Михайлов, Дворцовата църква в Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 229—264.

използвана за езически храм, а през втория тя е преустроена за църква във вид на латински кръст. През третия строителен период тя е използвана като дворцова църква.

С разширяване на разкопките през първия етап (1945—1950) Плиска се очерта като важен национален обект, богат с разнородни археологически материали, които биха могли да осветят един важен дял от историческото минало на българския народ. Оценка за постиженията и допуснатите слабости от колектива, който работи в Плиска през първия етап (1945—1950), е направена на двете научни сесии през 1948—1950 г.

През втория етап, от 1951 г. досега, са разкопани главно площи във Външния град на Плиска, и то предимно на двата обекта — № 31 и м. Асардере. Задачата на изследванията в Плиска след 1950 г. бе формулирана в отчетния доклад, изнесен от Кр. Миятев на Първата научна археологическа сесия, състояла се през май 1950 г. Тази задача гласеше: „Да се установи една правилна, макар и относителна хронология на строежите и да се изследва изцяло материалната култура на това селище, като се обърне особено внимание на по-старото наследство, от една страна, и на оригиналния принос и новаторство на българи и славяни, от друга.“¹ На тази сесия бе изработен и перспективен план за историко-археологически изследвания на Плиска и Преслав. Тези планове на практика обаче никога не бяха приложени. След Първата научна сесия проучванията в Плиска, вместо да се засилят, отслабиха с всяка година.

На обект № 31 са разкрити граждански постройки и една монументална църква от Х в. Под основите на тези каменни постройки бяха разкопани осем славянски землянки, отнасящи се към VIII в.² Всички те са вкопани в земята и имат трапецовидна форма или неправилен правоъгълник или квадрат. Откритите замлянки са с каменни пещи (обр. 6) и намерените в тях, макар и сравнително бедни находки, предимно керамика, говорят недвусмислено, че тези землянки могат да се свържат със славянското население, което е живяло отседнал живот и е имало за основен поминък земеделието. Общо за разкритите находки за каменните основи на сгради и на землянките под тях в обект № 31 може да се каже, че тук е налице ранносредновековна българска култура с подчертан славянски характер. Най-значителният паметник, открит в обект № 31, е една болярска църква, разкопана през 1960 г. По своя архитектурен тип тя принадлежи към скъсените плисковски базилики и свидетелствува за една трайна традиция в строителството, пу- снала дълбоки корени в местната

църковна архитектура. Църквата се отнася към Х в.³ Основите на църквата са изградени от големи издялани каменни блокове също както всички монументални постройки от Вътрешния град на Плиска. Към същия период се отнасят и откритите наблизко две занаятчийски пещи за изпичане на керамика. Разкопките на обект № 31 дадоха възможност да се разкрие един от занаятчийските центрове на Плиска, както и едно славянско селище от VIII в. Обект № 31 се оказва извънредно важен за определяне на относителната, а в известна степен и на абсолютната хронология на строителните периоди в Плиска.

В м. Асардере, западно от могила XXXIV, бяха проведени разкопки от Ат. Милчев. Тук той попада на славянско селище. Били разкопани 12 землянки с каменни, засводени пещи. Въз основа на откритите материали в землянките и особено на керамиката те се датират към VIII в.⁴ Това е второто славянско селище във Външния град на Плиска, което е съществувало едновременно със селището при обект № 31. Това обстоятелство опровергава господстващото доскоро становище в българската археологическа наука, че Плиска не е славянско селище, а прабългарски укрепен център.

В м. Асардере са открити осем двуетажни пещи за изпичане на керамика.⁵ Разкопана бе и една грънчарска работилница с четири двуетажни пещи в нея и с куп пречистена глина за изработване на глинени съдове. Откриха се

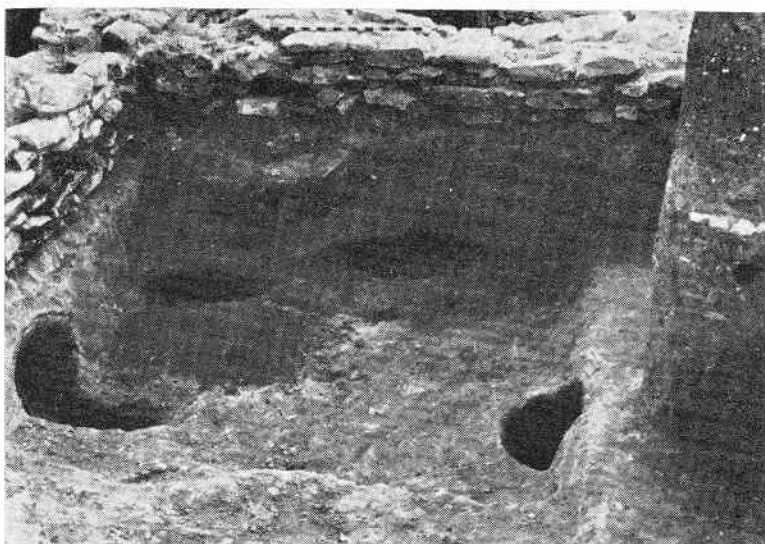
¹ Първа научна сесия на Археологическия институт, София, 1950, стр. 63.

² С. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 139—170; С. Михайлов и А. Милчев, Разкопки в Плиска през 1955 г., ИАИ, XXII, 1959, стр. 263—288.

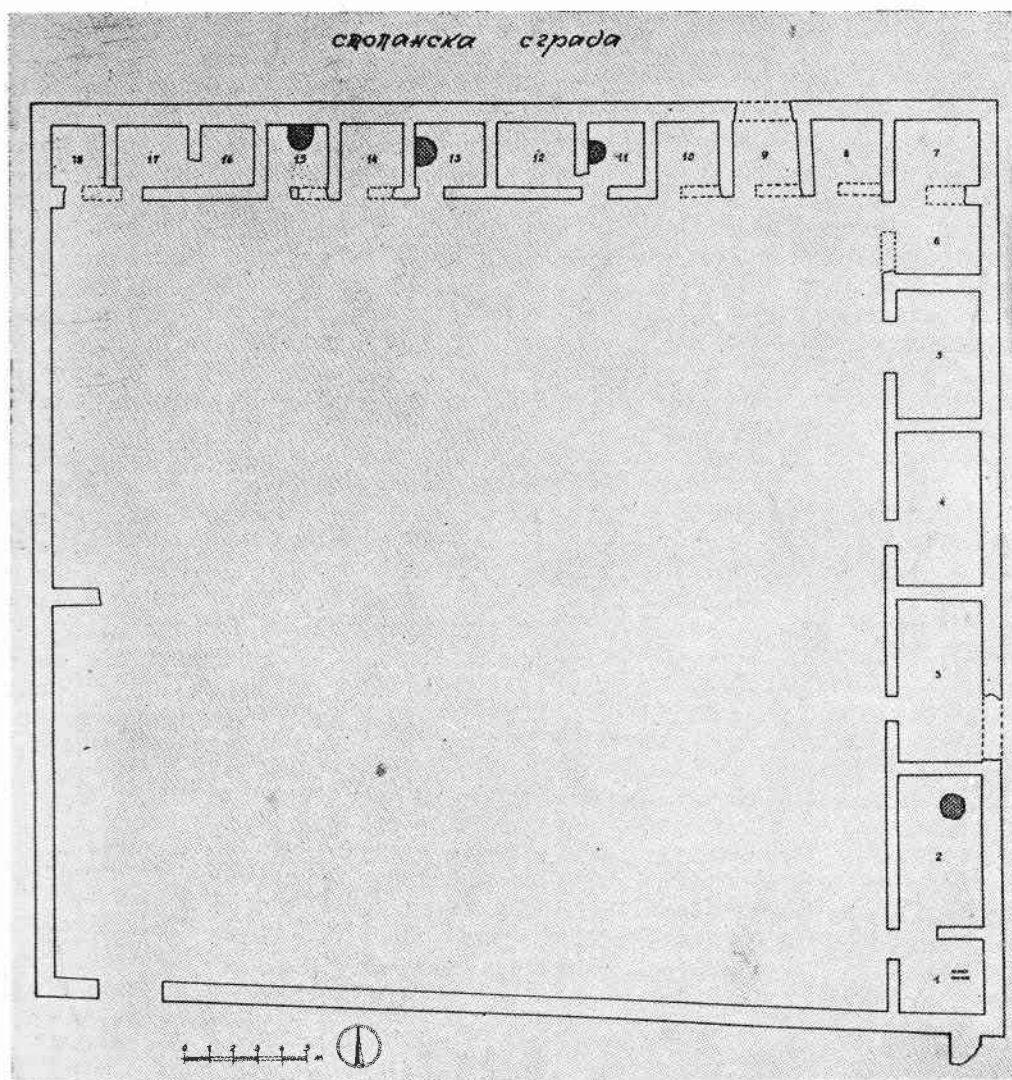
³ С. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1959—1961 г., ИАИ, XXVI, 1963, стр. 5—46.

⁴ А. Милчев, Разкопки в Плиска, западно от Вътрешния град през 1959 г., Археология, 1:60, стр. 30—43.

⁵ А. Милчев, Археологически разкопки и проучвания в м. Асардере, ГСУФФИФ, 53, 1959, кн. 2, стр. 33—66.

6 Землянка в обект № 31, Плиска
Hutte N° 2 du lieu dit „Assar-déré“, Pliska

7 План на търговските помещения във Външния град, Плиска
Plan des magasins de marchands de la ville extérieure, Pliska

и следи от топене на желязна руда. Разкритите пластове от дървени въглища с дебелина до 1 м, които са примесени с железен шлак, потвърждават този извод.

Западно от могила № 34 бяха направени няколко големи сондажа, с които се установи, че на това място, близо до р. Асардере, има големи насипи от горели материали и животински кости, а също и други отпадъчни материали. Намерени бяха много фрагменти от глинени съдове, прешлени за вретено, костени шила, мозайчни кубчета, фрагменти от стъклени съдове и стъклен шлак, железни ножове, стрели и др. От разкопките в м. Асардере се установи, че в близост до реката се е намирал занаятчийски квартал с грънчарски и железарски работилници.

На 150 м южно от югозападния ъгъл на крепостната стена бе разкрит каменен ограден зид, който заключава една площ от 1492 кв. м. По протежение на северната и източната стена е разкрит комплекс от 18 помещения, строени

едновременно с оградния зид (обр. 7). По своя строителен план и по намерените находки в тях ние идваме до мисълта, че тези помещения са били търговски магазини. Откритите находки, особено керамиката и знаците по нея, както и медальонът със знаци, датират пазарището и търговските помещения в Плиска в X и началото на XI в.

На 150 м югоизточно от търговските помещения се откриха водопроводни тръби и хоросанена настилка на сграда. В съседство с пазарището и търговските помещения е имало и други сгради, които заедно са образували търговския квартал на Плиска.

На 220 м западно от обект № 13 във Външния град на Плиска бяха проведени сондажни разкопки. Повод за това ни даде намерената случайно на повърхността релефна плоча с изображение на лъвица, съхранявана сега в музея в Плиска. При разкопките се откриха каменни основи на постройка, а под нея зидове на землянка. И тук, както в обект № 31,

имаме два културни пласта. Землянката се датира към VIII в. В едно от каменните помещения се откри фрагмент от релефна плоча. Изобразени са две човешки фигури, като към едната от тях е устремена змия, минаваща над главата на втората фигура. Тази плочка, както и релефната мраморна плоча с изображение на лъвица, намерена на същото място, се отнася към II—III в.

При обработване на земята с трактор северно от северната стена се очерта една бяла ивица от камъни. На това място бяха направени сондажни разкопки и се установи, че зидът е дебел 1,20 м и е граден с грамадни ломени камъни на калов разтвор. Запазен е на дълбочина 0,50—0,70 м и обгражда едно голямо пространство във форма на неправилен правоъгълник с размери: дължина на северната стена 768 м, на източната стена 260 м, на южната стена 738 м и на западната 360 м (обр. 8). В югозападния ъгъл на западната стена се откриха следи от врата. Това крепостно съоръжение не е било известно на Карел Шкорпил и не е отразено в изработения от него план за Плиска. Засега не може да се установи какво е било неговото предназначение. С откриването на този крепостен зид се хвърля нова светлина върху крепостните съоръжения на Плиска и се допълва с нови данни топографията на първата българска столица. Тези крепостни съоръжения не може да се датират точно, но може с положителност да се твърди, че те са изградени след издигането на масивните крепостни съоръжения на Вътрешния град.

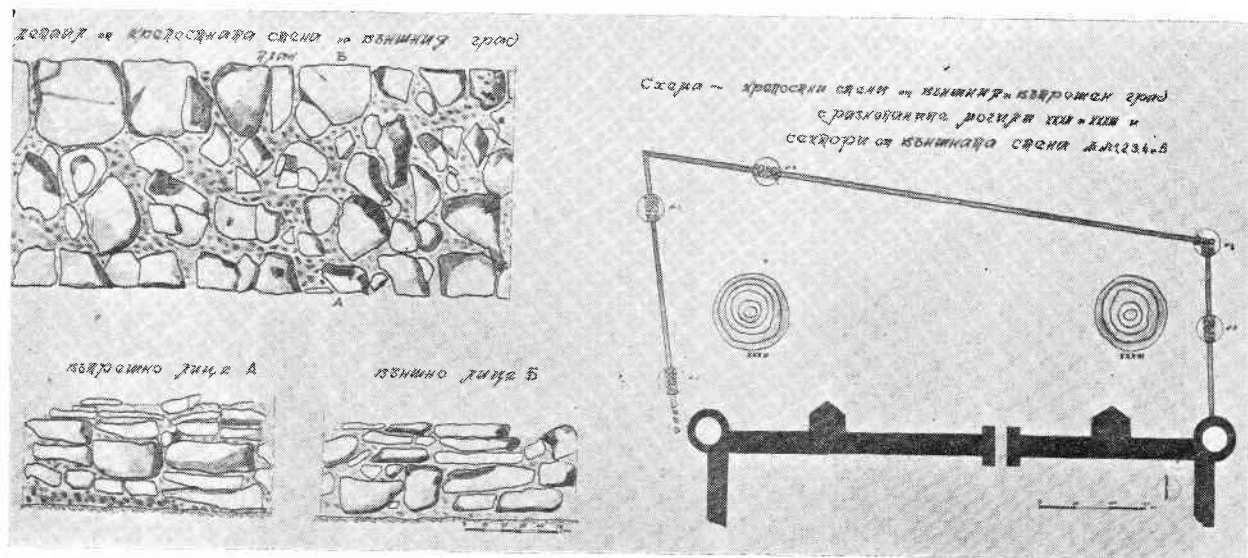
В м. Асардере, а и на други места в пространството на Външния град бяха разкрити части от главните водопроводни линии, чрез които е ставало снабдяването на Вътрешния град и на занаятчийските и търговските квартали от Външния град с вода. Посоката на тези водопроводи ни дава основание да мислим, че главните източници за водоснабдяване на Плиска

са се намирали на север — в североизточния ъгъл на Външния град, от една страна, и при с. Исбул, от друга.

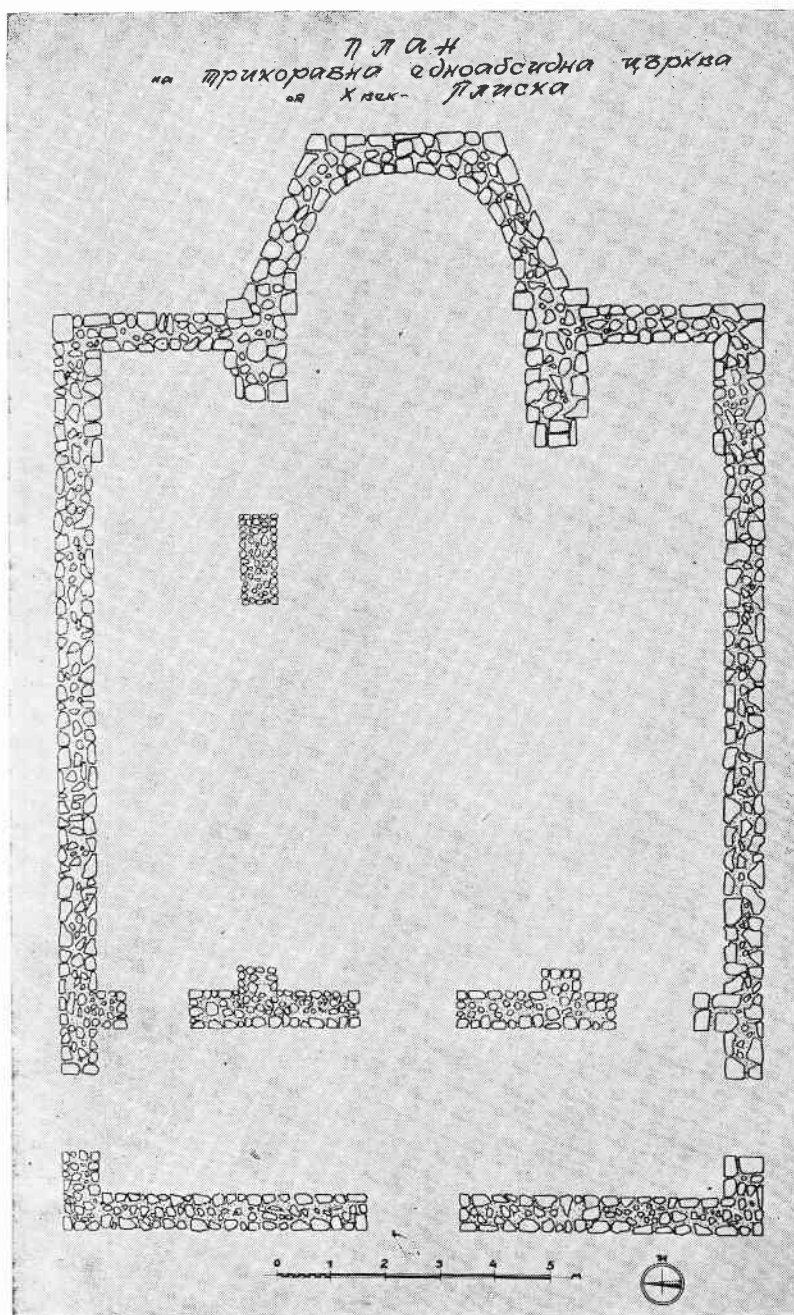
На 2 км югоизточно от Вътрешния град и на 300 м югоизточно от днешното с. Плиска се намираше една малка могила, означена в плана на К. Шкорпил под № 11 (обр. 5). Като бе разкопана тази могила, се откри църква в план трикорабна базилика с тристранна отвън и полукръгла отвътре апсида с размери: дължина без апсидата 17,18 м, а с апсидата 20,43 м и широчина 12,87 м (обр. 9—10). Новооткритата базилика намира пълна аналогия в известните досега 8 базилики във Външния град на Плиска. Този тип, наречен условно плисковски, има своя собствена физиономия. Той се отличава от известните досега базилики от Първото българско царство по своите размери и строеж. Базиликата от плисковския тип принадлежи безспорно към опростената елинистическа и византийска базилика.

Откриването на базиликата в обект № 11 допълва с нови данни топографията на Външния град на Плиска. Вижда се, че югоизточната част е била също така гъсто населена. Църквата е била построена за нуждите на това население. Сега вече в четирите ъгъла на Външния град на Плиска, който представлява неправилен правоъгълник, има открита по една базилика плисковски тип. Еднотипните 9 базилики в Плиска говорят за установена и развиваща се в първата българска столица архитектурна българска традиция, в която майсторски се изграждат, от една страна, величествени базилики, например Голямата базилика в Плиска, а, от друга, умело се опростява планът на елинистическата и византийската базилика за нуждите на народа.

Бяха направени сондажни проучвания и на дворцовия център. Във връзка с консервирането на Големия басейн в двора на Малкия дворец

8 Крепостна стена от Външния и Вътрешния град, Плиска
Murs de forteresse de la ville intérieure et extérieure, Plishka

План на църква № 11 във Външния град, Плиска △ Plan de l'église № 11 de la ville extérieure, Pliska

и в самия басейн бяха направени допълнителни разкопки и проучвания през 1949 г. от Ст. Михайлов, а през 1961 г. от Ст. Станчев.¹ При тези сондажи се видя, че басейнът първоначално е бил по-голям, отколкото след преустройството му. Установи се също, че той има много солидни и дълбоки основи, достигащи до 2 м дълбочина от цокъла надолу. Проследена бе водопроводната мрежа и канализацията в Големия басейн и около него.

През септември 1962 г. се състоя национална конференция, на която Кр. Миятев изнесе доклад за състоянието на изследванията на Плиска и

Преслав и предстоящите задачи. Всички със загриженост се изказаха, че проучването на Плиска и Преслав изостава, понеже няма добра организация на работата и не се отпускат достатъчно средства за разкопки на тези два обекта. Накрая се реши, че задача номер едно пред ръководството на Археологическия институт и музей при БАН е да се разгърнат всички сили на научните колективи, да се отпускат по възможност големи парични средства, да се организира правилно провеждането на археологическите разкопки и проучвания в Плиска и Преслав, както и цялостната научноизследователска дейност на тези два първостепенни национални обекта. Само когато се предприемат археологически разкопки и проучвания на големи площи, ще могат в близките години да се поставят за разрешение редица спорни въпроси около Плиска.

През 1963 г. се предприеха разкопки от голям мащаб във Вътрешния град на Плиска. Пред научния колектив стояха следните задачи:

1. Да се започне проучване в източната половина на комплекса Малък дворец, за да се установи доколко е била тя застроена, както и да се изясни предназначението и градежът на постройките, тяхното разположение и датировка.

2. Да се разкопае южната порта с цел да се проучат точно и цялостно крепостните съоръжения на Вътрешния град.

3. Да се разчисти крепостният зид и петоъгълната кула, разположена южно от източната порта, с оглед на консервацията им.

Разкопките се проведоха едновременно и на трите секто-

ра. Резултатите от тях бяха много добри. Ние успяхме да изясним до известна степен характера на разкритите сгради в източната половина на комплекса Малък дворец, да ги датираме, да установим северния вход на оградния зид на комплекса и да разкрием част от водопроводната мрежа, носеща вода от североизток към комплекса.

¹ Материалите от тези проучвания не са още обнародвани.

Във връзка с втората задача бе разкопана цялостно южната порта на крепостта. По своя план, монументален градеж, начин на строеж — редуване на един напречен и един надлъжен каменен блок или два надлъжни и един напречен, — по спойката с червен хоросан, по покритието на кулите и прохода с тухлени сводове, по дълбоките основи със субструкция и по други белези (обр. 11—12) южната порта се свързва по време с първия строителен период на монументалните сгради на центъра на Вътрешния град на Плиска и представлява част от единната по време укрепителна каменна система на Плиска.

С разкриването на южната порта се осветляват някои моменти от строителните периоди на монументалната архитектура на първата българска столица — Плиска.

Това са най-важните постижения на археологическите проучвания, резултати от разкопките във Вътрешния и Външния град на Плиска през последните две десетилетия. Публикациите през този период представляват предимно отчети за извършената работа и обнародване на придобитите от разкопките материали. В тези публикации се правят съответните изводи, но не се поставят за разрешаване основните теоретически въпроси, не се разрешават главните проблеми от историята на нашето ранно средновековие. Наред с това обаче има, макар и спорадично, някои важни теоретични въпроси, поставени за разглеждане. Така статията на Кр. Миятев за жилищната архитектура в България през IX—X в. има обобщителен характер. В нея се обръща внимание на землянките като най-ранен тип жилища. Авторът определя следните типове сгради през IX—X в.: едноклетъчни, постройки с верижен план и жилищни постройки

със сложен план. В тази статия се говори вече и за архитектурна традиция у славяните.¹

Публикувани са също статии с обобщителен характер, засягащи дискуссионни въпроси. Ст. Михайлов поставя въпроса за предславянско, римско селище в Плиска, тъй като в музейната сбирка в Плиска има редица антични материали — надписи, римски печати по тухли, фрагменти от мраморни релефи и др. Той смята за късноантични някои сгради във Вътрешния град на Плиска. Плиска според него е била римски кастил преди заселването на славяни и прабългари.² Срещу тази теза в последно време се обяви В. Бешевлиев, позовавайки се на това, че нямаме писмени сведения за локализиране на римски кастил в плисковската равнина и изтъква обстоятелството, че от епиграфските паметници на латински и гръцки език, открити в Плиска, не са намерени *in situ*, а са вторично преупотребени като строителен материал.³ Напоследък бе отпечатана критична рецензия от Ст. Михайлов върху тази теза на В. Бешевлиев.⁴

През последните няколко години Ст. Михайлов публикува още две статии за групи от паметници, свързани с Плиска. В първата, като изхожда от материалите, открити в некропола при Нови пазар, който той отнася към късната античност, той разглежда по-обстойно салтовомаятската керамика у нас, смятана от повечето

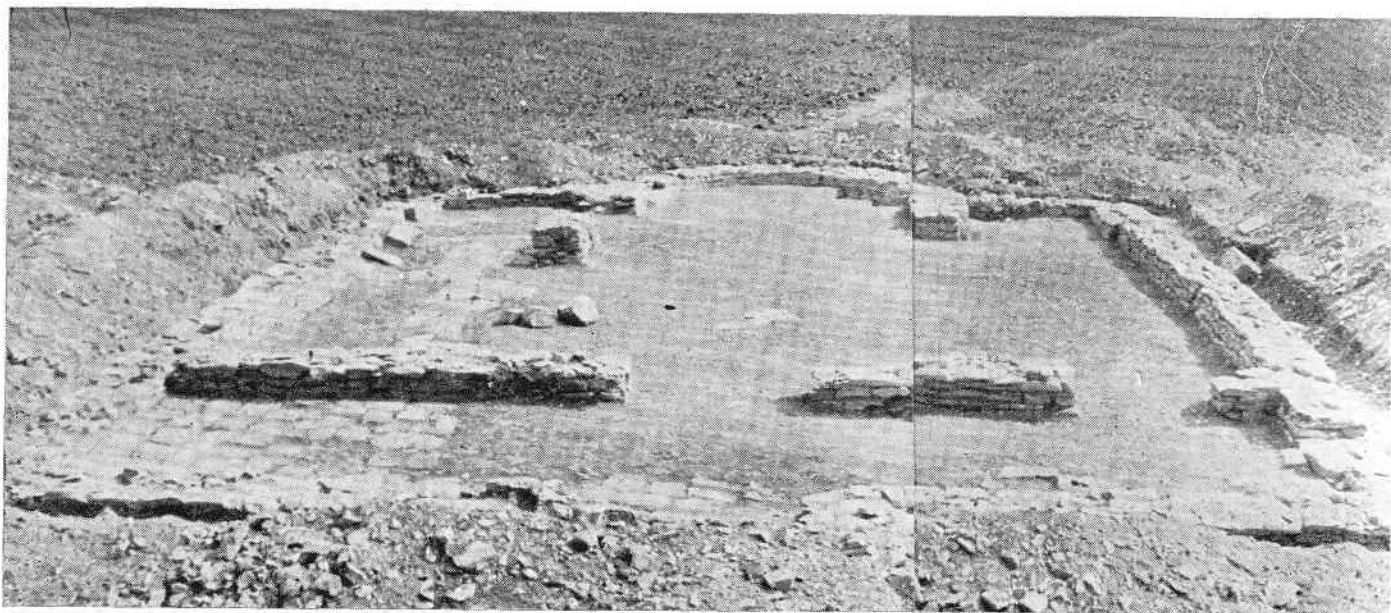
¹ К. Миятев, Жилищната архитектура в България, през IX—X в., ИАИ, XXIII, 1960, стр. 1—20.

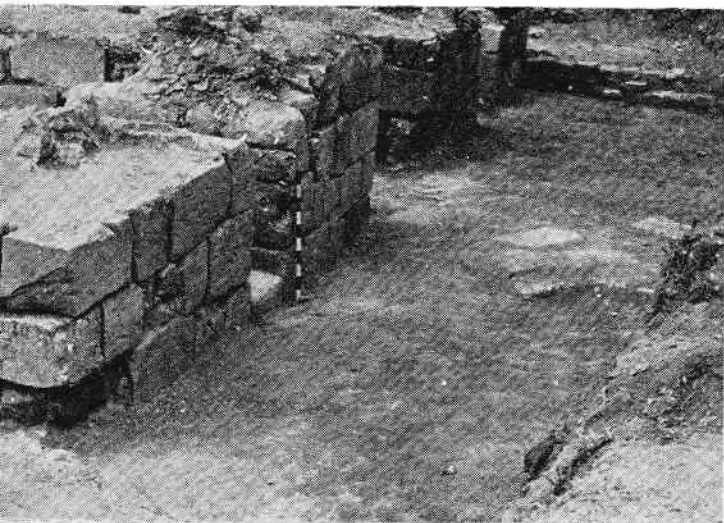
² С. Михайлов, За произхода на античните материали от Плиска, Археология, 1960, кн. 1, стр. 15—22.

³ В. Бешевлиев, Из късноантичната и средновековната география на Североизточна България, ИАИ, XXV, 1962, стр. 1—18.

⁴ С. Михайлов, В. Бешевлиев, Из късноантичната и средновековната география на Североизточна България, Археология, 1964, кн. 1, стр. 60—63.

10 Изглед на църква № 11 във Външния град, Плиска
Vue de l'église № 11 de la ville extérieure, Pliska

11 Южната порта на вътрешната крепост, Плиска
Porte sud de la forteresse intérieure, Pliska

изследвачи за прабългарска. В Плиска тя не преобладава над славянската. Керамиката от салтовомаятският тип се приема от повечето изследователи за донесена от прабългарите, докато Ст. Михайлов е склонен да види в нея продължение на една местна традиция.¹ Подобни мисли развива и Соня Георгиева в две свои статии с почти еднакво съдържание, излезли една у нас, а другата в „Советская археология“.²

През 1962 г. Ст. Михайлов изследва тъй наречените Давташлари — каменни баби от Плиска. Той смята, че те са надгробни паметници, но не определя тяхната етническа принадлежност.³

Безспорно е, че проучванията на Плиска в първите години след 1944 г. отбелязаха решителни успехи. Постиженията са отразени в обобщителната статия на Ст. Михайлов за археологическите разкопки и проучвания в Плиска през периода 1944—1951 г.⁴ Подобна статия той пу-

12 Проходът на южната порта на вътрешната крепост, Плиска △ *Passage de la porte sud de la forteresse intérieure, Pliska*

бликува и през 1957 г.⁵ В двете статии авторът разглежда редица архитектурни и археологически паметници от Вътрешния и Външния град на Плиска, укрепителните съоръжения, спира се на грънчарското производство и на други занаяти, за които има данни. Той разглежда материалната култура и изкуството в Плиска, като се опитва да определи етническата им принадлежност.

По въпроса за славянската и прабългарската керамика в нашите земи и за паметниците, открити досега в Плиска, е направил обобщени изследвания М. И. Артамонов. Той прави извода, че всички открити паметници в Плиска потвърждават господстващото досега в българската археологическа наука становище, че Плиска не е славянско селище, а прабългарски укрепен лагер.⁶ Това мнение на М. И. Артамонов се опровергава вече от откритите две славянски селища във Външния град на Плиска.

През 1960 г. Ст. Станчев се занимава с въпроса за периодизацията на дворцовия център в Плиска.⁷

Авторът не използва никакви нови данни. Той си служи с аргументи, чиято доказателствена сила е съмнителна. Не може да се говори за периодизация на дворцовия център, докато не се проведат археологически разкопки и проучвания на редица сгради. На някои от тях планът е установен в миналото само въз основа на сондажни разкопки.

В редица статии, имащи обобщителен характер, Ст. Станчев застъпва тезата, че материално-битовата култура на прабългарите е превъзхождала славянската и че решаваща роля в създаването на ранносредновековната българска култура имат прабългарите.⁸ Тази си теза той обосновава в друга статия, като приписва монументалните архитектурни сгради и крепостните съоръжения на Плиска и Преслав на прабългарите и прави оттук извода за тяхното превъзходство над славяните: „Основаването на Плиска и Преслав — пише той — е резултат на развитието на културата на прабългарите и отразява това раз-

¹ С. Михайлов, Относно произхода на ранносредновековната чернолска керамика в България, *Археология*, 1961, кн. 4, стр. 5—11.

² С. Георгиева, К вопросу о материальной культуре славян и праболгар на нижнем Дунае, *СА*, 1961, кн. 2, стр. 96—102.

³ С. Михайлов, Нови данни за Давташларите около Плиска, *Археология*, 1962, кн. 2, стр. 11—16.

⁴ С. Михайлов, Първата българска столица Плиска в светлината на последните археологически разкопки, *ИП*, X, 1951, кн. 4, стр. 122—159.

⁵ С. Михайлов, Плиска — столица на първата българска държава, сб. *Археологически открития в България*, 1957, стр. 137—158.

⁶ М. И. Артамонов, К вопросу об археологических памятниках славян и праболгар. Славяно-българско селище край с. Попина, Силистренско, 1956, стр. 7.

⁷ С. Станчев, За периодизацията на Плисковския дворец център, *Изследвания в памет на К. Шкорпил*, София, 1961, стр. 101—108.

⁸ С. Станчев, Славяни и прабългари в старобългарската култура, *Археология*, 1962, кн. 4, стр. 6.

витие.¹ Подобни мисли Ст. Станчев прокарва и в статията си „Плиска — теории и факти“.² В тези си статии Ст. Станчев се опитва да разглежда теоретически въпроси и в направените от него изводи той винаги влиза в явно противоречие с писмените и археологическите данни. Редица критични бележки на тези погрешни становища на Ст. Станчев са направени от Ат. Милчев в неговата студия „По въпроса за културата на славяните и прабългарите през ранното средновековие“. Монументалните архитектурни сгради в Плиска и Преслав не са изолирано явление в културно-историческото развитие на нашите земи през ранното средновековие.

* * *

Опитахме се в най-едри черти да представим успехите и някои слабости в работата на терена и в публикациите за Плиска през последните двадесет години. Успехите са безспорни и те бяха обосновани от грижите на партията и нашето народно правителство за бързото развитие на науката и в частност на археологическата наука у нас.

Археологическите разкопки и проучвания в Плиска за двадесет години дадоха възможност въз основа на новооткритите материали да се изясни характерът на ранносредновековната българска култура, да се докаже, че Плиска преди идването на българите е представлявала славянско селище.

През този период се решиха редица спорни въпроси за Плиска, създадоха се условия за разгръщане на научноизследователска работа в големи мащаби. Плиска е центърът, който ще ни даде възможност при разкопки на големи площи да разрешим редица проблеми за нашето ранно средновековие, да установим една точна периодизация в развитието на раннобългарската средновековна култура и изкуство, а оттук да изясним редица въпроси около средновековния български град.

¹ St. Stančev, Pliska und Preslav, Ihre archäologische Denkmäler und deren Erforschung, сб. Antike und Mittelalter in Bulgarien, Berlin, 1960, стр. 261.

² St. Stančev, Pliska — Theories et faits, Byzantinobulgarica, I, Sofia, 1962, стр. 349—365.

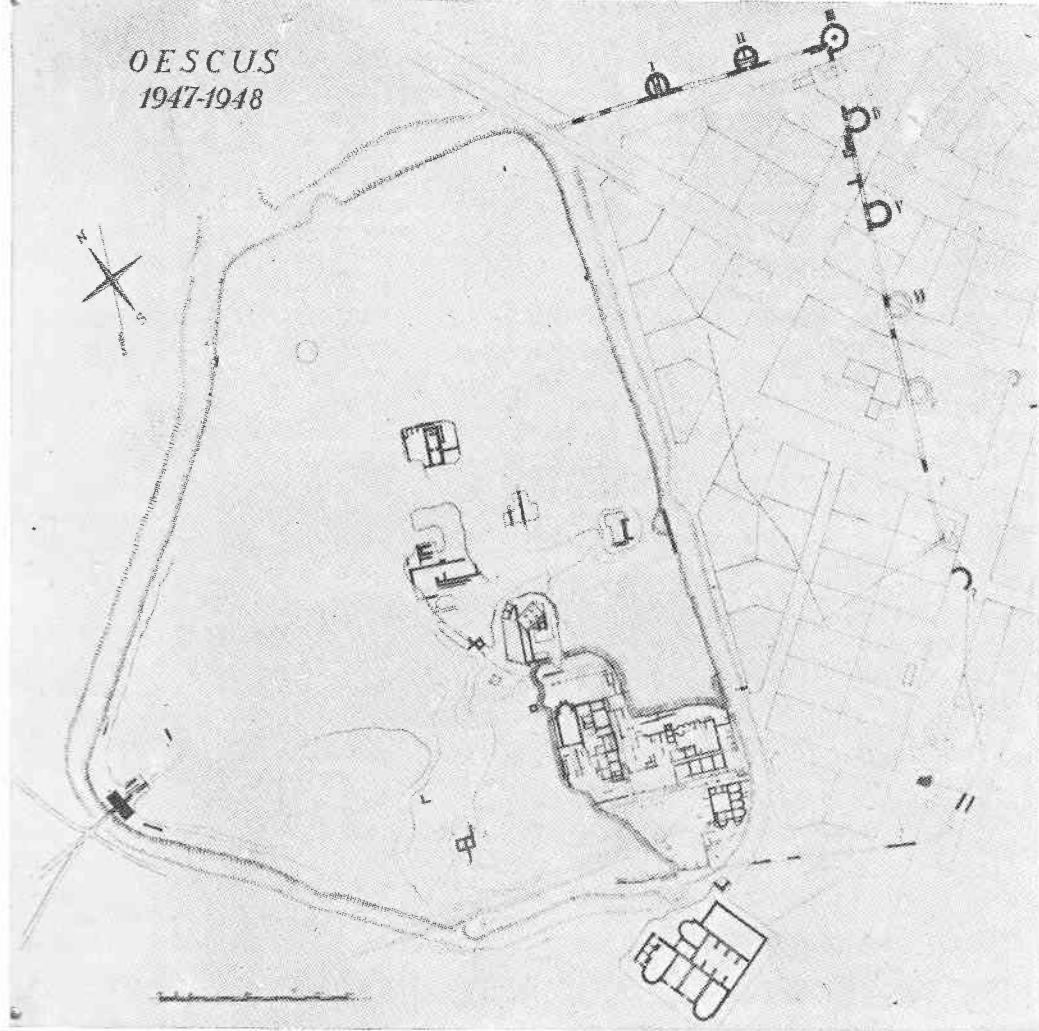
Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944—1964)

Теофил Иванов

Археологическите проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България до 9.IX.1944 г. бяха крайно недостатъчни. Първите разкопки е организирил Народният археологически музей в София в градовете Никополис ад Иструм (с. Никюп, Търновско), Ескус (с. Гиген, Плевенско), Пауталия (Кюстендил) и другаде. Основната подбуда е била да се открият паметници на изкуството и надписи за сбирката на Античния отдел при музея. От разкопките са пренесени дори и тежки архитектурни части, като бази, колони, капители, архитрави, корнизи, жертвеници, статуи, релефи от камък и др. Първите разкопвачи с малки изключения са били предимно чужденци, понеже е нямало достатъчен брой български специалисти по антична археология. Разкопките в Никополис ад Иструм били проведени от В. Добруски, първия директор на Народния археологически музей в София, и френския епиграф Ж. Сьор, а в Ескус — от В. Добруски. Били разкрити големи площи в центъра на градовете, като в Никополис ад Иструм бил открит форумът и прилежащите към него улици и сгради, между които градският съвет (булевтерионът), Одеонът и др.¹

От тези разкопки не са запазени дневниците, плановите и фотографите. Липсват и данни за обстоятелствата на намиране на археологическите находки, а някои материали изобщо не са били инвентаризирани. По косвен път може да се съди, че методиката на разкопките е била на ниско научно ниво. Как иначе би могъл да се обясни фактът, че никъде в публикациите върху Никополис ад Иструм не се казва где точно и при какви обстоятелства е била открита мраморната статуя на Ерос, римско копие от II в. на н. е. на загубен оригинал на Праксител, изработен за Парион в Мала Азия. Въобще стратегията не е била строго прилагана и не се е обръщало достатъчно внимание на промените в културните напластявания, които разкриват нагледно променливата съдба на градовете през няколковековното им съществуване. Дори разкопките в Ескус не са били публикувани. През 1920 г. М. Бръчкова дава първия, макар и приблизителен генерален план на Никополис ад

¹ G. Seure, RA, 1907, стр. 257 и сл.; RA, 1908, II, стр. 33 и сл.

Иструм.¹ Осем години по-късно по собствен почин архитект С. Бобчев засне разкопания участък от В. Добруски и Ж. Съор, направи опит за графическа реконструкция на форума и Олеона и предложи нов, значително по-пълнен генерален план.²

На много по-високо научно ниво били проведени разкопките в Пауталия, в м. Хисарлъка при Кюстендил, ръководени от Й. Иванов през 1906—1912 г.³ Резултатите са публикувани и откритите сгради и крепостната стена са заснети. Разкопки са правени също така в София (църквите „Св. Георги“, „Св. София“ и некропола).⁴ Пак на арх. С. Бобчев дължим един труд, посветен на Сердика, в който той е отбелязал известните му случайни останки от крепостната стена и сградите в първоначалния и в разширения град Сердика.⁵ Интересни резултати са дали археологическите проучвания в римския и ранновизантийския град при с. Хисаря,⁶ Пловдивско, Пловдив,⁷ Стара Загора,⁸ Хасково⁹ и другаде.

Разкопките в Ескус след дълго прекъсване бяха подновени от една италианска археологическа мисия начело с А. Фрова през 1941—1943 г.¹⁰

¹ М. Бръчкова, Nicopolis ad Istrum (Никюп), ГНМ, II, 1920, стр. 71—78.

² С. Бобчев, Nicopolis ad Istrum. Снимки и опити за реставрации, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 56—75, табл. VI; И. Велков, Един римски град в България — Nicopolis ad Istrum (Никюп), БИБ. III, 1930, кн. 2, стр. 1—28, табл. I—V; G. Kazanov, RE, XVII, кол. 518—533.

³ Й. Иванов, Разкопки на Хисарлъка над Кюстендил, ИАД, I, 1910, стр. 217 и сл.; Кюстендилският Хисарлък и неговите старини, ИАИ, VII, 1919—1920, стр. 66 и сл.

⁴ Б. Филев, Софийската църква Св. Георги, София, 1933; ГНМ, 1921, стр. 183—197; П. Карасимеонов, Църквата Св. Георги в София, ГНМ, VII, 1942, стр. 185—231; Б. Филев, Софийската църква Св. София, София, 1913.

⁵ С. Бобчев, Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града, София, 1943, 70 стр., I—XIII табл.

⁶ Д. Цончев, Хисарските бани (с. Хисаря, Карловско), ГПНБМ, 1935—1936, стр. 59—210 и цит. там литература.

⁷ Д. Цончев, Новооткрита римска баня в Пловдив, ГПНБМ, 1937—1939, стр. 129—159; Принос към старата история на Пловдив, София, 1938, 159 стр.

⁸ Д. Цончев, Старините около Старозагорските минерални извори и римските им каптажи, ИАИ, XII, 1938, стр. 349—353.

⁹ Д. Цончев, Старините около Хасковските топлинни минерални извори, ГПНБМ, 1937—1939, стр. 85—107.

¹⁰ А. Фрова, Разкопки на италианската археологическа мисия в Ескус, ИАИ, XVII, 1950, стр. 34—58 и цит. там предварителни отчети.

През този период бяха публикувани множество паметници на културата и изкуството от римската и ранновизантийската епоха, както и няколко обобщителни труда върху някои групи паметници.¹

Такова беше състоянието на проучванията върху града през римската и ранновизантийската епоха преди 9.IX.1944 г. Дълбоките коренни промени, които настъпиха след тази дата, оказаха своето благоприятно отражение върху развитието на античната археология. Дискусията за състоянието и задачите на българската археология през 1948 г.² и Първата научна сесия на Археологическия институт при БАН през 1950 г.³ дадоха правилна оценка на културното наследство и публикуваната литература до 9.IX. 1944 г. и набелязаха главните проблеми, теми, задачи и средства за тяхното разрешаване в областта на античната археология през следващите години.

Сега една от основните проблеми беше проблемата за системното, многогодишно, научно проучване на града през римската и ранновизантийската епоха в България. Това е доста сложна и с голям обхват проблема. Тук на преден план изпъкнаха редица въпроси и теми, като например появата, развитието и загиването на града, неговата топография, укрепителна система, градоустройствен план, обществената и жилищната архитектура, политическия, икономическия, културния и религиозния живот, етническият и социалният състав на населението му, връзките на града с хинтерланда и пр. Особено актуален е въпросът за творческия принос на местното тракийско население в изграждането на материалната и духовната култура, за влиянието на местните традиции върху чуждата, изкуствено насаждана култура и изкуство.

Проблемата за града през римската и ранновизантийската епоха има голямо международно научно значение, понеже тя е неразделна част

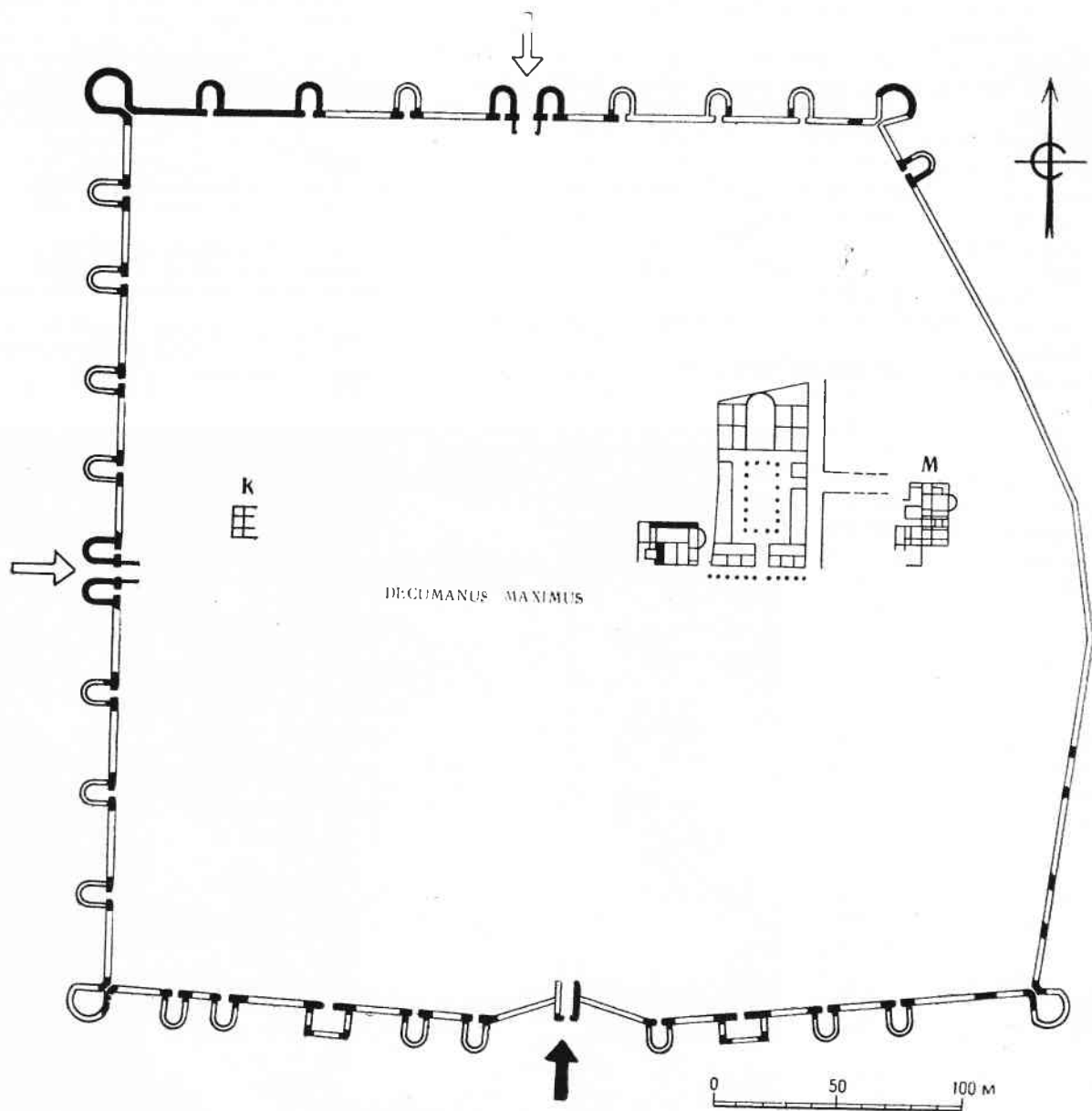
¹ Я. Тодоров, Паганизъмът в Долна Мизия през първите три века след Христа, София, 1928, 276 стр.; G. Kazanow, Denkmäler des Thrakischen Reitergottes, Будапеща, 1938; Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, София, 1942, 119 стр., XXXI табл. и 1 карта; Портретът върху античните надгробни плочи от Североизточна Македония, ИАИ, XIII, 1939, стр. 1—128; Медалионът като надгробен паметник в долината на Средна Струма през римската епоха, МПр, XIII, 1940, кн. 3, стр. 62—81; Особеностите на римския портрет в Тракия и Македония, ГСУИФФ, XXXIX, 1942—1943, 22 стр.

² Д. П. Димитров, Дискусия за състоянието и задачите на българската археология, ИАИ, XVII, 1950, стр. 431—449, разискванията, стр. 449—479, и резолюцията, стр. 479—480.

³ Д. П. Димитров, Съвременни задачи на българската археология, Първа научна сесия на Археологическия институт, май 1950, стр. 206 и сл.

2 Мозайка от Ескус. Сцена от комедията „Ахейци“ на Менандър
Mosaïque de Eski. Scène de la comédie „Les Achéens“ de Ménandre

3 Генерален план на Абритус: К — разкопки през 1877 г.; М — разкопки през 1893 г.
 Plan général d'Abrittus: K — fouilles de 1877 M) fouilles de 1893

от общата проблема за културата, изкуството и бита на населението на Римската империя, която се е простирила върху териториите на Европа, Азия и Африка. Интересните изследвания и открития, които бяха направени през последните две десетилетия у нас, са скромни принос към световната археология.

Но въпросната проблема има и чисто локално значение, понеже тя предлага възможности да се проучи историята и културата на българските земи през римската и ранновизантийската епоха и да се установи какво е било културното наследство, когато върху тази територия е била основана Първата българска държава.

През последните години вниманието на българските археолози беше насочено към проучването на римския лимес по десния бряг на Ду-

нав.¹ Бяха организирани спасителни и редовни разкопки в Бонония (Видин), Рациария (с. Арчар, Видинско), Ескус (с. Гиген, Плевенско), Нове (Свищов), Ятрус (с. Кривина, Русенско), Нигри-нианис—Кандидиана (с. Малък Преславец, Силистренско) и с. Попина, Силистренско.

Във Видин бяха открити части от двете крепостни стени, които са заграждали Бонония. Междинните кули на първата крепостна стена имат кръгла форма, а една ъглова кула под средновековната крепост Баба Вида има полигонална форма. Всички кули са издадени навън от куртината. Бяха открити интересни памет-

¹ V. Velkov, Der römische Limes in Bulgarien während der Spätantike, Studii clasice, III, Букуреш, 1961. стр. 241—249.

ници на културата и изкуството, между които бронзова глава на мъж от I—II в.¹

При разкопките в с. Арчар през 1952 г. бяха открити пътят, който води от Рациария за Бонония, водопроводът от оловни тръби и некрополът.² През 1957—1961 г. вътре в крепостта беше частично разкопана една сграда с мозайка, вероятно базилика. Беше установено, че градът се е разширил в западна посока след III в., когато Рациария е станала главен град на ново-създадената провинция Крайбрежна Дакия.³

Един от значителните градове в Долна Мизия, свързан органически с римския дунавски лимес, е Ескус, основан още в началото на I в. на н. е. Развалините му се намират до с. Гиген, Плевенско, на 5 км южно от вливането на едноименната река Ескус (сега р. Искър) в Дунав.

Археологическият музей в София поднови разкопките през 1947 г. и те продължиха без прекъсване до 1952 г.⁴ Вниманието беше съсредоточено върху югоизточната част на първоначалния град, като беше разкрита площ около 15 дка. За първи път се удаде възможност да се изучи градоустройственият план, архитектурата, битът и културата на Ескус. Беше установено, че въпреки неправилната форма на първоначалния град, повлияна от характера на терена, градът е бил добре планиран, с прави улици с посока изток—запад и север—юг, пресичащи се под прав ъгъл и заграждащи правоъгълни инсули (обр. 1). В

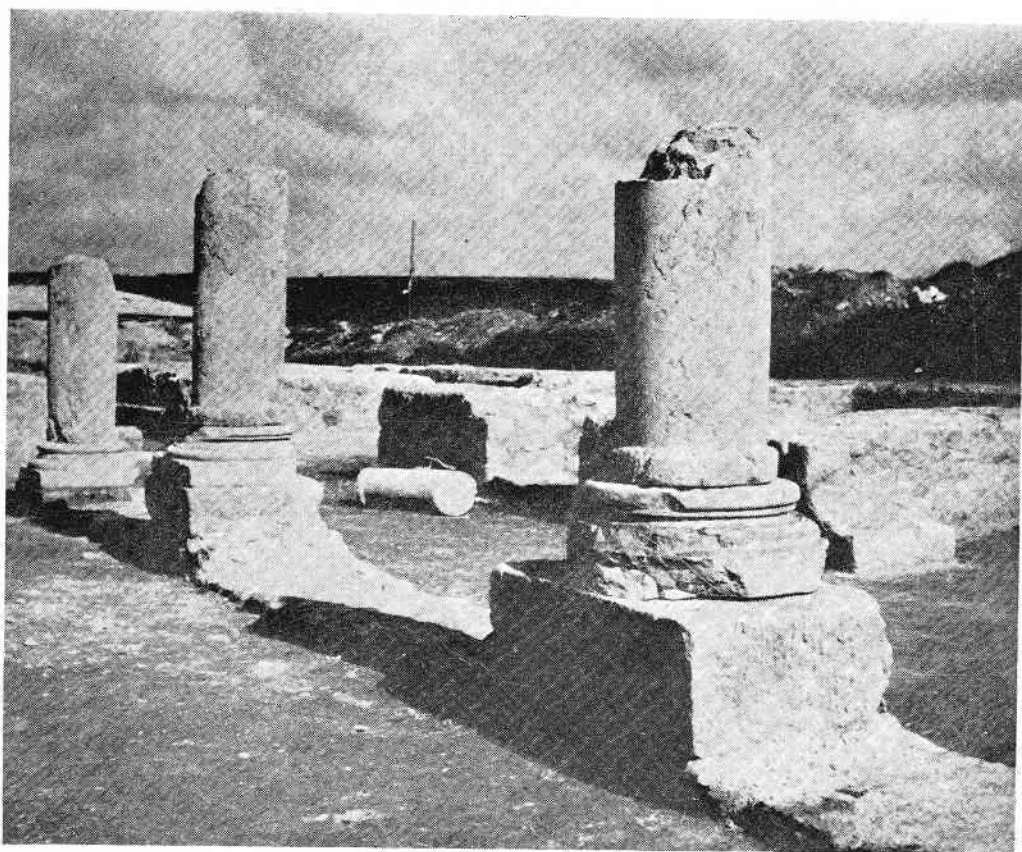
това отношение той не се е отличавал от останалите градове от римската епоха у нас и в другите римски провинции. Бяха открити и частично разкопани четири улици, постлани с хубаво обработени каменни плочи, върху някои от които още личаха издълбаните коловози на античните коли и колесници. На ниското улично платно се е слизало по каменни стъпала, изрязани в самите бордюри. Ширината на улиците е различна в зависимост от тяхното значение за комуникацията в града — от 3,5 до 7 м. Между отделните сгради вървят тесни пасажии, широки около 2 м. Само по-широките улици имат тротоари, някои от които са покрити с колониади в римско-дорийски стил. Под каменната насилка на улиците се откриха зидани канали, оловни и глинени водопроводи. Също така беше проучен

¹ С. Михайлов, Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин, Археология, III, 1961, кн. 3, стр. 3, 5 и др.; Й. Атанасова, Новоткрит бронзов римски портрет във Видин, Археология, V, 1963, кн. 1, стр. 13 и сл.

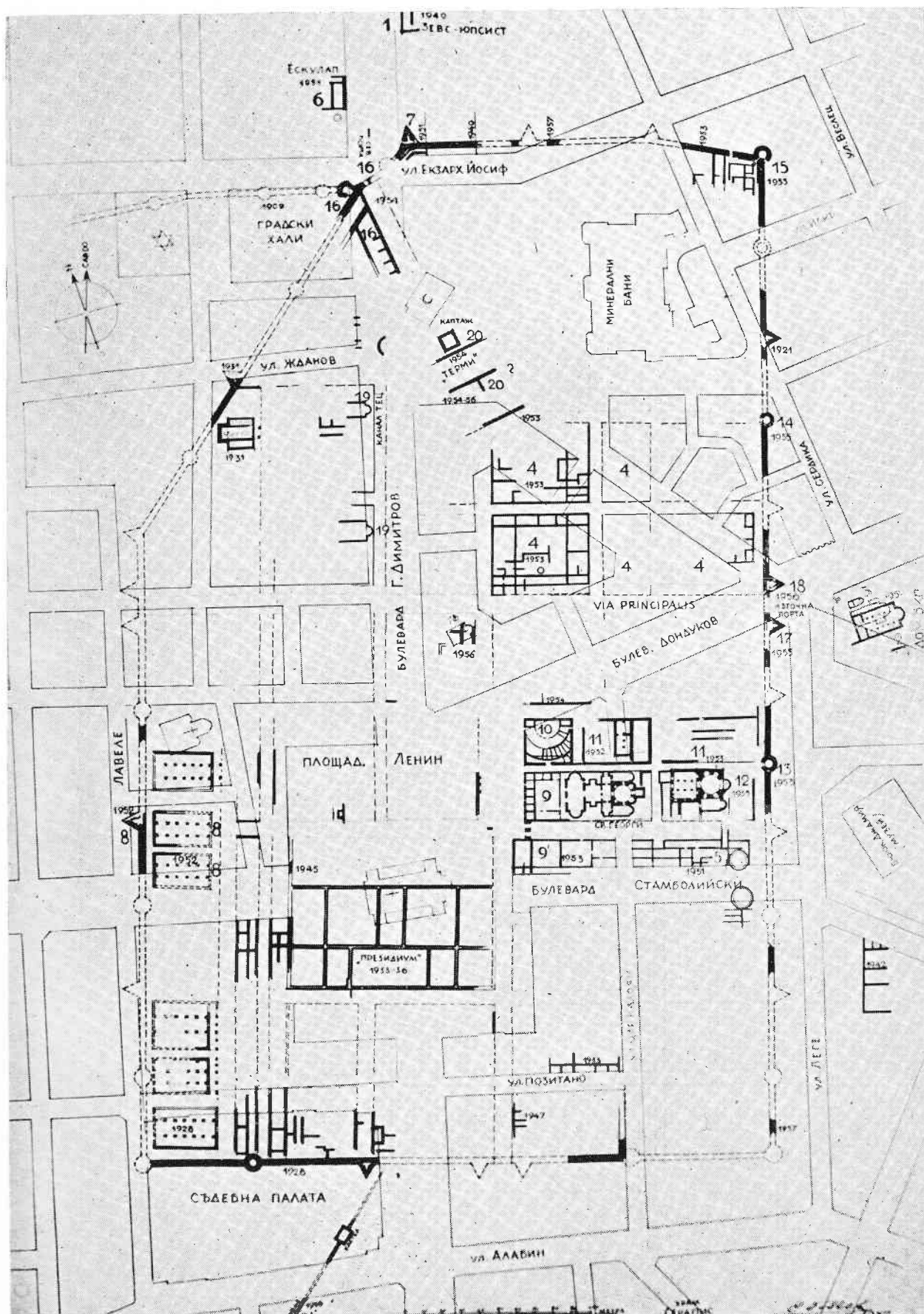
² Проучвания на Т. Иванов и Й. Атанасова (непубликувани); вж. Й. Атанасова, Два новооткрити скулптурни паметника от с. Арчар, Видинско, Археология, VI, 1964, кн. 1, стр. 24—28.

³ Разкопки на В. Велков и Й. Атанасова (непубликувани).

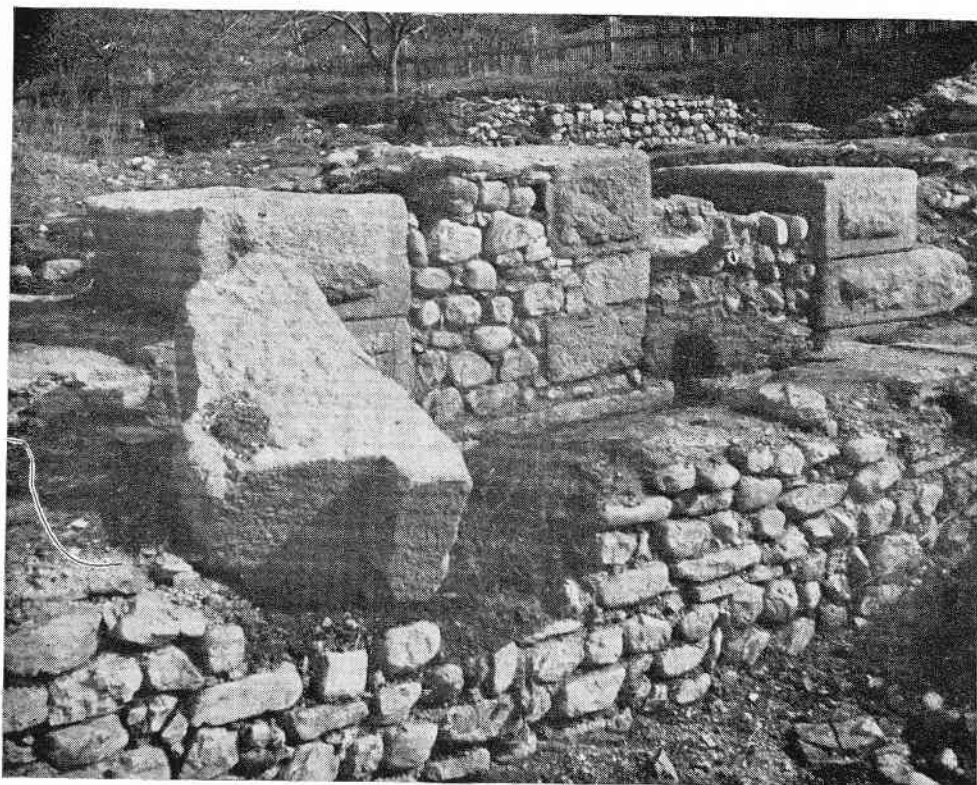
⁴ Т. Иванов, Ескус в светлината на последните проучвания, Археологически открития в България, София, 1957, стр. 113—133; Новооткрити латински надписи от Улпия Ескус, ИАИ, XXII, 1959, стр. 119—132.

4 Перистилният двор на голямата сграда в Абритус
Péristyle du grand édifice d'Abrittus

5 Генерален план на Сердика
Plan général de Serdica

главният зидан водопровод в землището на с. Гиген, който води началото си от с. Оряховица, на 20 км южно от Ескус. Случайно бяха намечени останките на друг глинен водопровод, който идва от м. Доброшин. Разкопките показаха, че улиците били многократно поправяни, а в VI в. дори някои улици били стеснени или затворени и върху тяхното платно били построени леки постройки.

Разкопките от 1947 до 1952 г. разкриха редица монументални обществени постройки, между които трябва да се спомене храмът на Фортуна. Той се състои от портик в коринтски стил (дълъг 28 м и широк 4,7 м), перистилен двор в йонийски стил и четириколонен храм в коринтски стил. Досега са разкопани само портият и част от двора, а частите на храма са се сгромолясали върху каменната дворна настилка. Върху архитектурата на портика е издълбан латински надпис в два реда, който съдържа ценни данни за историята на града, провинцията Долна Мизия и за самата сграда. Храмът е бил построен при управлението на Комод (180—192), когато управител на провинцията е бил някой си Руф, неизвестен в литературата. Разкопките дават възможност да се направи точна реконструкция на портика, понеже налице са необходимите архитектурни части.

Интересно е да се отбележи фактът, че върху развалините на храма на Фортуна била построена българска средновековна едноапсидна църква. В северната ѝ стена е бил вграден варовиков блок със старобългарски надпис, който съобщава за преследването на еретиците, вероятно на богомилите. Засага това е първият и

единствен веществен паметник от нашите земи върху историята на богомилството.¹

На юг от храма на Фортуна беше частично разкрита голяма обществена сграда (2100 кв. м) със сложен план и богато архитектурно оформление. Помещенията са снабдени с отоплителна инсталация (хипокауст). Подовите и стените са облицовани с разноцветни мраморни плочи. Но най-забележителното постижение е откриването на голям полихромен мозаичен под (80 кв. м) в едно от помещенията, украсено с геометрически орнаменти, борба на петли, плуващи риби, животни (глиган, лъв, мечка и бик) и театрална сцена (обр. 2). Установи се, че сцената представя „сватата между Агамемнон и Ахил“ от комедията „Ахейци“ на прочутия атически комик Менандър (342—291 г. пр. н. е.).² Тази комедия не е засвидетелствувана от писмените извори. Освен това за първи път става известно, че Менандър е писал трагедии, като е използвал сюжети от епоса, в случая от Омир. Въз основа на мозайката от Ескус беше дадена нова интерпретация на сцените върху мозайката от къщата на Века в Дафне, провинция Антиохия на р. Оронт (Сирия).³ Оказа се, че там е изобразена сцената „прощаването на Бризеида с Ахил“ от същата комедия „Ахейци“ на Ме-

¹ И. Гошев, Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX—X в., София, 1963, стр. 79—83, обр. 71.

² Т. Иванов, Римска мозайка от Улпия Ескус, София, 1954.

³ A. M. Friend, Jr., Menander and Glykera in the Mosaics of Antioch, Antioch-on-the-Orontes, III, Excavations of 1937—1939, стр. 250.

7 Складово помещение в Германия
Entrepôt de Germania

нандър.¹ За голямата популярност на Менадър всред мозаицистите през римската епоха (III—IV в.) свидетелствуват неотдавна откритите мозаични подове в Митилене на о. Лесбос, гдето са изобразени сцени от комедиите *Επιτελειοντες*, *Μεσογρία* и *Φάρμα*.²

По-нататък разкопките в Ескус допълниха изследванията на А. Фрова. Беше проучена втората крепостна стена, която има издадени навън от куртината кули с подковообразна форма (междинните) и кръгла форма (ъгловите). Въз основа на строежа, устройството и формата на кулите, стратиграфията на пластове и находките крепостната стена трябва да се датира в края на III и началото на IV в. Беше установено мястото на северната порта.

Въз основа на писмените извори и археологическите данни от последните разкопки беше установено, че Ескус е бил разрушен в края на VI в. пр. н. е. След прекъсване от два века върху развалините на Ескус възникнало българско селище, неизвестно от по-рано, просъществувало от VIII—IX до XIV в.

От 1960 г. насам без прекъсване се водят редовни системни разкопки в Нове (м. Стъклен при Свищов), гдето работят български и полски археолози.³ В началните години изследванията бяха съсредоточени върху крепостната стена и топографията на Нове. Сега вече се знаят формата, размерите и отчасти топографията на града. Разкопките дадоха интересни резултати, които хвърлиха светлина върху строителните периоди на крепостната стена, така също и на

сградите в града, които бяха разкопани. Беше открит разнообразен строителен и битов материал, между който заслужават внимание керемидите и тухлите с печати на I италиански легион, който бил на гарнизон в Нове през римската и ранновизантийската епоха.

Разкопките в кастела Ятрус се проведоха от Германската академия на науките в Берлин (ГДР) със сътрудничеството на Археологическия институт и музей при БАН през 1958, 1960 и 1962 г.⁴ Бяха проучени крепостната стена и няколко сгради, между които две старохристиянски базилики. Беше установена точна стратиграфия на културните пластове през римската, ранновизантийската и средновековната епоха.

Проучванията в с. Малък Преславец⁵ показаха, че Горното и Долното градище представляват един и същ кастел, който отначало се е наричал Нигринианис, а след реформите на Диоклециан — Кандидиана.⁶ Това мнение беше подкрепено от нови епиграфски и писмени данни.

Съветско-румънско-българските изследвания при с. Попина през 1954 г. бяха посветени на ранносредновековното селище, но те показаха наличиостта на селище от римската и ранновизантийската епоха.⁷

Сондажните разкопки в римския кастел Дортикум при с. Връв, Видинско, установиха живот през II—VI в. и през средновековието.⁸

След 9. IX. 1944 г. бяха организирани разкопки в няколко долномизийски и тракийски града, като Никополис ад Иструм (с. Никюп, Търновско), Сторгозия (Плевен), Абритус (Разград), Марцианопол (с. Река Девня, Варненско), Одесос (Варна), Бизоне (Каварна), Сердика (София), Германия (с. Сапарева баня, Кюстендилско), Пауталия (Кюстендил), Сандански, Филипопол (Пловдив), с. Хисаря, Пловдивско, Августа Траяна (Стара Загора), Хасково, Сливен и др.

Разкопките в Никополис ад Иструм през 1945 г. бяха съсредоточени в северната част на града, гдето беше частично открита голяма бан-

¹ Т. Иванов, Нови данни за комедията „Ахейци“ на Менадър, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 489—509.

² G. Daub, BCH, LXXXVI, 1962, II, стр. 876, обр. 2 и 3.

³ Л. Преси и М. Чичикова, Българо-полски разкопки в Нове през 1960 и 1961 г., Археология, V, 1963, кн. 2, стр. 59—68; Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов, Разкопки в восточном секторе Нове в 1961 г., ИАИ, XXVI, 1963, стр. 133—140; К. Майевский, Археологические исследования западного сектора Нове в 1960—1961 гг., ИАИ, XXVI, 1963, стр. 115—132.

⁴ Т. Иванов, Археологические проучвания в кастела Ятрус, Археология, III, 1961, кн. 3, стр. 18 и сл.; Археология, V, 1963, кн. 4, стр. 9—18 и цит. там литература.

⁵ К. Минятев, Предварителни проучвания на Кадъкойското градище, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 243 и сл.; С. Георгиева, Разкопки на обект S в „Горно градище“ при с. Кадъкой, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 272 и сл.; С. Станчев, Разкопки на обект N в Кадъкойското градище, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 285 и сл.

⁶ В. Велков, Принос към античната география на Мизия (Nigrinianis—Candidiana), Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 24—29.

⁷ Ж. Вържарова, Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско, София, 1956, стр. 11 и сл.

⁸ Изследвания на С. Станчев (непубликувани). Устно сведения на автора.

ска постройка и една улица с посока север—юг, която минава покрай западната страна на форума.¹ Беше установено, че и тук, както в други градове, е имало живот през българското средновековие.

Абритус е известен от писмените извори с кръвополитната битка в неговата околност през 251 г. между римляните и готите, в която загинал самият римски император Деций Траян (249—251). До 1953 г. Абритус се идентифицираше с развалините при с. Аптаат, Толбухинско (сега прекръстено на с. Абрит),² обаче разкопките в м. Хисарлъка при Разград от 1953—1961 г. показваха по безспорен начин, че Абритус е там.³ Беше намерен жертвеник с латински надпис, издигнат от жителите на крайлагерното селище (сапабае) на Абритус. Беше проучена цялата крепостна стена и бяха открити трите градски порти и 30 кули (обр. 3), един склад за зърнени храни (хореум), голяма сграда (3300 кв. м) с перистилен двор в йонийски стил (обр. 4), две старохристиянски църкви и множество материали, които дават представа за живота през римската и ранновизантийската епоха. В източната част на града бяха открити останките на българско селище, което е просъществувало от VIII до X в.⁴

Интересни резултати дадоха разкопките на Варненския археологически музей в Марцианопол и Одесос. За първи път в нашата страна бяха разкрити останките на амфитеатър от римската епоха в Марцианопол.⁵ Също така бяха намерени останки от сгради, една от които има два мозаични пода.⁶ В центъра на Варна в продължение на няколко години се водят разкопки в голям мащаб в така наречената Римска кула, гдето се оказва голям архитектурен комплекс, който обхваща площ около 10 дка. Той се състои от множество просторни помещения с мраморни облицовки, басейни и богат и разнообразен археологически и нумизматичен материал. Засега се изказва предположение за терми от разцвета на Одесос през II—III в. Заслужават интерес кухите коридори в субструкцията на някои стени, които изследвачите обясняват като отточни канали.⁷ При строежа на жилищен блок до пристанището (ул. „Червеноармейска“) беше разкопана късноримска баня, построена върху развалините на светилище на тракийския Херос от елинистическата епоха.⁸

Във връзка с изграждането на центъра на София бяха предприети спасителни разкопки в голям мащаб, които значително попълниха топографията на града. Беше проучена първата крепостна стена⁹ и беше открита една от градските порти, а именно източната. Градът е бил правилно планиран, както Ескус, Никополс ад Иструм, Абритус и др.¹⁰ Бяха разкопани няколко инсули и улици с водопроводна и канализационна мрежа. За първи път се попадна на градския площад (форума) и на прилежащите към него обществени сгради, между които сградата на градския съвет (булевтериона) (обр. 5). Установи се, че църквата „Св. Георги“ е била не баня, както се мислеше по-рано, а

култова сграда (мартирион), изградена върху останките на друга по-стара сграда от края на III до третата четвърт на IV в. Следователно тя

¹ Т. Иванов, Разкопки в Nicopolis ad Istrum през 1945 г., ИАИ, XVIII, 1952, стр. 215—241; Новооткрити паметници от Nicopolis ad Istrum, РП, I, 1948, стр. 109—115; С. Бобчев, Нови данни за „Одеона“ в Nicopolis ad Istrum, РП, I, 1948, стр. 116—125.

² К. Шкорпил, ИРАИК, X, 1905, стр. 493 и сл.

³ Т. Иванов, Два надписа от античния град при Разград, ИАИ, XIX, 1955, стр. 175 и сл.-Сб. Г. Кацаров, II част; Т. Иванов, Archäologische Forschungen in Abritus (1953—1961), Studia archaeologica, София, 1963, стр. 81—93; Й. Заимов, За античното име на Разград, Български език, XI, 1961, кн. 3, стр. 250—252 и 1 карта; Т. Иванов, цит. съч., стр. 81.

⁴ С. Георгиева, Средновековното селище над развалините на античния град Абритус, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 9—36.

⁵ Разкопки на Г. Тончева (непубликувани).

⁶ М. Мирчев, Подова мозайка в с. Р. Девня, ИВАД, VIII, 1951, стр. 119—121, обр. 176—179.

⁷ Разкопки на М. Мирчев с колектив (непубликувани).

⁸ Г. Тончева, Об иконографии и характере фракийского Хероса из Одессоса, Studia archaeologica, София, 1963, стр. 71—79.

⁹ С. Бояджиев, Принос към историята на крепостната стена на Сердика, Археология, I, 1959, кн. 3—4, стр. 35—45.

¹⁰ Вж. Сердика. Археологически материали и проучвания, I, София, 1964.

8

Мозаичен под от Сандански
Pavement en mosaïque de Sandanski

е могла да бъде построена едва в края на IV в., а не в началото на III в. или в края на III и началото на IV в. Един латински надпис върху малка колона хвърли светлина върху историята на Сердика в навечерието на аварските и славянските нашествия. Той съобщава, че при управлението на император Тиберий Константин (578—582) били възстановени водопроводът и някои сгради на Сердика.¹

Последните разкопки в Сердика показаха, че градът от римската епоха е бил изграден върху основите на старо тракийско селище от халатската епоха.

Един от важните резултати на разкопките при с. Сапарева баня, Кюстендилско, през 1951, 1959—1962 г. беше локализирането на античния град Германия в м. Градицето.² Градът е бил сравнително малък (24 дка) с правоъгълна форма (180×140 м). Две крепостни стени са го опасвали през периода от края на III до края на VI в. (обр. 6). Бяха разкопани няколко улици и сгради. В едно от помещенията на една сграда беше открит склад с глинени долии (делви) (обр. 7). В Германия е била на лагер *cohors II Lucensium*.³

След полувековно забвение Пауталия (дн. Кюстендил) отново привлече вниманието на археолозите. При изкопите за жилищен блок до музеея (джамията Ахмед бей) се попадна на голяма обществена сграда, открита още през 1931—1932 г. при прокарването на ул. „Хр. Смирненски“. Бяха разкрити няколко помещения и беше изработен точен план на проучената част. Сградата има интересни отоплителни инсталации (хипокауст). Предполага се, че се касае за банска постройка — асклепион.⁴ Засага това е най-представителната и сравнително добре запазена сграда от антична Пауталия.

При изкопните работи за Младежки дом в Сандански на площада през февруари 1961 г. се откри по-голямата част от една ранновизантийска базилика с многоцветни подови мозайки с най-различни декоративни мотиви и фигури и с надпис на гръцки език, който съдържа рядко ценни данни за историята на града, чието име не се знае (обр. 8).⁵ От него узнаваме, че градът е бил епископско седалище. Към базиликата води дълга каменна пътека, която идва от юг, гдето през 1917 г. бил открит баптистерий. Под базиликата се откриха останките на други по-стари сгради и битови предмети и монети, които ще хвърлят светлина върху малко проучената история на античния град.

В продължение на две десетилетия непрекъснато се правят проучвания във Филипопол (дн. Пловдив) било във връзка с новото строителство, било с планови редовни разкопки. Новите изследвания значително попълниха представата за границите на Филипопол, за етапите на неговото развитие и разширение навън от очертанията на Тримонциум (Тримонциум).⁶ Бяха открити нови, неизвестни в науката квартали, като например квартала под сегашния хотел „Тримонциум“ и др. Също така детайлно беше проучена укрепителната система на Фили-

попол от елинистическата и римската епоха и бяха внесени известни корекции в досегашните схващания. Разкопките на Небеттепе, един от хълмовете на Тримонциум, разкриха хронологическата последователност на културата още от бронзовата епоха до недалечното минало. Успоредно с уточняването на топографията на града беше проучено и разположението на некропола на Филипопол през римската и ранновизантийската епоха. Вече е натрупан значителен материал, открит по пътя на системните разкопки, който дава представа за градоустройствения и архитектурния облик на Филипопол, главния град на провинция Тракия.

С успех се увенчаха и разкопките и проучванията в античния град при с. Хисаря, Пловдивско, предприети през последните години.⁷ Усиленото строителство във връзка с изграждането на курорта даде възможност да се надникне в дълбините на културните напластявания, да се открият неизвестни сгради, паметници, а също така да се установят нови части и строителни периоди от крепостната стена, най-добре запазената стена от римската и ранновизантийската епоха у нас въпреки някои значителни повреди в някои части.

Изследванията на античната Августа Траяна (дн. Стара Загора) бяха в центъра на внимание на окръжния музей през последните десетина години.⁸ И тук голямото социалистическо строи-

¹ И. Венедиков, Един нов старохристиянски надпис от Сердика, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 323—332.

² Т. Иванов, Археологически проучвания при Сапарева баня, ИАИ, XXI, 1957, стр. 211—232. Резултатите от разкопките през 1959—1962 г. не са публикувани.

³ Т. Иванов, Към въпроса за лагеруването на *cohors II Lucensium* в град Германия, Археология, VI, кн. 1, стр. 20—23 и цит. там литература.

⁴ Л. Русева-Слокоска, Римска обществена сграда в Пауталия, Археология, VI, 1964, кн. 1, стр. 33—44.

⁵ Т. Иванов, Новооткритите мозайки в Сандански, Изкуство, XI, 1961, кн. 9—10, стр. 32—37.

⁶ Л. Ботушарова, Крепостната стена на Филипопол по северните склонове на Небеттепе, ГНАМП, V, 1963, стр. 77—101; Улици на Филипопол от римската епоха, ГНАМП, IV, 1960, стр. 79—91; Нови данни за Филипопол през римската епоха, ГМПО, II, 1956, стр. 111 и сл.; Л. Ботушарова, Notes sur la topographie de la ville de Philippopolis à l'époque romaine, *Studia archaeologica*, София, 1963, стр. 105—109; Д. Цончев, Трако-римски некропол в югоизточния край на Филипопол, ГНАМП, IV, 1960, стр. 121—147; Римска баня в източната част на Пловдив, ГНАМП, II, 1950, стр. 137—148; Д. Цончев, Contributions à l'histoire du stade antique de Philippopolis, София, 1947, 45 стр. и 52 табл.; Хр. Джамбов, Нови проучвания до крепостния вход Хисарклия в Пловдив, ГНАМП, III, 1959, стр. 165—172.

⁷ Разкопки на Д. Цончев (непубликувани); вж. Х. Джамбов, Хисарската гробница, ГНАМП, V, 1963, стр. 117—142; С. Стамов, Проблеми във връзка с консервацията на крепостната стена в Хисаря, ГМП, III, 1960, стр. 317—332.

⁸ Д. Николов, Нови данни за миналото на Стара Загора, Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 59—63; Тракийски колесници край Стара Загора, Археология, III, 1961, стр. 8—17; Х. Буюклиев, Нови гробни находки в Стара Загора и околността, Археология, IV, 1962, кн. 4, стр. 45—51; Д. П. Димитров, Археологически и епиграфски паметници от Стара Загора и нейната околност, ГНАМП, II, 1950, стр. 201—217.

телство в града разкри непознати дотогава страници от далечното минало на този цветущ тракийски град. Беше открита южната крепостна стена с портата и сгради в града. Стратиграфията на пластове дава много интересна картина за бурната история, за периодите на разцвет и разрушение през няколковековното съществуване на Августа Траяна. Беше разкрита част от голяма сграда, в едно от помещенията на която се намери голям полихромен мозаичен под, украсен с изображения на нереиди, животни, птици, растителни и геометрически орнаменти. Сега тази ценна находка се пази под специално построена защитна сграда. В тясна връзка с живота и културата на Августа Траяна през началото на III в. на н. е. е интересната находка от пет коли и 11 коня с богат гробен инвентар от м. Трите могили. Самото погребение не е открито. Тя дава възможност да се установи точна реконструкция на въпросните коли и да се допълнят или коригират досегашните опити за реконструкция на колите и колесниците от Тракия.

През двете десетилетия (1944—1964) българската антична археология се обогати с ценни паметници на културата и интересни приноси върху отделни въпроси и теми към тук занимаващата ни проблема. Някои от тези приноси прекрчиха границите на нашата страна и станаха достойни на световната наука. Появиха се обобщителни трудове и статии върху историята на българските земи през римската и ранновизантийската епоха,¹ изкуството,² местните художествени занаяти,³ архитектурата и техниката на строеж,⁴ религията и нейните паметници,⁵ погребалните обичаи, съоръжения и инвентар⁶ и др.

Въпреки постигнатите безспорни успехи дълго време още проблемата за града през римската и ранновизантийската епоха в България ще бъде актуална у нас, понеже предстои да се изяснят редица страни от сложния и многообразен живот на робовладелското общество. Успоредно с това трябва да се разработват и въпросите на селото през споменатите епохи въз основа на писмените, епиграфските и археологическите проучвания.

¹ Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана, ч. I: От Август до Хадриана, ГСУ ИФФ, 45, 1948—1949,

кн. 4, стр. 3—91; ч. II, ГСУ ИИФ, 47, 1950—1952, стр. 17—120; ч. II (продължение), ГСФ ИФФ, 48, 1952—1953, стр. 307—413; Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, ГСУ ФФ, 54, 1959—1960, стр. 155—406; В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, София, 1959, 281 стр.

² Д. П. Димитров, Стил и дата на стенописите от късноантичната гробница при Силистра, Археология, III, 1961, кн. 1, стр. 10—21; Д. И. Димитров, Ранновизантийско златно съкровище от Варна, Археология, V, 1963, кн. 2, стр. 35—40; А. Димитрова, Мраморна глава на Полифем от Софийско, Археология, V, 1963, кн. 2, стр. 69—71.

³ З. Морфова, Римски тухли и керемиди с печати от Северна България, Археология, V, 1963, кн. 1, стр. 27 и сл.; А. Димитрова, За производството на терасигилата в нашите земи, Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 27—33; Б. Султов, Един занаятчийски център в Долна Мизия, Археология, IV, 1962, кн. 4, стр. 30—34; Д. Митова-Джонкова, Пещ за керамични произведения от Ново село, Видинско, Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 79—80; Б. Николов, Грънчарска пещ при с. Алтимир, Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 51—53; И. Венедиков, Тракийската колесница, София, 1960, 111 стр. и 99 табл.

⁴ С. Бобчев, Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи, София, 1952, 68 стр.; Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи. Нова серия от късноантични зидове със смесена зидария, известни след 1952 г., ИАИ, XXIV, 1961, стр. 153—202; Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепването на античните градове, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 103—145; В. Велков, Исторически извори за крепостните кули с издаден ръб, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 147—151.

⁵ А. Милчев, Култът на Актеон по долината на Средна Струма, Археология, III, 1961, кн. 1, стр. 41—47; Нов паметник на Диана и Актеон, Археология, IV, 1962, кн. 4, стр. 35—39; Я. Младенова, Новопостъпили оброчни паметници в Археологическия музей в София, Археология, V, 1963, кн. 4, стр. 27—33; Паметници на Хеката от нашите земи, Археология, III, 1961, кн. 3, стр. 33—43.

⁶ Г. Тончева, Сюжетът „погребално угощение“ върху паметници от Одесос, Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 18—23; Гробни находки от Одесос, ИВАД, 12, 1961, стр. 29—52; Римски некрополи от Толбухинско и Варненско, Археология, IV, 1962, кн. 4, стр. 55—60; М. Мирчев, Паметници на гробната архитектура в Одесос и неговата околност, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 569—582; М. Лазаров, Тракийско могило погребение при с. Просеник, Бургаско, Археология, IV, 1962, кн. 1, стр. 44—49; Х. Буюклиев, Трако-римски могилен некропол в района на промишления комплекс „Марица-изток“, Археология, IV, 1962, кн. 1, стр. 50—55; Х. Джамбов, Некропол от зидани гробове край Пловдив, Изследвания в памет на К. Шкорпил, София, 1961, стр. 299—305; Тракийски некропол край Рудник в Родопите, Археология, II, 1960, кн. 3, стр. 50—52; Д. Джонкова, Могилни погребения от Видинско, Археология, IV, 1962, кн. 3, стр. 30—37; Т. Иванов, Новооткрит старохристиянски некропол при с. Горна Бешовица, Врачанско, Археология, IV, 1962, кн. 2, стр. 38—48; Е. Бацова, Нови археологически материали от Сливен, Археология, VI, 1964, кн. 2, стр. 52 и сл.

Разкопките и проблемите на нашето Черноморие

Иван Венедиков

Интересът към нашето Черноморие до Втората световна война беше незначителен и засягаше главно сравнително много късни паметници, които лежаха в свободни площи или в плитките културни пластове. Едно системно събиране на археологическите материали беше организирано само във Варна благодарение на дейността на братя Шкорпилови и по-късно на техния заместник М. Мирчев. За разкопки в по-голям мащаб тук не можеше и да се мисли. Първата значителна инициатива в тази насока дойде след 9 септември, когато бяха предприети големите разкопки в некропола на Аполония. Това начинание на Народния археологически музей в София има за последица разкопаването на около 1000 гроба от некропола на старата гръцка колония и събуди интереса към археологическото дело в Черноморието. Настъпилото по това време реорганизиране на музеите в Бургас и Варна откри възможностите за създаване на място на по-големи изследователски колективи в тези градове и три години след започването на разкопките в Созопол бяха започнати разкопки от страна на директора на музея в Бургас Ив. Гълъбов и в некропола на Месемврия. Едновременно с това музеят във Варна започна на свой ред археологически разкопки и проучвания в града и в неговата околност. Скоро след това разкопките в Несебър станаха обща задача на Археологическия институт при БАН и тази задача вече цели 16 години се изпълнява по нашия изследователски план. През това време разкопките от некропола бяха пренесени и в самия град, като тук бяха извършени повече от 20 големи сондажа. Най-сетне по силата на две постановления на Министерския съвет разкопките в Несебър разраснаха и се развиха в един голям обект, обхващащ крепостните стени на града в северо-западната му част.

Музеят във Варна на свой ред предприе разкопки в некропола на Одесос, в редица обекти около Варна и при Каварна, Марцианопол и в некропола при с. Равна, Варненско, където бяха открити тракийски гробове и гробници от разни периоди на желязната епоха. Бяха започнати големи археологически разкопки и в самия град, които откриха за първи път нови и големи паметници по нашето Черноморие от римската епоха.

Сега, когато по нашето Черноморие се работи всяка година редовно в много и различни обекти, не е излишно да направим един преглед на извършеното и да видим с какви проблеми сме се справили вече и какви проблеми стоят още пред нас.

Черноморските градове са почти изключително стари тракийски селища, завладени и реорганизирани в градове в края на VII и първите десети-

летия на VI в. пр. н. е. от йонийски преселници от Милет на малоазийския бряг на Егейско море. Само дорийска Месемврия е основана малко по-късно — в края на VI в. Следователно всички тези селища имат един по-стар тракийски период. Процъфтяването на гръцките колонии по Черно море през античната епоха създава от тях големи и важни центрове, които играят голяма роля в историята на древна Тракия. Тези, както и много други градове във вътрешността на страната не спират своя живот и след заселването на славяните и някои от тях преживяват в различни епохи нов разцвет и в самата българска държава. Целият този живот на нашите черноморски градове, продължил понякога повече от три хилядолетия, поставя пред нас редица проблеми, които стоят погребани под живите квартали на днешните модерни градове Балчик, Каварна, Варна, Обзор, Несебър, Поморие, Созопол и Ахтопол.

Първата голяма проблема, която стои пред нас, е проблемата за най-старото население на нашето Черноморие. Тя е извънредно важна. Археологическите разкопки във връзка с нея трябва да ни дадат специфичните особености на културата на тракийското население по Черноморското крайбрежие преди гръцката колонизация. Проблемата за основаването на гръцките колонии по Черноморския бряг тук трябва също да намери своята праистория. Следващата проблема с извънредно голям обхват е развитието и културата на гръцките колонии по Черноморския бряг, техните връзки с останалия гръцки свят, тяхната роля като самостоятелни гръцки градове-държави и тяхното влияние върху стоящите по-ниско в културно отношение, заварени тук и граничещи с тях тракийски племена и държави. Съдбата на гръцките колонии през римския и ранновизантийския период, когато те стават обикновени градове в двете римски провинции Тракия и Мизия, е друг дял от тази голяма проблема. На последно място идва ролята на черноморските градове като византийски центрове, които влизат сравнително късно, през VIII и началото на IX в., в българската държава, и влиянието, което те са упражнили в развитието на българската култура.

Ето във връзка с всички тези проблеми ние искаме да видим в най-общи черти, разбира се, какво е направено досега и какво трябва да се направи, за да се тласне разрешаването им по-напред.

В разрешаването на тези проблеми ние имаме два вида археологически извори: некрополите и градовете.

Най-многоброен, сравнително добре проучен и широко известен е материалът от некрополите на черноморските градове. Всред този

материал централно място се пада безспорно на разкопките в Созопол. За съжаление обаче тези разкопки не дадоха паметници от всички епохи. Ние не знаем почти нищо за гробовете на траките, които са населявали полуострова на Созопол в края на бронзовата и началото на желязната епоха. Разкопките не дадоха също така и никакви гробове от ранния период на съществуването на града — VI и първата четвъртина на V в. пр. н. е. Освен това бяха намерени и много малко гробове, които принадлежат на предримската и римската епоха — от I в. пр. н. е. до IV в. от н. е. Публикуваният материал от некропола на Аполония дава преобладаващо значение на внесената от Атина керамика. Ние изтъкнахме в нашата публикация този факт, като подчертахме, че животът в Аполония се е развивал през V и IV в. пр. н. е. в голяма зависимост от Атина и че тя не се е оформила като голям производителен център. Ние ще се откажем от тази мисъл само ако в некропола на Аполония се намерят нови материали, които да ни доведат до други заключения.

Докато рисуваната керамика обаче представлява материал, който във всички гръцки колонии е бил внасян от големите центрове по търговски път и монополът на изработването на който имат само няколко големи центъра като Коринт и Атина, а също в по-старата епоха и малоазийските градове на Йония, бронзовите съдове и металните предмети са се изработвали в много по-малки центрове и представляват много по-голямо постижение за художествената индустрия на различни гръцки градове. Изглежда необяснимо обаче, че един от най-големите градове като Аполония досега не е дал нито една находка, съдържаща бронзови вази. Извън бронзовите стригили, фибули, монети и игли за шев ние почти не виждаме в некропола бронз. При това бронзови съдове няма и в случайните находки и това е още едно доказателство, че Аполония не е била град, в който е цъфтяла художествената индустрия.

От друга страна, Аполония се смята за важен център на гръцката скулптура през архаичната и класическата епоха. Откритите тук надгробни плочи от типа на т. нар. Бранхиди дават представа за местното йонийско изкуство, но присъствието в града на произведения на един голям чужд майстор, какъвто е бил Каламис, ни показва, че и в скулптурата е трябвало да се разчита за по-хубави произведения на дошли отвън гръцки майстори. И това, което смущава в този случай, е, че и забележителни паметници като надгробната плоча на Анаксандър още не са попаднали в среда от голям брой други подобни паметници, които да ни позволят да заключим, че Аполония наистина през V в. пр. н. е. е била огнище на голямо изкуство. Тези всички въпроси очакват своето разрешение от по-нататъшни разкопки в некропола на Аполония, пък и в самия град.

Съвсем различно е положението в некропола на Месемврия. Тук са разкопани много по-

малък брой гробове — общо те не са повече от 100. Въпреки това в тях са открити много материали, които говорят ясно за местно производство в голям мащаб. Трябва да се каже обаче, че гробовете в Месемврия са от още по-малък и по-късен период. Голямата част от тях принадлежат на IV и III в. пр. н. е. Атичската керамика тук заема сравнително не така голямо място и много от материалите принадлежат на т. нар. магарска керамика от III и II в. пр. н. е., която е била работена от местни майстори по внесени калъпи. Между металните произведения, открити в некропола, на първо място трябва да се споменат бронзовите вази и златните и сребърните накити, открити в некропола, някои от които вече са публикувани, докато други стоят още непроучени. Със своя подчертан местен стил много от тези неща са безспорно работени от домашен майстор.

На първо място тук трябва да споменем бронзовите хидрии от един сравнително късен тип, който се датира във втората половина на IV или първата половина на III в. пр. н. е. Нито една от тези хидрии не е открита при разкопки. Интересно е обаче, че подобни хидрии не се срещат във вътрешността на Тракия. Един от разпространените сюжети в украсата на този тип хидрии е изображението на грабването на Орейтия от Бореас. Този мит, изглежда, е съществувал в близките до Тракия гръцки области. В Южна Италия и Сицилия той не е засвидетелствуван. Всичките хидрии, които са украсени със същото изображение, произлизат от близкия и свързания с Тракия гръцки свят — гръцките острови и Тесалия. Във всички хидрии обаче, които произлизат от гръцките острови или Тесалия, е представен друг вариант на тази сцена. Само в Кизик е намерена още една хидрия, която е сходна с месемврийските, макар да е изработена много по-грубо от тях. Всичко това ни кара да мислим, че в най-източните области на Тракия и Северна Мала Азия е съществувал някакъв голям паметник на Бореас и Орейтия, който е бил имитиран от местните майстори. Изказваните по-рано мнения за възможността една от тези хидрии да е била внесена от Коринт или Атина е малко вероятна.

Много по-интересен е въпросът със златните нагръдници от Месемврия. Те представляват сложни аграфи, съставени от два отделни накита, употребявани вътре в Тракия самостоятелно през края на IV и началото на III в. пр. н. е. Единият от тези накити е златният нагръдник. Вторият е бронзовата фибула с билатерална спирала. Месемврийският майстор е запазил елиптичната форма на нагръдниците, но ги е украсил с орнаменти, които имат чисто гръцки характер. Той е прикрепил златните нагръдници към лъка на фибулата с билатерална спирала. Така се явява месемврийският вид аграфа като преработка на два тракийски накита в едно. Историята на тези аграфи обаче не свършва тук. През II и I в. пр. н. е. тези аграфи се явяват напълно слети с нагръдника като фибули с лък във форма на ромбовидна пластинка. При това ром-

бовидният лък е украсен с орнаменти, напомнящи тези в нагръдниците, или с изображения на човешки лица. Подобни сребърни фибули се срещат извънредно често укрита в съкровища от сребърни монети от II—I в. пр. н. е. в Северна България и в Румъния.

Златните аграфи от Месемврия са намерени с още голямо количество златни накити, между които има и други произведения на местни майстори. Например един пръстен, изработен в животински стил, пак от III в. пр. н. е. и много други неща. За нас безспорно най-важни са тези, които издават връзките с тракийските накити и показват, че жителите на Месемврия се нагаждали към вкуса на местните жители — на траките, — нещо, което не е възможно, ако в града не са живеели голям брой тракийци. Те показват също, че Месемврия е била голям производителен център, който е изработвал много и различни ювелирски произведения. Въобще всичко, което липсва в най-големия град на Западното Черноморие — Аполония, — го има в Месемврия. При проучването на въпроса за гръцките накити през IV и III в. трябва да се имат пред вид и някои накити от Аполония, които също са изработени от местен майстор. Извънредно интересни са многобройните златни обеци с лъвски глави. глави на други животни и глави на вакханки, които са намерени в некрополите на Месемврия, Аполония, Одесос и на много места във вътрешността на страната, като например Мезек, Копринка, Мадара и др. Тези обеци се срещат доста често в гръцкия свят, но прави впечатление, че голямата част от тях са закупени в сбирките на различни музеи не от същинска Гърция, а от градовете по Тракийското Беломорско, Мраморноморско и Черноморско крайбрежие и от крайбрежието на Мала Азия. Всичко това ни кара да се замислим дали и останалите златни накити от IV и III в. пр. н. е. не са изработвани от местни майстори.

Картината, която очертава некрополът на Аполония, се повтаря и при Одесос. Въобще впечатлението е, че в йонийските градове — един факт, който е известен за други части на гръцкия свят, — производството на различни метални произведения е било по-слабо, отколкото в дорийските. Единственият предмет във вътрешна Тракия от това време, който носи името на работилницата, гдето е бил изработен, са два наколеника от Асеновград. Името на майстора в тях е написано на дорийски.

Всички тези предположения за развитието на производството, които ние правим, показват само едно — въпросът за културата на гръцките градове по нашето Черноморие още не е решен по един задоволителен начин. Ние можем да кажем само как той изглежда. Колкото се отнася до начина, по който той трябва да се разреши, пред нас стои само една възможност — да се правят сондажи с оглед да се открият в некрополите още участъци, които принадлежат на други периоди и на друг слой от населението във всички черноморски градове.

Напоследък в нашите черноморски градове израснаха още нови музеи. Такива има в Несебър, а от тази година и в Созопол. В текущата работа на тези музеи трябва да влезе непрекъснатото правене на сондажи с оглед да се намерят интересни участъци за проучване на некрополите. За това големи средства не са необходими. А по този начин малките и бедни още музейни сбирки в тези градове ще се напълнят с хубави, интересни и разнородни материали, придобити по научен път. Без една подобна предварителна работа бъдещите разкопки няма да дадат много големи резултати. Те едва ли ще придвижат проблемите по-напред. Ние трябва да улесним тези сондажи и да насърчим и тяхното бързо публикуване, за да не останат откритите данни само в папките на намиращите им.

След всичко казано дотук остава да се кажат още няколко думи за скулптурата в Несебър и във Варна. Месемврия не може да се похвали с толкова важни паметници, колкото има в Аполония. Напротив, тя има по-скромно място. Но откритите многобройни релефи и надгробни плочи при разкопките показваха интересни неща. В Месемврия почти всички досега открити каменни паметници са безспорно дело на местен майстор и възпроизвеждат едни и същи или подобни типове не само през V, но и през IV и III в. пр. н. е. Същото се наблюдава и в Одесос, но много по-късно, в края на еленистическата и през цялата римска епоха. И това, което дебело трябва да се подчертае, е, че в тези градове са работели винаги много ателиета, проучването на които е една бъдеща задача.

Въпросът за местните скулптурни ателиета и за сюжета на местните релефи от римската епоха във Варна е голяма и извънредно интересна проблема. Голямата част от тях са явно продължение на местна традиция, която води началото си от източнотракийски сюжети, и едно занимание с тях, на което се сложи началото от Г. Тончева, явно ще бъде много полезно. Тук и много оброчни паметници и релефи от римската епоха издават дълбоко проникване на тракийски представи в изкуството на гръцките колонии. В това отношение голяма крачка напред се направи във Варна и с откриването на светилища, които започват да функционират през елинистическата епоха.

Много по-труден е въпросът с проучването на самите градове. Тук най-голяма трудност се крие в обстоятелството, че всички наши антични черноморски градове, както и много градове във вътрешността на страната продължават живота си в същите места и днес. И ако ние въпреки това можахме да направим в това отношение една голяма стъпка в Несебър, това се дължи до голяма степен на двете постановления на Министерския съвет на НР България, които развързаха ръцете ни. И пак благодарение на това обстоятелство сега се вижда, че в това отношение от всички наши черноморски градове в Несебър може да се направи най-много. Несебър в същност дава основата, върху която може

да се облекне изследването на гръцките черноморски колонии.

Макар, че Несебър е най-гъсто населеният град в България, тук можеше да се направят повече от 20 сондажа в голям мащаб, които прорязаха целия културен пласт на полуострова и очертаха неговия профил на много места. Бяха открити жилища от всички периоди на съществуването на града, бяха разграничени пластове от създаването на града като тракийско селище до най-нови дни. Така се получи онази схема за стратиграфията на града, която в общи линии е еднаква за всички черноморски градове. Върху нейните детайли би могло да се говори много. Тук ние трябва да се ограничим обаче с най-общите наблюдения.

В стратиграфско отношение Несебър предлага три ясно разграничени културни пласта. Най-дълбоко се намира културният пласт на старото тракийско селище, който има различна дебелина — от 20 см до 2 м — и не навсякъде в полуострова съществува. Това показва, че тракийското селище, което се е намирало тук, е малко по пространство и заема само една част от територията на днешния град. Този пласт се характеризира с много черен културен насип, какъвто се откри и на много места под античните пластове на Сердика, пък и в други градове. Керамиката е типична за бронзовата и ранножелязната епоха, а жилищата са малки помещения с апсида от едната си страна, изработени от камък в долната си част.

Над този културен пласт по цялата дължина и ширина на полуострова се намира дебел няколко метра културен насип с чисто жълт цвят, образуван от разпадането на кирпичите, от които са построени жилищата на старата гръцка колония. Тук керамиката е типична гръцка, с черен фирнис и в повечето сондажи тя не се среща заедно с по-старата керамика. Жилищата в този пласт са изградени с цокъл и подземни помещения, ако има такива, от камък и със стени от жълти кирпичи с големи размери. От вътрешната страна те са били измазани с хубава мазилка от пясък и вар и са боядисани с различни цветове и с орнаменти.

Над този пласт се явява трети, който има цвета обикновено на кафява пръст и който обхваща културните остатъци от римската и средновековната епоха.

Нито един от тези културни пластове не е разделен от ясно очертани нива. В града по-стари нива се различават от по-нови по разни настилки с плочи, по останки от живот върху тях, но никъде не се вижда едно ниво, което да се отделя от останалия насип във всички сградите. Следователно за стратиграфия може да се говори само вътре в самите сгради. В тях се явяват нива там, където има преустроени стари подове, когато римските и ранновизантийските сгради са се използвали много дълго време. Това, което заслужава особен интерес, е много малкият брой жилища в Несебър от средновековната епоха.

В изучаването на градоустройството на античните селища откритите в Несебър материали, макар и много фрагментирани, са изключително важни. Те ни показват през античната епоха големи богати жилища с перистил, вероятно на дървени колони, разхвърляни на далеч едно от друго. През римската епоха, когато Месемврия е била малко селище, изглежда, тя не е била добре благоустроена, тъй като улични настилки и големи сгради досега не са открити. По-значителни са останките от ранновизантийската епоха, някои от които стоят над земята и са добре познати на всички: Старата митрополия, крайбрежната базилика и новата, открита миналата година сграда в двора на училището.

Създаването на една стратиграфска схема в Несебър ни открива възможността тя да се потърси чрез сондажи и в другите черноморски градове, където големи разкопки са невъзможни. И една от първите задачи, която стои пред нас, е тя да се провери чрез сондажи и в останалите антични черноморски градове, като Дионисопол, Одесос, Ерите, Навлохос, Анхиало, Апология и т. н. Очевидно, че и в Одесос трябва да се намерят същите културни пластове: най-стар — тракийски, по-късен — от гръцката колония, трети — от римската епоха и над него културните пластове от средновековието.

Още по-важни са в Несебър резултатите от изследването на крепостните стени. Ние знаем, а в близките години ще научим и още подробности за тяхното устройство и за отбранителните им съоръжения.

Ние направихме всичко възможно, за да ги осветлим, като дори се спуснахме и под водата. Неслучайно в Несебър се състоя една от първите подводни археологически експедиции и резултатите от нея са насърчителни.

Още не знаем дали тракийската Месемврия е имала свое укрепление. Откритите досега крепостни стени се отнасят към времето на гръцката колония и към следващите епохи. Но тъй като разкопките напреднаха много, вече се очерта схемата на характерните градежи в крепостното строителство, която може да послужи за основа за проучването на укрепленията на другите черноморски градове.

Гръцките крепостни стени на Несебър са изградени от квадри, които дават характера на стената, макар да са само облицовка. Вътре между двете лица на стената е употребен пълнеж от ломен камък и кал. Най-старият начин на градеж тук е изпълнен с различни по големина блокове, наредени доста безредно. Влизането на разните редове блокове — с различни размери — един в друг и проведеното скачване чрез захапване дават здравина на този градеж. Той се отнася към V и началото на IV в. По-късно се явяват поправки с изодомен или по-рядко псевдоизодомен градеж, при който квадратите са наредени в правилни редове. Този градеж е характерен за елинистическата епоха. Последен по време в стените на Месемврия се явява кордонният градеж с редуване на блокове

с дължина или с челото в лицето на стената, характерен за късната елинистическа епоха.

Ясно е, че откриването и проучването на тези градежи в другите черноморски градове би дало бързо и лесно представа за епохата, в която са изградени стените на тези градове.

Римските си стени Месемврия е получила според досегашния ход на разкопките в много късна епоха — едновременно със Созопол, Обзор и много други градове — през втората половина на III в. от н. е. по времето на Клавдий Готски, Галиен или на някой друг император. В тези три града крепостите са издигнати с характерната за този период смесена зидария с по три или четири реда тухли, с хоросан, смесен с едри частици тухла. Поясите са на малки интервали от около 80 до 120 см. Стените са имали цокъл с гладки квадрати с много тясна фуга, а фугата между тухлите е от 3,5 до 5 см. От този най-стар градеж на римската стена, която е строена успоредно с гръцката, са запазени малки части. Голямата част от крепостната стена, която днес още е запазена, е от втората половина на V в. от н. е. Тя е изградена в смесена зидария с по пет реда тухли в пояс, като каменните пояси са на по-големи интервали — най-малко 1,35 м. Този втори период на крепостната стена на Месемврия ни е добре познат от другите градове във вътрешността на страната. Извънредно интересни са поправките в стената, които ни позволяват да групираме отделните формати на тухлите така: през III в. — квадратни тухли с формат от 29,5 до 31,5 см; през V в. — квадратни тухли със същия формат; през Юстинианово време — квадратни тухли с формат от 34 до 38 см, дебелина 4—5 см; през IX в. — квадратни тухли с размери 28 см при различна дебелина от 3,5 до 5 см.

При всички градежи до X в. в стената винаги е употребен червен хоросан. Последната сграда, която е построена по този начин в Несебър, е църквата „Св. Иван Предтеча“, която се отнася към X в. Ние трябва да подчертаем дебело това, тъй като напоследък се шири мнението, че червеният хоросан е изчезнал през началото на VII в. Това твърдение не е вярно и се опровергава и от други византийски паметници, какъвто е случаят с цитаделата в Анкара и редица поправки в нея. Самата цитадела е строена през VII в. — в 630 г., — а някои от поправките са от времето на Михаил III — от 864 г.

Интересен е и още един факт, който заслужава внимание. Поправките на Василий I в 879 г. са направени не в смесена зидария, а в редовна тухлена зидария. За пръв път белият хоросан се явява в градежите на Месемврия през XI в., по-точно — при поправката, извършена от Константин Дукас между 1069 и 1072 г. Той е използван във всички църкви в Месемврия, които се датират след XI в. Ние обръщаме особено внимание на употребата на белия хоросан, тъй като често се спекулира с неговото присъствие. Присъствието на червен хоросан в градежи от X в. в един град, който

се е намирал във византийски ръце, и в строеж, извършен от византийската власт, показва ясно, че той се е използвал докъсно във Византия и че употребата му в средновековни български градежи не е нещо странно.

Ние трябва да отбележим и още един факт — градежът с ломен камък и бял хоросан, който се среща в Несебър, по характер отговаря на единствената запазена на голяма височина кула в Созопол, която трябва да се датира в такъв случай също в XI в. Това показва, че по това време двете крепости са били поправяни.

Като говорим за начините на градеж в Несебър, не можем да не наблегнем на един факт. Градежът само с квадрати в Месемврия изчезва в края на елинистическата епоха. През римската и ранновизантийската епоха той се среща само като облицовка в два вида — в много малки части от стената от III в. от н. е. с гладки квадрати с тясна фуга и в по-късните облицовки на стената от V в., където квадратите са бусирани. Макар че Месемврия представлява център с елинистически традиции, в нея задържане на този градеж не се наблюдава. Присъствието на градеж само от квадрати в Плиска не може да се обясни със запазени елинистически традиции у нас, тъй като този начин на градеж през римската епоха не е засвидетелствуван. Интересно е обаче, че много крепости в Гърция, Персия, Южна Русия и Кавказ през цялото средновековие и особено през VIII, IX и X в. са строени също с квадрати. Изглежда, че това е един начин на градене, характерен за периферията на византийския свят, и че той навсякъде има своите дълбоки причини за възникване, една от които е присъствието на голям брой споллии. Поправките на стената на Месемврия, извършени от император Василий, са направени с цокъл от споллии от квадрати, взети от елинистическата стена, употребени, разбира се, само като облицовка.

Последните поправки на крепостната стена в Несебър, извършени в късно време — през XIII и XIV в., — също както в новите градежи от XI в. са без дълбоки основи. Върху това наблягаме, защото мнозина, като сравняват крепостните стени на Плиска с тези на Преслав, придават много голямо значение на този факт. В същност стените на Преслав, също както стените на Месемврия от XI в., не търсят дълбока основа. Очевидно в тази епоха се е строело така от всички. Обратно, стените на по-старите крепости в Несебър са фундаментирани дълбоко. Материалът, употребен в последните поправки на стените от XI в., е плочест мергел, какъвто е употребен и в изграждането на църквата „Св. Иван Предтеча“. Този начин на градеж и този материал е известен и от много други поправки на крепости от това време (Солун, Цариград и др.).

Дотук ние видяхме, макар и съвсем бегло, какви наблюдения могат да се направят върху откритите в Несебър материали. Нека сега да видим това, което трябва да се направи в Несебър и в другите черноморски гра-

дове, за да се тикнат напред нашите проучвания в Черноморието. Преди всичко извънредно важно е да се потърсят възможности, за да се открие във всеки един от тези стари градове най-старият културен пласт, за да се установи присъствието на старото тракийско селище, като същевременно се установи и пластът с материали на гръцката колония. След това трябва да се потърси възможност да се открият части от старата гръцка стена и да се установи характерът ѝ, за да видим дали във всички гръцки колонии, както в Несебър, се явяват въпросните поправки и периоди и те съвременни ли са. Това ще ни даде представа и за датирането на самите поправки и отделни периоди. Това би ни помогнало да се установи и дали причините за разрушаването на крепостните стени не са общи — война с голям обхват, голямо земетресение или някоя друга обща причина.

Колкото се отнася до римската и ранновизантийската епоха, тук особено трябва да се наблегне на проучването на крепостните стени. Трябва да се види има ли в тях поправки, извършени само с квадрати, каквито се откриват например в Херсон в Южна Русия. Това е от грамадно значение за разрешаването на най-важните проблеми не само за Черноморието, а и въобще за възникването на българската архитектура. Единственият път, по който може да се реши дали този начин на градеж е донесен от българите, дали той е заварен тук или е възникнал на някакви нови основи, е, ако се изучат добре градежите на нашите черноморски брегове. Решителните пунктове тук ще бъдат Варна и Балчик, тъй като в Истрия проучванията са вече напреднали и за късноантичната Истрия се знае много.

Тези издирвания трябва да почнат пак със сондажи. Интересно е да се отбележи, че етнографските промени в Несебър се чувствуват ясно. Идването на гърците в територията на полуострова и организирането на селището им е отбелязано със смяната на керамиката и на цвета на културния пласт. Същото важи и за идването на българите. Тук на някои места ясно се различават пластовете от 50-годишния престой на българския гарнизон в една от кулите на града след 813 г. Появата на керамика с излъскани ивици тук започва едва след първата половина на IX в. Очевидно в Созопол тя

трябва да се яви по същото време, а във Варна вероятно доста по-рано.

Често пъти, когато се говори за нашите антични градове, се изтъква обстоятелството, че между тяхната култура и културата на нашето средновековие имало континуитет. В Западна Европа, където населението е запазило етнографския си характер и след великото преселение на народите, може би би могло да се говори за континуитет. Но в България, където населението се е сменило, за подобно нещо мъчно би могло да се мисли. Черноморските градове са центровете, в които старото население се е запазило най-дълго. Безспорно, когато българите са правели първите си строени в Плиска, Несебър и Созопол са били още важни градове в територията на Византия. Те ни дават облика на културата в центрове, които може да се явят носители на този континуитет. Тук византийската власт пазела организацията на старото общество, което е продължавало да живее при по-старите условия. Многобройните византийски градове, които не са били завладяни от българите и са влизали в територията на Византия, са били огнища, и то активни, на византийската култура. Така неизбежно терминът континуитет в нашите земи означава в същност византийско влияние. За континуитет може да се говори само в земи, в които старото население е било подчинено изцяло. То е било лишено от възможността да има своя държава. В Балканския полуостров обаче не е било така. Цариград с части от полуострова, кога по-големи, кога по-малки, твърдо е стоял в ръцете на Византия. Ето защо и черноморските гръцки градове не се явяват като носители на континуитет, а като проводници на византийско влияние. Но осветляването на този въпрос се нуждае също от по-нататъшни проучвания.

Разглеждайки по този начин досегашните археологически проучвания и разкопки в Черноморието, ние ще стигнем до заключението, че бъдещата дейност ще зависи изключително и от планомерното започване и извършване покрай редовните разкопки на сондажи, които да ни разкрият участъци за проучване, засягащи недостатъчно осветлените периоди. Това трябва да се направи час по-скоро, тъй като разрастването на нашите черноморски градове в големи курорти бързо поглъща всички свободни за проучване площи-

Проучвания на тракийската култура в България (1944—1964)

Мария Чичикова

Паметниците на тракийската култура и изкуство винаги са привличали вниманието на българските археолози. Още в периода преди 9. IX. 1944 г. в тяхното изучаване бяха постигнати някои успехи, които се изразяват преди всичко в разкопаването на голям брой могилни некрополи: при Байлово, Софийско, с. Царевец (Влашко село), Врачанско, Брезово, Панагюрище, с. Дуванлий, Пловдивско, с. Мезек, Хасковско, и др. Бяха издадени и голям брой статии, главно отчети за разкопки или публикации върху отделни находки, които и днес не са загубили своето значение, макар че се ограничават предимно с едно добросъвестно описание на фактическия материал. Особено голяма заслуга за неуморното издирване и изследване на паметниците от тракийската епоха имат В. Миков и Ив. Велков, които са посветили голяма част от своите изследвания на бита и културата на траките през първото хилядолетие пр. н. е. Малобройността на кадрите обаче, случайната тематика, безплановите и несистемни разкопки спъваха развитието на този клон от българската археология, а липсата на правилен метод пречеше да се достигне до правилно и цялостно разрешаване на задачите. Едва след 9. IX. 1944 г. българската археологическа наука, преустроена на основата на марксистко-ленинския мироглед и въоръжена с правилен диалектически метод, тръгна по пътя на бърз възход и в областта на изучаването на тракийската култура. На Първата научна археологическа сесия през 1950 г. бе изработен общ перспективен план, около който се обединиха за съвместна работа всички археологически кадри у нас. Наред с Археологическия институт и музей при БАН сега започнаха да развиват широка дейност и музеите в страната. Бяха назначени много нови сътрудници, които скоро израснаха като добри специалисти, годни самостоятелно да решават важни задачи на терена и в кабинета. Осигуряването на необходимата материална база даде възможност да се извършват археологически проучвания на терена в небивали размери при подобрена методика и техническа организация на разкопките. И неслучайно още в първите години след 9. IX бяха постигнати значителни успехи в научноизследователската работа на полето.

Една от първите задачи, която стоеше за разрешаване пред българските археолози, беше издирването и проучването на селища от първата желязна епоха в Тракия. В Деветашката пещера над пласта от бронзовата епоха бе открито ранножелязно поселение с основи от жилища и известен брой керамика.¹ При разкопките на селищната могила при Русе² и на селищната могила Разкопаница при с. Маноле, Плов-

дивско,³ и на Небеттепе в Пловдив също бяха намерени културни следи от ранната желязна епоха — предимно керамика и бронзови накити. Материалът обаче е все още недостатъчен, за да даде точна представа за характера на ранножелязната култура в Тракия. Много повече данни се получиха в това отношение при разкопките на раннотракийските некрополи при с. Долно Сахране, Старозагорско, при гара Равна, Варненско, и при с. Дебнево, Троянско.

Спасителните разкопки при с. Долно Сахране се проведоха от уредника в Народния музей в Казанлък Людмил Гетов от 1961 до 1963 г.⁴ В разкопаните четири могили са открити погребения от края на бронзовата епоха до края на V в. пр. н. е. Най-ранните погребения са извършени чрез трупополагане в свито положение (хокери). Инвентарът им е оскъден и се състои главно от груба керамика. Погребенията от VI в. пр. н. е. също са извършени чрез трупополагане, но скелетите са в опънато положение. В гробовете са намерени фрагменти от груба, дебелостенна керамика, работена на ръка, бронзов пръстен спирала и фибула от т. нар. ладиевиден тип. Най-късното погребение (от края на V в.) е чрез изгаряне, като костите са поставени в глинена урна със сив цвят, работена на колело.

Извънредно интересни са и резултатите от разкопките на некропола при гара Равна.⁵ Разкопките тук са извършени през 1954—1955 г. под ръководството на М. Мирчев, ст. н. сътрудник в Археологическия музей във Варна. Разкопана е площ от 2300 кв. м и са открити 42 запазени гроба, които могат да се разпределят в две групи: обикновени гробове, представляващи глинена урна, затрупана с ниска могилка, и каменни гробници с квадратна или правоъгълна форма. Последните се състоят от гробна камера и предверие на източната страна, което напомня силно на еднокамерните долмени. Погребенията в некропола са извършени чрез изгаряне. Гробният инвентар се състои от желязни ножчета, малък брой накити и оръжия и много керамика. От откритите около 130 съда 73 са работени на

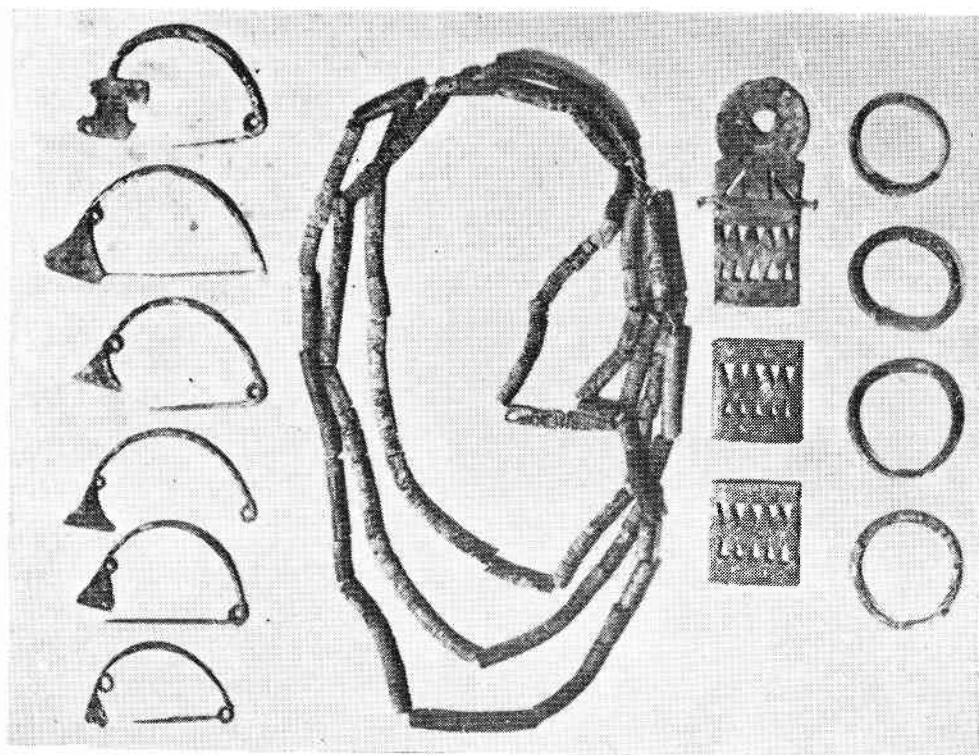
¹ В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1960, стр. 141 и сл.

² Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г., ИАИ, XXI, 1957, стр. 121.

³ П. Детев, Селищната могила Разкопаница, ИАИ, XVII, 1950, стр. 188.

⁴ Доклад на Л. Гетов на Девета отчетна конференция във Варна.

⁵ М. Мирчев, Раннотракийският некропол при Равна, Варненско, Археология, II, 1960, кн. 1, стр. 29 и сл.; М. Мирчев, Раннотракийският некропол при с. Равна, ИАИ, XXV, 1962, стр. 97 и сл.

1 *Бронзови накити от с. Дебнево, Троянско*
Parures de bronze du village Debevo, arr. de Trojan

колело и 56 на ръка. Тази богата колекция от местна тракийска керамика дава възможност да се направят ценни изводи за формите и техниката на съдовете и да се установи тяхната хронология. В първата си публикация Мирчев датира некропола от VII до VI в. пр. н. е., а във втората — от V до IV в., без да обясни защо променя датировката.

Една могила с интересен гробен инвентар от VII до VI в. пр. н. е. е разкопал Милчев през 1952 г. при с. Дебнево, Троянско.¹ Погребението е извършено чрез трупополагане в правоъгълна каменна гробница, в която са намерени бронзова спирала от колан, ажурена тока от колан с триъгълно изрязани отвори, отворени бронзови гривни, мъниста от кехлибар и пет фибули от т. нар. тип Гласинац. Това даде основание на Милчев да заключи с право, че този тип тока и фибули са характерни и за раннотракийската култура, а не трябва да се приписват само на илirianците.

Изобщо откриването и проучването на тези три некропола обогати значително нашите познания върху тракийската култура и погребални обичаи през първата желязна епоха и ще послужи като здрава основа при по-нататъшните изследвания в тази област. Ценен принос за проучване на характера на тракийската култура от първата желязна епоха са и двете обобщителни статии върху раннотракийските фибули. Милчев² и Венедиков³, следвайки общоприетата класификация, са групирали фибулите по типове и са се опитали да определят културните цен-

трове, които са оказали влияние при тяхното развитие. Макар че авторите застъпват различни становища по последния въпрос, с техните трудове е направена решителна крачка напред за неговото разрешаване.

Първи опит да се осветли социално-икономическият и обществено-политическият строй на траките през VIII—IV в. пр. н. е., изхождайки от марксисткото учение за развитието на обществото, прави А. Милчев въз основа на известния досега материал за археологически данни и писмени извори.⁴

Втора важна задача, с която трябваше да се заемат българските антични археолози, беше проучването на тракийската култура през V—I в. пр. н. е. Важен извор за осветляване на този въпрос се явяват пак тракийските некрополи. Ето защо вниманието на археолозите отново се насочи към системното и цялостно разкопаване на тракийски некрополи от този период. Широка дейност в това отношение развиха сътрудниците на Народния музей в Коларовград. Под ръководството на Цв. Дремсизова бяха разкопани два големи тракийски некропола при

¹ А. Милчев, Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско, ГСУ, ФИФ, Л, 1956, кн. I, стр. 489 и сл.

² А. Милчев, Към въпроса за най-древните фибули в българските земи, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 415 и сл.

³ I. Venedikov, Paros und Chalkis in der Frühgeschichte Thrakiens, Klio, XXXIX, 1961, стр. 31 и сл.

⁴ А. Милчев, Социално-икономическият и обществено-политическият строй на траките (VIII—IV в. пр. н. е.), ИПР, VI, 1950, кн. 4—5, стр. 526 и сл.

селата Янково и Браничево от IV до III в. пр. н. е., които хвърлиха обилна светлина върху тракийската култура и погребални обичаи в областите на север от Балкана. При Янково¹ са били открити две куполни гробници, градени с камък, и една с правоъгълен план на гробната камера. Това са първите куполни гробници у нас, открити на север от Балкана.

Погребенията на коне и находките от ризница, шлем и други оръжия говорят недвусмислено, че тук са били погребани мъже — знатни тракийци. В откритите вторични погребения, извършени чрез изгаряне, Дремсизова допуска, че са били погребани жените. Находките от вносни гръцки съдове и предмети свидетелствуват за наличието на търговски връзки и на северните тракийски райони с Гърция. Могилният некропол при с. Браничево е проучен от 1949 до 1951 г. Разкопани са 10 малки и една голяма могила. Погребенията в малките могили са извършени чрез изгаряне, със скромнен инвентар, докато могила № 10 се отличава с каменната си гробница и богатството на погребалните дарове. Тук са намерени желязна ризница, бронзов шлем, бронзова кофа, сребърно тасче и др. Особен интерес представят и многобройните глиненни съдове, намерени в некропола, които дават възможност да се разрешат редица въпроси свързани с тракийската керамика през IV—III в.,

От края на IV—III в. са и разкопаните могили от некропола при с. Столът, Севлиево.² Погребенията са извършени чрез изгаряне. Върху урната с костите е била натрупана малка каменна могила, един обичай, който установихме и в некропола на Севтополис.

При спасителни разкопки са били проучени и две могили при с. Долна Росица, Търговишко. В едната от тях костите с урната и другите погребални дарове са били поставени в питос, недалеч от който е бил намерен и скелет на куче.³

Освен разкопаните в Северна България некрополи, при които може да се установи голямо разнообразие на погребалните обичаи и съоръжения, ценни данни за гробничната архитектура в Тракия ни дадоха и проучванията на надгробните могили в Южна България при гара Филипово, Севтополис, с. Калояново, Сливенско, и др.

Гробницата при с. Калояново,⁴ която бе открита напоследък случайно, се състои от външно преддверие, в което е погребан конят, и вътрешно преддверие с правоъгълна гробна камера, изградени от варовикови блокове в псевдоизодомна система. Погребението е извършено чрез трупозаравяне. При скелета бяха намерени златен нагръдник, голям брой златни пластинки, железен лемеж, железен меч и други дарове. Въз основа на архитектурния тип и погребалния инвентар гробницата се датира от средата на IV в. пр. н. е.

Гробницата при гара Филипово, която бе разкопана през 1952 г. от Л. Ботушарова, н. сътр. в Археологическия музей в Пловдив,⁵ ни поднася един по-рядко срещащ се в Тракия тип куполна гробница — с правоъгълна гробна камера и купол, оформен от три хоризонтални каменни пояса, надвесени диагонално върху ъглите. С правоъгълния си план и начин на покриване Филиповската гробница показва голяма близост с гробниците от Мала Азия и особено от Северното Причерноморие от втората половина на IV в. пр. н. е.

Важни резултати даде и разкопаването на некропола на Севтополис. Тук едновременно с града бяха проучени три големи надгробни могили. В първата върху изгорените кости и богатите дарове от бронзови съдове, златни накити и др. е била натрупана каменна могила.⁶ В могили № 2 и 3 бе открита по една куполна гробница, изградена с тухли като Казанлъшката. Още две тухлени гробници, но с правоъгълна форма бяха открити в могила № 2. Нова тухлена гробница със съ-

¹ Ц. Дремсизова, Надгробни могили при с. Янково, ИАИ, XIX, 1955, стр. 61 и сл.; Ц. Дремсизова Могилният некропол при с. Браничево, Коларовградско, ИАИ, XXV, 1962, стр. 165 и сл.

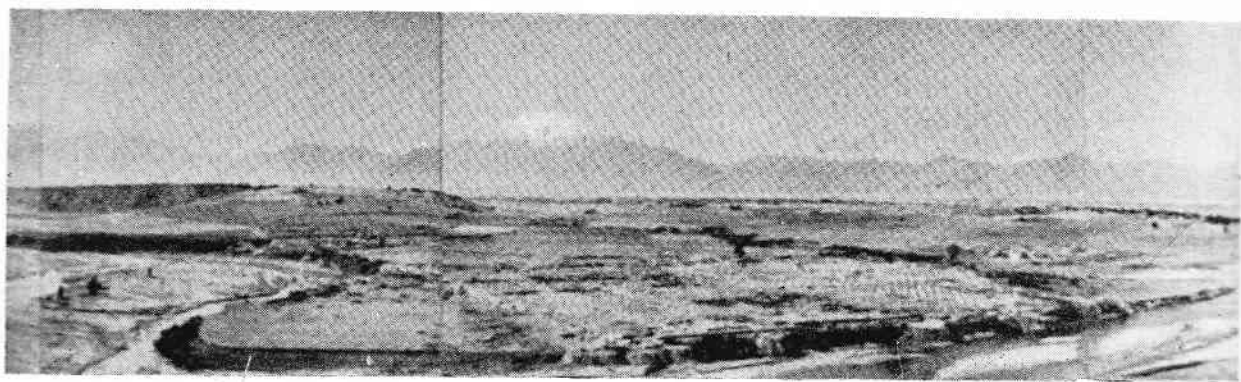
² А. Милчев, Археологическо проучване в Севлиево и Троянско, ГСУ, ФИФ, L, 1956, кн. I, стр. 461 и сл.

³ Д. Овчаров, Могилни погребения при с. Долна Росица, Търговишко, Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 61 и сл.

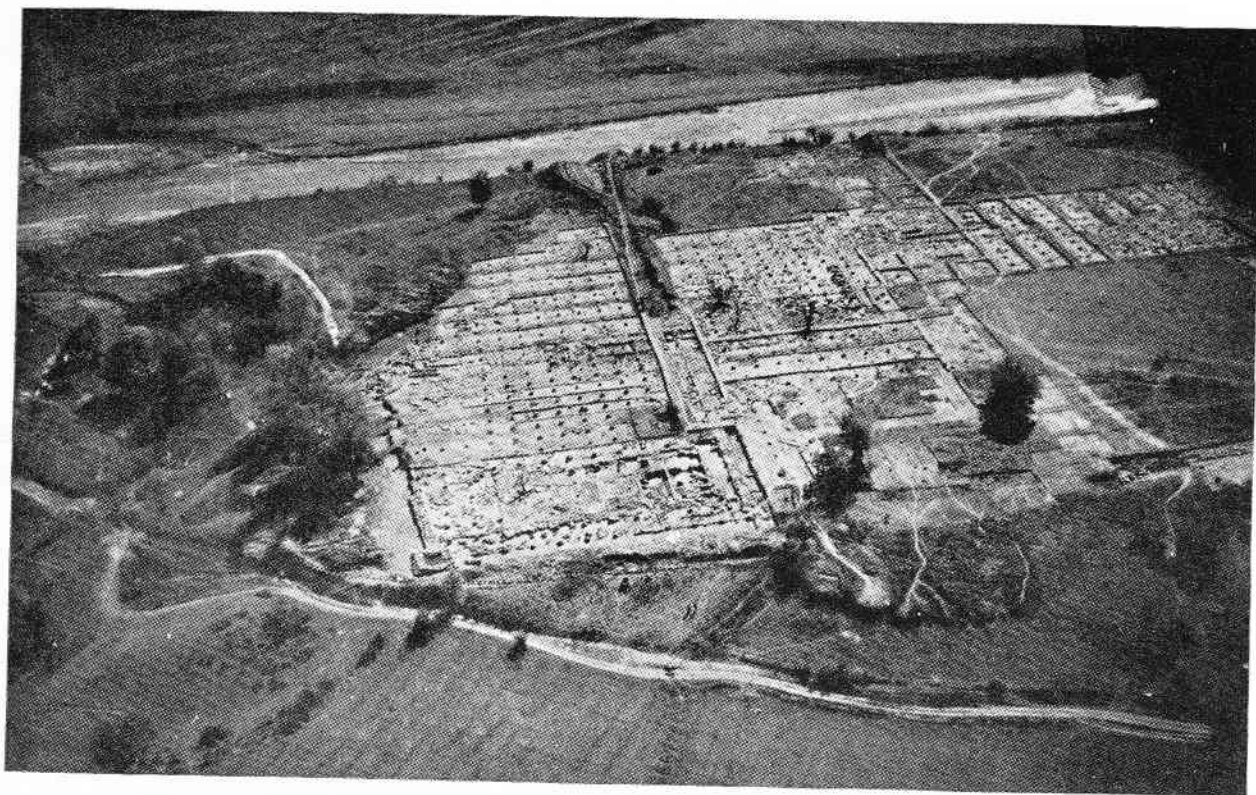
⁴ М. Чичикова, Доклад пред Девета отчетна конференция във Варна.

⁵ Л. Ботушарова и В. Коларова, Куполна гробница при Пловдив, Изследвания в памет на Карел Шкорпил, София, 1961, стр. 279 и сл.

⁶ К. Жуглев, Разкопки и проучвания на могила № 1 — Копринка, ГСУ ФИФ, XLVII, 1952, кн. II, стр. 217 и сл.

2 Местоположение на Севтополис. Изглед от юг
Emplacement de Seutopolis. Vue sud

3 Разкопките в Севтополис (самолетна снимка)
Fouilles de Seutopolis. Photo aérienne

щата форма бе открита по-късно в района на язовир „Георги Димитров“.¹

С новите разкопки на тракийски могилни некрополи през последните двадесет години се направи решителна стъпка напред в изясняване на характера на тракийската култура през класическата и елинистическата епоха. Многобройните и разнообразни погребални дарове ни предлагат широки възможности в това отношение. Вносните гръцки вази, накити и скъпи предмети на разкоша, от една страна, ни показват тесните културни и търговски връзки на Тракия с околния античен свят, а, от друга страна, красноречиво говорят, че са внесени за нуждите на тракийската аристокрация, която по начина си на живот вече се е доближила до гръцките робовладелци. Предметите от тракийски произход, намирани в гробовете, могат да дадат много ценни сведения за развитието на местните занаяти, в чиято продукция от IV в. насам все по-ясно се долавя влиянието на гръцките първообрази, макар че тракийските майстори упорито продължават да пазят и някои самобитни традиции. Разнообразните по план и строеж гробни съоръжения позволяват да се проследи развитието на строителното изкуство у траките и по-специално на гробничната им архитектура. Така новооткритите куполни гробници дадоха повод на В. Миков в една обширна студия, използвайки богат материал, да постави отново въпроса за произхода на куполните гробници в Тракия.² Според автора куполните гробници в Тракия, изградени само в периода от края на V до

началото на III в., стоят много близко до микенските толоси, но не са в пряка връзка с тях. В тракийските куполни гробници Миков вижда едно по-нататъшно развитие на по-старите тракийски скални фурнообразни гробници и на долмените. Те от своя страна се явяват местно развитие на тесалийските гробници — толоси — от X до VIII в., които служат като междинна връзка между микенските и тракийските гробници.

Колкото и ценен извор да са некрополите за проучване миналото на едно общество, те все пак го осветляват твърде едностранчиво. Пълна картина за бита и културата могат да дадат единствено разкопките на селищата. До 9. IX. 1944 г. у нас не беше разкопавано системно нито едно тракийско селище. При големите разкопки, организирани от Археологическия институт и музей при БАН във връзка със строежа на язовир „Георги Димитров“ до Казанлък, за първи път се проучи цялостно и всестранно едно тракийско селище от епохата на елинизма и неговия некропол. Многоброен колектив от научни сътрудници на АИМ и от музеите в страната под ръководството на проф. Д. П. Димитров работи тук в продължение на 7 години — от 1948 до 1954 г.³ Разкопана бе почти цялата

¹ Л. Гетов, Новооткрита тракийска тухлена гробница при язовир „Георги Димитров“, Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 58 и сл.

² В. Миков, Произходът на куполните гробници в Тракия, ИАИ, XIX, 1955, стр. 15 и сл.

³ Д. П. Димитров, Севтполь — фракийски город близ с. Копринка Казанлъкского района, СА, 1, 1957, стр. 199 и сл.

4 Къща № 5 от Севтополис
Maison N° 5 de Seutopolis

площ на селището от около 50 дка. Установи се, че новооткритият град, неизвестен в историята, се е наричал Севтополис и е бил основан от Севт III в края на IV в. Укрепен е бил здраво с дебела каменна стена, снабдена с кули и бастioni, и е имал регулярен градоустройствен план подобно на съвременните му елинистически градове. Две главни улични артерии са водели от градските порти към центъра на града, гдето са се пресичали под прав ъгъл и са ограничавали агората. Обширните къщи с много помещения, наредени около централен двор, са от гръцки тип — перистилни или пастадени. В централните помещения на всяко жилище обаче се откри един особен вид глинени площадки, които не познаваме от гръцкото жилище и които трябва да се свържат може би със специален домашен култ у траките. В северния ъгъл на Севтополис се откри и укрепен квартал — цитадела, — в който се е издигал дворецът на владетеля, богато украсен с цветна шукатура. Тук бе намерен и надписът, който ни откри името на града. Всичко това заедно с намерения обилни материали от местна и гръцка керамика, монети, архитектурна украса, фрагменти от мраморни статуи и релефи, теракоти, сечива, оръжия, канализация, кладенци и др. свидетелствуват, че в Севтополис е цъфтяла висока градска култура, която в своята цялост представя богато съчетание на традициите на тракийската култура с елементи на гръцката.

На основата на богатите археологически данни, добити при разкопките на Севтополис, можеше да се публикуват редица студии,¹ засягащи важни културно-исторически въпроси. Едва сега след откриването на Севтополис можа да се установи ясно характерът на тракийския град от ранноелинистическата епоха, за който у античните автори имаме съвсем оскъдни сведения, неговото градоустройство, укрепителна система, гражданска и религиозна архитектура. Въз основа на укрепления дворец в Севтополис и на писмени данни Д. П. Димитров постави и въпроса за съществуването на укрепени вили и резиденции у траките и за характера на аграрните отношения у някои тракийски племена в предримската епоха.²

Той разглежда в специална студия и епиграфските паметници от Севтополис, като се спира само на сведенията, които те съдържат за религията.³ В Севтополис е имало храм на

¹ D. P. Dimitrov, Das Entstehen der thrakischen Stadt und die Eigenart ihrer städtebaulichen Gestaltung und Architektur, Atti del Settimo congresso internazionale di archeologia classica, vol. I, Roma, 1961, стр. 379 и сл.; Д. П. Димитров, Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис, Археология, II, 1960, кн. 1, стр. 3 и сл.

² Д. П. Димитров, За укрепените вили и резиденции у траките в предримската епоха, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 683 и сл.

³ Д. П. Димитров, Към въпроса за религията на траките от ранноелинистическата епоха, ИПр, XIII, 1957, кн. 2, стр. 65 и сл.

великите самотракийски богове и на Дионис. И действително на агората ние открихме олтаря на Дионис и посвещение от негов жрец. В Кабиле на агората е имало олтар на Аполон и Фосфорион. Използвайки нумизматичен материал от същия град, Димитров тълкува Фосфориона като храм на Хеката, която в случая е била отъждествена с Артемида. Сега за първи път в една толкова ранна епоха във вътрешността на Тракия е засвидетелствуван култът на Кабирите, който е проникнал тук в резултат на тесните връзки, които Севтополис е поддържал с егейските острови. За оживен търговски обмен свидетелствуват амфорните дръжки с печати, намерени в Севтополис и проучени от А. Балканска.¹ От намерените около 100 амфорни печата 70 принадлежат на о. Тасос — красноречиво доказателство за ролята, която е играл островът в стопанския живот на Севтополис. Принос към проучването на местните занаяти в Севтополис и по-специално на грънчарското производство представят две статии на Чичикова. В едната тя разглежда богатата колекция от устия на питоси с марки (около 150 на брой).² По-голяма част от марките представят шемпелувани розети, по-рядко се срещат разни знаци или тракийски накитни предмети. Марките свидетелствуват за наличието на голям брой керамични работилници, всяка от които е подпечатвала питосите с определен печат, и за занаятчийския характер на производството. Проучването на обилния тухлен материал и на няколко тухлени постройки от Севтополис дава възможност на Чичикова да установи, че в Севтополис е бил силно развит и друг клон на керамичната промишленост — тухларството, — който е достигнал до голям разцвет в резултат на новите нужди на строителството.³ Печената тухла в края на IV в. пр. н. е. започва широко да се използва в Тракия при изграждането на куполни гробници. Установяването на тухлена архитектура в Тракия в една по-ранна епоха, отколкото в съседните области и в много по-широки размери, отколкото в Гърция и Рим, говори за един по-висок етап в развитието на тракийското строителство.

През последните години бяха издадени още няколко обобщаващи студии, в които са събрани и проучени различни видове паметници.

Студията на Д. Цончев представя първи опит да приведе в известност керамичния материал от Тракия.⁴ Авторът е разпределил керамиката в пет групи: съдове с гръцки форми, съдове с видоизменени гръцки форми, съдове с римски и видоизменени римски форми, съдове с местни тракийски форми и домашни и гробни потреби и принадлежности. Работата представя един полезен каталог, в който обаче е разгледана само една част от тракийската керамика, а именно сивата, работена на колело, и не е дадена ясна и точна хронологическа и типологическа класификация на събрания материал. Върху тракийската керамика работи и М. Чичикова, която публикува напоследък някои предварителни резултати от своите проучвания.⁵ Чи-

чикова разпределя тракийската керамика от класическата и елинистическата епоха според техниката на изработването на две главни групи: груби съдове, работени на ръка, и съдове на колело със сив или червен цвят. Тя е разграничила главните типове, като се е опитала да установи тяхната хронология и произход. Докато в грубата керамика се забелязват силни традиции от по-ранните епохи — бронз и халцат, — по-голяма част от формите при керамиката на колело са повлияни от гръцки първообрази.

Ценен принос представя и изследването на Иван Венедиков върху тракийската юзда, в което той е събрал целия известен досега материал.⁶ Юздите са разпределени в четири главни хронологически групи, които в общи линии отговарят на главните типови юзди, употребявани в Тракия от VIII в. пр. н. е. до IV в. на н. е.

Няколко изследвания върху предпазното въоръжение в Тракия е направила Л. Огненова.⁷ След опита за реконструкция на тракийски щитовете тя се занимава подробно с ризниците в Тракия.⁸ Въз основа на открития досега материал в България Огненова установява, че през първата половина на V в. тук е била употребявана камбановидната ризница, докато през втората половина на V и първата половина на IV в. пр. н. е. са били разпространени дълбокоизрязаните отпред ризници, снабдени с подвижни нагръдници от типа на нагръдниците в Мезек и Върбица. Интересни сведения за тракийските крепости в Западна България, Родопите и Сакар планина дава Иван Велков.⁹ Ат. Милчев от своя страна е извършил сондажни проучвания на три тракийски крепости от V до IV в. пр. н. е. в Стара планина.¹⁰ Няколко изследвания засягат проблемата за културните взаимоотношения на траките с околните народи. Ат. Милчев¹¹ поставя въпроса за трако-кимерийски икономиче-

¹ A. Balkanska, Die Handelsbeziehungen von Seuthopolis, Acta Antiqua Philippopolitana, Sofia, 1963, стр. 49 и сл.

² M. Čičikova, Timbres sur pithoi de Seuthopolis, BCH, LXXXI, 1958, стр. 466 и сл.

³ М. Чичикова, Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV и началото на III в. пр. н. е., ИАИ, XXI, 1957, стр. 129 и сл.

⁴ Д. Цончев, Сивата тракийска керамика в България, ГНАМП, III, 1959, стр. 93 и сл.

⁵ M. Čičikova, Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique, Acta antiqua Philippopolitana, Studia Archaeologica, София, 1963, стр. 35 и сл.

⁶ И. Венедиков, Тракийската юзда, ИАИ, XXI, 1957, стр. 153 и сл.

⁷ Л. Огненова, Опит за реконструкция на два щита от Тракия, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 61 и сл.

⁸ Л. Огненова, Ризници на траки от V—III в., Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 30 и сл. L. Огненова, Les cuirasses de bronze trouvées en Thrace, BCH, LXXXV, 1961, стр. 501 и сл.

⁹ И. Велков, Градища, Опит за систематизиране и датирание на укрепените селища в българските земи, ГНАМП, II, 1950, стр. 158—163.

¹⁰ А. Милчев, Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско, ГСУ ФИФ, I, 1956, кн. I, стр. 502 и сл.

¹¹ А. Милчев, Трако-кимерийски находки в българските земи, ИАИ, XIX, 1955, стр. 359 и сл.

5 Златното съкровище от Панагюрище
Trésor d'or de Panagurište

ски и културни връзки през VIII—VII в. пр. н. е. въз основа на четири секири от т. нар. кобански тип, намерени у нас, и на няколко амулети, изработени в същия стил, които имат близки аналогии в северокавказките области Кобан и Прикубан. Проучвайки различни находки от Одесос и околността му, като керамика, накити и др., чиято тракийска принадлежност е очевидна, Г. Тончева се опитва да проследи тракийското влияние в Одесос, неговите размери и значение за икономическото и културното развитие на града.¹

Най-после издадени бяха и монографии върху два забележителни паметника в Тракия — Вълчитрънското съкровище и Казанлъшката гробница.²

През последните двадесет години в България бяха открити и няколко съкровища от античната епоха, които по своята художествена стойност и историческо значение скоро добиха световна известност. Първо място между тях заема панагюрското съкровище, едно от най-забележителните златни съкровища в света от ранноелинистическата епоха. Панагюрското съкровище, което се пази в Археологическия музей в Пловдив, е намерено случайно през 1949 г. от няколко работници, които копаели пръст в околностите на Панагюрище. Състои са от 9 съда: 4 зооморфни ритона, 3 антропоморфни кани, една фиала и една амфора-ритон, всички от чисто злато на обща тежест 6 кг и 164 г. Някои от съдовете са богато украсени с фигурални композиции от гръцката митология. Първият издател на съкровището Д. Цончев³ дава подробно описание на съдовете, на техните форми, техника и украса и датира съкровището от втората половина на

IV в. пр. н. е. Независимо от някои несъвършенства в художествено отношение той приписва съдовете на някоя известна атинска работилница. В последвалите публикации Ив. Венедиков⁴ прави опит да уточни въпроса за датата и за произхода на съкровището. Той го датира от края на IV или началото на III в. Тълкувайки надписите, с които е означено теглото на фиалата и на амфората, Венедиков изказва предположението, че съкровището е изработено в Лампсак. Налице са обаче и други белези, които противоречат на това обяснение. Ето защо въпросът за центъра, в който е било изработено съкровището, не може да се смята все още за окончателно решен.

Три златни фиали са били открити случайно при с. Даскал Атанасово, Старозагорско,⁵ от които една цяла и фрагменти от втората фиала са постъпили в Старозагорския музей. Докато горните две съкровища се явяват произведения на гръцката торевтика, съвсем друг характер имат новооткритите сребърни съкровища при Луковит и Летница, които представят особен

¹ Г. Тончева, Тракийското влияние в Одесос, ИВАД, X, 1956, стр. 51 и сл.

² В. Миков, Главното съкровище от Вълчитрън, София, 1958; В. Миков, Античната гробница при Казанлък, София, 1954.

³ D. Cončev, Der Goldschatz von Panagjuriste in B. Swoboda — D. Cončev, Neue Denkmäler antiker Toreutik, Praha, 1956, стр. 117 и сл.

⁴ I. Venedikov, Sur la date et l'origine du trésor de Panagurište, Acta Antiqua Acad. Scient. Hungariae, VI, 1959, 1—2, стр. 67 и сл.; И. Венедиков, Панагюрското златно съкровище, София, 1961, и пос. литература.

⁵ Д. Николов, Златни фиали от с. Даскал Атанасово, Старозагорско, Изследвания в памет на К. Шкорпил, София, 1961, стр. 367 и сл.

интерес за проучване на тракийските художествени занаяти. Съкровището от Луковит¹ е намерено случайно през 1953 г. в околностите на града. То се състои от 13 сребърни съда, апликации за украса на конски оглавници, 3 юзди и голям брой съставни части от гердани и ремъци. Апликациите се разпределят в три гарнитури, чийто стил на изработка показва ясно развитието на тракийския зверинен стил през IV—III в. пр. н. е. и въздействието, което му оказва гръцкото изкуство. Луковитското съкровище свидетелствува за голямото майсторство на тракийския златар, който използва разнообразни мотиви, свързвайки ги в оригинална декоративна система. В това отношение от голямо значение е и откритото през 1963 г. при с. Летница, Ловешко, второ голямо тракийско съкровище.² И то се датира от същото време — края на IV началото на III в. пр. н. е. — и се състои предимно от предмети, свързани с конското снаряжение. Между тях особен интерес представят апликациите с изображения на различни сцени: борба между животни, женски митологически същества, конник ловец на мечки и др. В тях ясно е отразен своеобразният стил на тракийското приложно изкуство. Без съмнение проучването на тези две съкровища ще допринесе извънредно много за изясняване на въпроса за тракийския зверинен стил, за етапите на неговото развитие и за връзките му със скитския зверинен стил.

Направеният преглед, който в същност не е в състояние да посочи всички приноси, а от-

белязва само по-важните, красноречиво говори, че българската археология за периода 1944—1964 г. е постигнала големи успехи в проучването на тракийската култура от I хилядолетие пр. н. е. Издирени са и са проучени голям брой обекти чрез системни редовни или спасителни разкопки, натрупан е обилен фактически материал, част от който е добре интерпретиран, като се е достигнало до разрешаването на редица важни въпроси. Въпреки тези постижения обаче в бъдеще ни предстои още много работа. Българските археолози, работещи в областта на тракийската древност, трябва да насочат силите и вниманието си към разработване на няколко централни проблеми, по-важни от които са: издирване и проучване на тракийски селища от първата желязна епоха, които ще ни покажат връзката между бронза и желязния век и хронологическата граница между тях; издирване и разкопаване на тракийски селища, крепости и светилища от V до I в., които ще изяснят не само характера на тракийската култура от този период в различни райони на Тракия, но ще дадат ценен археологически материал и за проучване на социално-икономическото развитие на тракийското общество.

¹ Д. П. Димитров, Материалната култура и изкуството на траките през ранната елинистическа епоха IV—III в. пр. н. е., сб. Археологически открития в България, София, 1957, стр. 63 и сл.

² И. Венедиков и П. Павлов, Новооткритото тракийско съкровище от Летница, Изкуство, 1963, кн. 9, стр. 20 и сл.

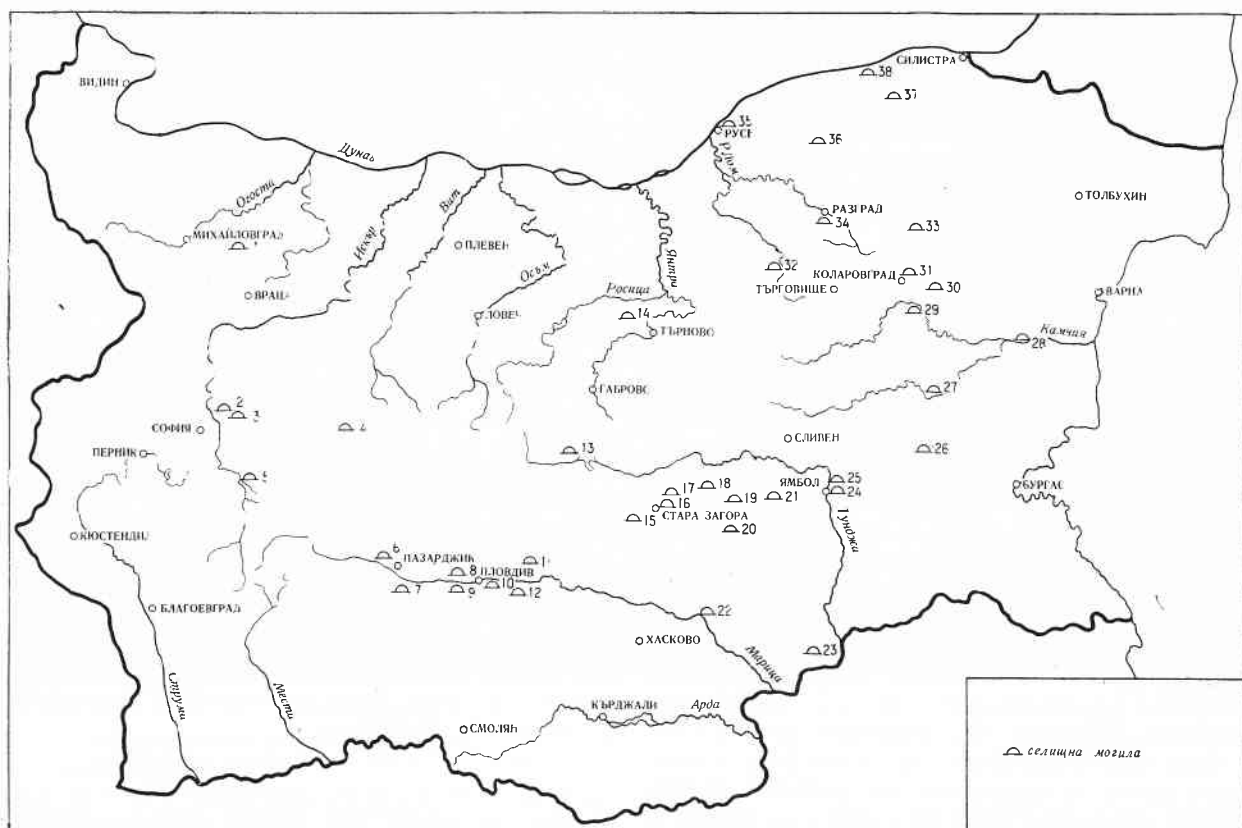
Проучвания на културата на селищните могили¹

Георги Ил. Георгиев

Всеизвестно е богатството на нашата страна с археологически паметници от всички исторически епохи. Тяхното значение за изучаване далечното минало на племената и народите, които са я населявали в най-дълбока древност, е неосценимо. То се увеличава и поради обстоятелството, че често пъти тези паметници са единствените източници за разкриване на историческия процес. Това важи особено много за паметниците от епохата на първобитно-общинния строй, тъй като няма писмени сведения за тях. С изучаването на паметниците от това време се занимава историята на първобитното общество. Марксистката история на първобитното общество има голямо значение за формирането на материалистически мироглед у трудещите се, защото тя разкрива историческите корени на възникването на класите, на

частната собственост, на държавата, изследва и показва как са възникнали наченките на научните и техническите знания, на изкуството, как се е формирала идеологията, сочи пътя на прогреса на културата от създаването на човека и човешкото общество до днес. Конкретно за нашата страна историята на първобитното общество изучава живота и културата на нейните най-стари обитатели, в това число и на най-старите земеделско-скотовъдни племена, които показват високо развитие. Нагледен пример за това е културата на селищните могили, които са едни от най-важните археологически обекти от времето на първобитно-общинния строй.

¹ Докладвано на VIII отчетна археологическа сесия, състояла се в София на 5, 6 и 7. VI. 1963 г.

Карта на разкопаваните селищни могили

1. Криводол, Врачанско; 2. Гниляне, Софийско; 3. Кремиковци, Софийско; 4. Челопеч, Софийско; 5. Г. Пасарел, Софийско; 6. Юнаците, Пазарджишко; 7. Капитан Димитриево, Пазарджишко; 8. Костиево, Пловдивско; 9. Прослав, Пловдивско; 10. Пловдив (Яса тепа); 11. Маноле, Пловдивско; 12. Злати трап, Пловдивско; 13. Габарево, Старозагорско; 14. Хотница, Търновско; 15. Кирилметодиево, Старозагорско; 16. Стара Загора; 17. Колена, Старозагорско; 18. Караново, Сливенско; 19. Нова Загора; 20. Загорци, Сливенско; 21. Биково, Сливенско; 22. Марица; 23. Михалич, Хасковско; 24. Ямбол; 25. Веселиново, Ямболово; 26. Карнобат; 27. Завет, Бургаско; 28. Сава, Варненско; 29. Салманово, Коларовградско; 30. Мадара; 31. Коларовград (Козжадермен); 32. Невски, Коларовградско; 33. Калино, Коларовградско; 34. Разград; 35. Русе; 36. Кубрат, Русенско; 37. Сокол, Силистренско; 38. М. Преславец, Силистренско

Carte des tells fouillés

1. Krivodol, arr. de Vraca; 2. Gniljane, arr. de Sofia; 3. Kremikovci, arr. de Sofia; 4. Čelopeč, arr. de Sofia; 5. Gorni Passarel, arr. de Sofia; 6. Iunacite, arr. de Pazardžik; 7. Capitaine Dimitrievo, arr. de Pazardžik; 8. Kostievo, arr. de Plovdiv; 9. Proslav, arr. de Plovdiv; 10. Plovdiv (Jassa Tepe); 11. Manole, arr. de Plovdiv; 12. Zlati trap, arr. de Plovdiv; 13. Gabarevo, arr. de Stara Zagora; 14. Hotnica, arr. de Tarnovo; 15. Kirilmetodievo, arr. de Stara Zagora; 16. Stara Zagora; 17. Kolena, arr. de Stara Zagora; 18. Karanovo, arr. de Sliven; 19. Nova Zagora; 20. Zagorci, arr. de Sliven; 21. Bikoovo, arr. de Sliven; 22. Marica; 23. Mihalic, arr. de Haskovo; 24. Jambol; 25. Vesselinovo, arr. de Jambol; 26. Karnobat; 27. Zavet, arr. de Burgas; 28. Sava, arr. de Varna; 29. Salmanovo, arr. de Kolarovgrad; 30. Madara; 31. Kolarovgrad (Kozadermen); 32. Nevski, arr. de Kolarovgrad; 33. Kal'no, arr. de Kolarovgrad; 34. Razgrad; 35. Russe; 36. Kubrat; 37. Sokol, arr. de Silistra; 38. Malki Preslavac, arr. de Silistra

Селищните могили са разпространени най-вече в Североизточна и Южна България. Срещат се още в Румъния, Гърция, Мала Азия, частично по бреговете на река Дунав в нейното средно и долно течение и другаде. У нас досега са изброени над 400 селищни могили, но това не е целият им брой. Намират се сред плодородна земя в близост с извор, река или блато. Наподобяват ниско пресечен конус с диаметър на основата от 60 до 250 м и височина от 1 до 15 м. Могилите в Мала Азия имат по-дебели културни напластявания — от 30 до 50 м. Прочутите селища Троя, Винча при Белград, Тосег в Унгария са също селищни могили.

Установено е по безспорен начин, че селищните могили са образувани от дебели културни напластявания, състоящи се от развалини

от жилища, останки от домашна покъщнина, като глинени съдове, оръдия на труда от камък, кост и рог, от боклучни насипи от отпадъци от храна, от пепел и от различни други археологически материали. Могилите представят най-старите добре устроени села, които са били населявани от първите земеделско-скотовъдни племена в нашата страна. Натрупването им е започнало в началото на новокаменната епоха и е продължило през медната и бронзовата епоха. През по-късните епохи — през желязната епоха и епохата на римското владичество — върху тях е имало също живот. Впоследствие и в най-ново време селищните могили са били използвани за гробища или пък повърхността им е била обработвана. От продължително разораване най-горните пластовете на по-големите

част от могилите са много разрушени или са съвсем изчезнали.

Крайно необходимо е селищните могили да бъдат запазени, като се изключат от фонда на обработваемата земя, а около тях се засади пояс от акация или от други насаждения, както това е направено с могилата до гара Карнобат.

Проучването на селищните могили е започнало още в края на миналото столетие. През 1898—1903 г. французи, любители на старини, са разкопавали селищните могили до Ямбол, Прослав (Мечкюр) и Костиево, Пловдивско.¹ Разкопки на селищни могили са правили още А. Чилингиоров (Невски султан, Коларовградско, 1905),² К. Шкорпил и Д. Костов (Русе).³ Р. Попов е правил разкопки на могилите до Салманово (1912)⁴ и до Коларовград (Коджадерменската могила, 1914), Деве Барган (1911).⁵ Г. И. Кацаров е проучвал могилата до Кирил-методиево (1912).⁶ По-късно тази могила е разкопавана от германска експедиция под ръководството на К. Бител.⁷

Всички изброени дотук разкопки са били сондажни и краткотрайни. Разкопвачите не са имали достатъчно средства на разположение и често са работили с доброволния труд на граждани и главно на ученици. Разкопките са правени по ненаучен, а понякога и по иманярски начин. Целта им е била главно да се наберат материали за музейните или училищните сбирки. Изключение правят разкопките на Р. Попов в Коджадермен и Салманово, Коларовградско, който е притежавал солидна научна подготовка и е владеел добре тогавашната методика за разкопки на прансторически обекти. Попов си е поставял и по-големи научни задачи, а именно да изследва основно живота и културата на обитателите на селищните могили и в това отношение е постигнал добри резултати. Неговите разкопки в Коджадермен и Салманово показали, че селищните могили крият в недрата си ценни археологически материали, които могат да служат като източник за изучаване далечното минало на нашите земи. Откритите материали, които са от медната епоха, засилили научния интерес към разкопаването на могилите и проучването на тяхната култура.

По-късно, след Първата световна война, В. Миков развива оживена дейност по разкопаването на селищните могили. Той е разкопавал селищната могила до Кубрат (Балбунар), Русенско (1924—1925),⁸ могилата до Веселиново (Азапкьой), Ямболско (1935),⁹ могилата до Караново, недалеч от Нова Загора (1936),¹⁰ могила-та до Завет, Бургаско

(1939),¹¹ могилата до Юнаците, Пазарджишко, (1939).¹² Неговите проучвания продължават и след 1944 г. Разкопавал е селището при Криводол, Врачанско (1946),¹³ могилата до Караново, Сливенско (1946—1957),¹⁴ Дипсизката могила до Езеро при Нова Загора (1952—1958, 1958).¹⁵

Г. Георгиев е проучвал могилите до Колена, Старозагорско (1947),¹⁶ до Русе (1948—1953),¹⁷ до Караново, Сливенско (1947—1957),¹⁸ до Загорци, Сливенско (1947),¹⁹ до Калино, Коларовградско (1947),²⁰ Кремиковци, Софийско (1958—1959),²¹ а напоследък е ръководил големите раз-

¹ Seure G. et A. Degrand, BCH, XXX, 1906, стр. 359 и сл.

² В. Миков, ГНМ, IV, 1922—1925, стр. 23 и сл.

³ Д. Костов, ГНМ, IV, 1922—1925, стр. 57 и сл.

⁴ Р. Попов, ИАД, IV, 1914, стр. 148 и сл.

⁵ Р. Попов, ИАД, VI, 1919—1918, стр. 71 и сл.; същият, ГНМ, IV, 1922—1925, стр. 72 и сл.

⁶ G. Kazarov, PZ, VI, 1914, стр. 67 и сл.

⁷ K. Bittel, AA, LVIII, 1943, стр. 61 и сл.

⁸ В. Миков, ИАИ, IV, 1926—1927, стр. 236 и сл.

⁹ В. Миков, ИАИ, XIII, 1939, стр. 195 и сл.

¹⁰ В. Миков, ИГД, V, 1937, стр. 157 и сл.

¹¹ В. Миков, ИАИ, XXV, 1961, стр. 269 и сл.

¹² В. Миков, ГПНБМ, 1937—1939, стр. 55 и сл.

¹³ В. Миков, РП, I, 1948, стр. 26 и сл.

¹⁴ В. Миков, Разкопките на селищната могила при Караново в: Последните археологически разкопки в България, София, 1955, стр. 9 и сл.; същият, СА, 1958, стр. 47 и сл.; същият, Archaeology, 12, 1959, стр. 88 и сл.

¹⁵ Н. Я. Мерперт, КСИА, 93, 1963, стр. 24 и сл., и непубликувани материали в Нова Загора.

¹⁶ Г. Георгиев, РП, I, 1948, стр. 63 и сл.

¹⁷ Г. Георгиев, Н. Ангелов, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 119 и сл.; същите ИАИ, XXI, 1957, стр. 41 и сл.

¹⁸ G. I. Georgiev, Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thracien (Südbulgarien), b: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 1961, стр. 48 и сл.

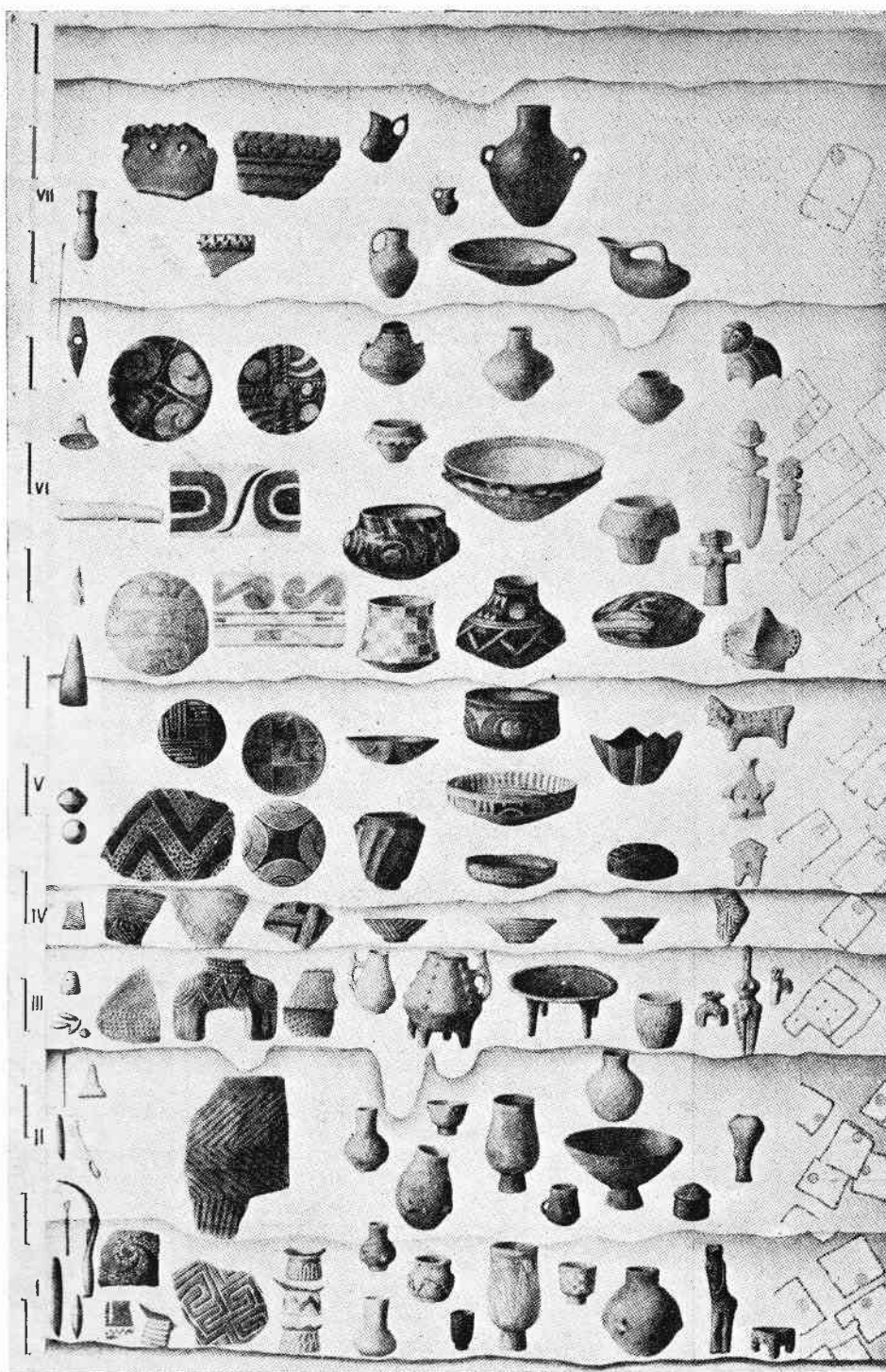
¹⁹ Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

²⁰ Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

²¹ Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

2 Изглед на Берекетската селищна могила при Стара Загора
Vue du tell de Bereket, près de Stara Zagora

3 Стратиграфска схема на находките от селищната могила до Караново
Schema stratigraphique des trouvailles du tell près de Karanovo

копки на Азмашката селищна могила край Стара Загора (1960—1963).¹

П. Детев е правил разкопки на няколко селищни могили в Южна България: Ясатепе в Пловдив (1948, 1950—1959),² Банята до Капитандимитриево, Пазарджишко (1947—1948),³ Дончова могила до Биково, Сливенско (1948—1949),⁴ Разкопаница до Маноле, Пловдивско (1946),⁵ Злати трап, Пловдивско (1946).⁶

Н. Петков е проучвал селищни могили в Софийското и Пирдопското поле, като на някои от тях е правил разкопки: Окол глава при Гниляне (1946),⁷ Г. Пасарел (1952—1953),⁸ Челопеч (1946—1947),⁹ обекти при с. Гълъбовци¹⁰ и др.

Н. Ангелов е участвувал в разкопаването на могилата до Русе и е разкопал могилата до Хотница, Търновско (1956).¹¹ М. Мирчев е проучвал могилата до Сава, Варненско (1951—1953).¹²

Разкопките на селищните могили обогатиха нашите познания за културата на най-старите земеделци и скотовъдци, които са населявали плодородните равнини и полета на нашата страна. Голяма част от тези разкопки са били малки или по-големи сондажи. При много от тях не е прилаган стратиграфският метод на разкопаване, вследствие на което не са били разграничавани правилно отделните културни напластявания и не са били локализирани точно откритите находки. Сондажите са били залагани като преди това по периферията на могилите, където има съвличане на пластове, поради което е ста-

¹ Г. Георгиев, Археология, IV, 1962, кн. I, стр. 58 и сл.

² П. Детев, ГНМП, I, 1948, стр. 1 и сл.; същият, ГНМП, III, 1959, стр. 3 и сл.

³ П. Детев, ГНМП, II, 1950, стр. 1 и сл.

⁴ П. Детев, ГМПО, I, 1954, стр. 1951 и сл.

⁵ П. Детев, ИАИ, XVII, 1950, стр. 171 и сл.

⁶ П. Детев, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 331 и сл.

⁷ П. Детев, ИАИ, XVII, 1950, стр. 157 и сл.

⁸ П. Детев, ИАИ, XXII, 1959, стр. 41 и сл.

⁹ П. Детев, РП, I, 1948, стр. 75 и сл.

¹⁰ Н. Петков, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 182 и сл.

¹¹ Н. Ангелов, Studiiu Hnnozem acad. D. Detev, София, 1958, стр. 389 и сл.; същият, Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 38 и сл.

¹² М. Мирчев, ИВАД, XI, 1960, стр. 1 и сл.

вало объркване на находките. Поради причини от такова естество неправилно са били разграничени културните наслоявания в селищните могили до Караново (1936), до Веселиново (1935) и др. По-добри стратиграфски данни има от разкопките в Кубрат и Юнаците. Сондажите обикновено не са били довеждани до стерилна почва. Затова при първите разкопки на селищните могили не е била разпозната и изучена културата на новокаменната епоха. Неточните данни и наблюдения за стратиграфията на културните пластове на селищните могили, обнародвани в български издания, са били безкритично използвани от чужди и наши археолози, които са ги довеждали до неправилни изводи за относителната и абсолютната хронология на културата през новокаменната и медната епоха.

Разкопките в Караново, Русе, Ясатепе и особено в Азмашката могила бележат нов етап в изследването на селищните могили. При тях е прилаган стриктно стратиграфският метод на разкопаване, правени са по-детайлни наблюдения и има по-добра документация. Разкопките са извършвани на по-големи площи или са обхващали терена на цялото селище, както е в Русе, в Ясатепе в Пловдив и особено в Азмашката селищна могила. В същност това е най-правилният начин за разкопаване на една селищна могила и проучване живота и културата на обитателите на селището. Това не ще рече, че не трябва да се правят сондажни проучвания. Напротив, такива проучвания трябва да се предприемат, но да се извършват по всички правила на методиката за разкопки, за да не се разрушава археологическият паметник. В резултат на разходите на селищните могили при Русе, Ясатепе, Капитандимитриево и особено при Караново и на Азмашката могила край Стара Загора бяха постигнати забележителни резултати за установяване на стратиграфския профил на културните наслоявания, за разграничаване на отделните културни групи и за тяхното разпространение. Разграничена беше културата на новокаменната епоха от културата на медната епоха. Усъвършенствува се методиката на разкопките и особено по отношение на разкриването основите на жилищата от тези две епохи. Докато по-рано бяха известни само два-три плана на жилища, сега броят им нарасна значително, а напоследък в Азмашката могила са разкрити останките на всички жилища в селището. За да се постигнат тези резултати, от голямо значение бяха по-големите средства, които са отпуснати от научните инсти-

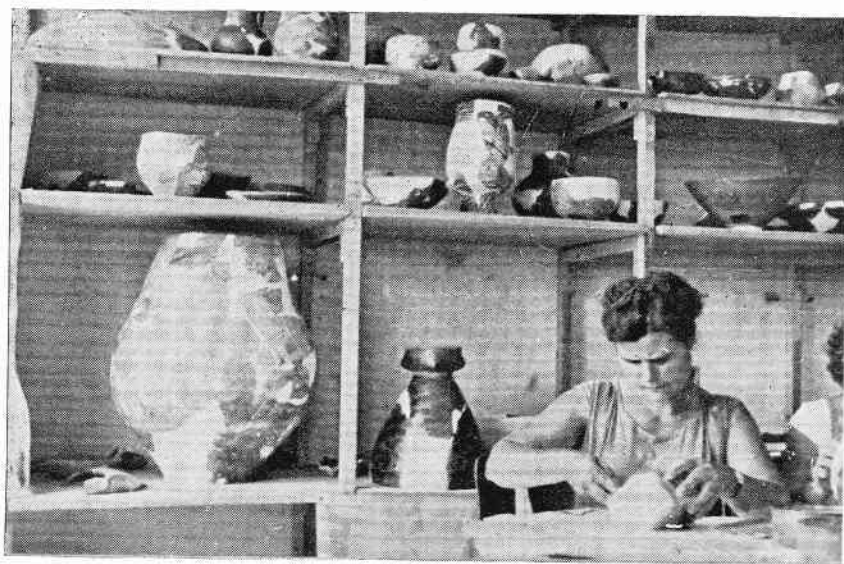
тути (БАН, музеите, учрежденията и предприятия инвеститори на нови строежи съгласно с постановление № 165 на МС), но преди всичко поради по-добрата теоретическа и разкопаческа школовка на научните кадри, които правят разкопките. Само с парични средства без правилно поставена научна задача и без добра методика на разкопки не могат да се осигурят сигурни научни резултати.

От изложеното дотук се вижда, че селищните могили са важни археологически паметници и че тяхното разкопаване и проучаване изисква солидна научна и практическа подготовка. За да може да се изучи най-добре историята на първобитното общество, отразена във веществените материали, които се съдържат в тези могили, наложително е последните да се разкопават и проучват правилно, като се прилагат най-съвършените методи. Само по този начин ще бъдат придобити находки, които могат да се използват като пълноценни източници за историята на първобитното общество на нашите земи.

Въпросът за разкопаването на селищните могили е разглеждан бегло в археологическата литература. В Ръководството на Р. Попов и Н. Мушмов има някои кратки указания, които отразяват тогавашното състояние на методиката на разкопките у нас и в чужбина.¹ Правилно е изтъкнато, че „за изследването на селищните могили обязательно трябва да се приложи, както и за пещерите, „стратиграфският метод на разкопаване“. Неправилно обаче се препоръчва разкопаването на селищните могили да става по отделни сектори от горе на долу. Обърнато е внимание, че „всички открити предмети (съдове, оръдия и др.) трябва да се оставят по местата им“. В отчетите за разкопки и в някои

¹ Р. Попов, Н. А. Мушмов, Ръководство за разкопки, събиране и запазване на старини и монети, София, 1922.

² В. Миков, ИБГД, V, 1937, стр. 157 и сл.

4

Керамично ателие при разкопките на Азмашката селищна могила край Стара Загора △ Atelier de céramique près les fouilles du tell d'Azmak, près de Stara Zagora

статии В. Миков помества кратки бележки за разкопаването на селищните могили. Така в една статия той отбелязва, че не е прилагал стратиграфския метод на разкопаване, понеже разкопките били правени за вземане на пръст от селището.¹ В друга статия той потвърждава това становище за старите разкопки и смята, че причината са недостатъчните средства, които били отпускани за тая цел.² В нашите отчети за разкопките на могилите до Русе и на Азмашката могила също са дадени кратки бележки за начина на разкопаване на селищните могили.³

В чуждата литература покрай общите указания за методиката на разкопки на археологич-

ческите обекти има и такива за многослойните селища, към които в същност трябва да се причислят селищните могили.⁴

Изобщо много малко е писано и разисквано за разкопаването и проучването на праисторическите обекти и по-специално на селищните могили.

Ние ще засегнем накратко само някои страни от начина на разкопаване на селищните могили, като изхождаме главно от собствения опит, придобит през последните петнадесет години.

Разкопките на селищните могили, както на всеки друг археологически обект, са неразделна част от археологическото изследване. Това е така, защото истинското проучване на обекта (паметника) започва от момента на неговото откриване. Затова справедливо един съветски археолог изтъква, че „кабинетните и теренните изследвания представят две страни на една и съща наука — археологията“⁵. Разкопваческата дейност в никакъв случай не трябва да се подценява, а да се извършва много прецизно съгласно с най-новите изисквания на методиката на разкопки за даден вид археологически паметник.

Подбирането на селищна могила за разкопаване трябва да става съобразно с изискванията на проблематиката на праисторическите изследвания с изключение на обектите, които са застрашени от строителството и се налага obligателно да бъдат разкопани и проучени. За тази цел трябва да се направи предварително сондажно проучване, за да се знае характерът на културата или културите, които са застъпени в дадена селищна могила. Така например, за да се разреши проблемата за прехода от енеолита към бронза и да се изследва основно културата през първата половина на бронзовата епоха, Археологическият институт и музей при БАН предприе разкопаването на Дипсизката селищна могила недалеч от Нова Загора. Разкопките пък на Карановската могила имаха за основна задача да се установи точната стратиграфия на селището и да се проучи отчасти културата му през различните етапи от неговото съществуване. Резултатите се оказаха действително много важни не само за българската праистория, но и за праисторията на Югоизточна и Централна Европа. Разкопките на Русенската могила целяха да се установят връзките на културата от Североизточна България през енеолита с културата в земите на север от р. Дунав (културата Коджадермен—Гумелница).

За да бъдат осигурени добри резултати от разкопките, трябва да са налице условия от различно естество. На първо място необходима е солидна материална база, която се изразява

5 Квадратна мрежа на разкопките в Караново. Медна епоха △ Réseau quadrillé des fouilles de Karanovo. Age du cuivre

6 Момент от разкопките на Азмашката селищна могила △ Vue des fouilles du tell d'Azmak

¹ В. Миков, ГСУ ИФФ, X, 1946—1947, стр. 3 и сл.

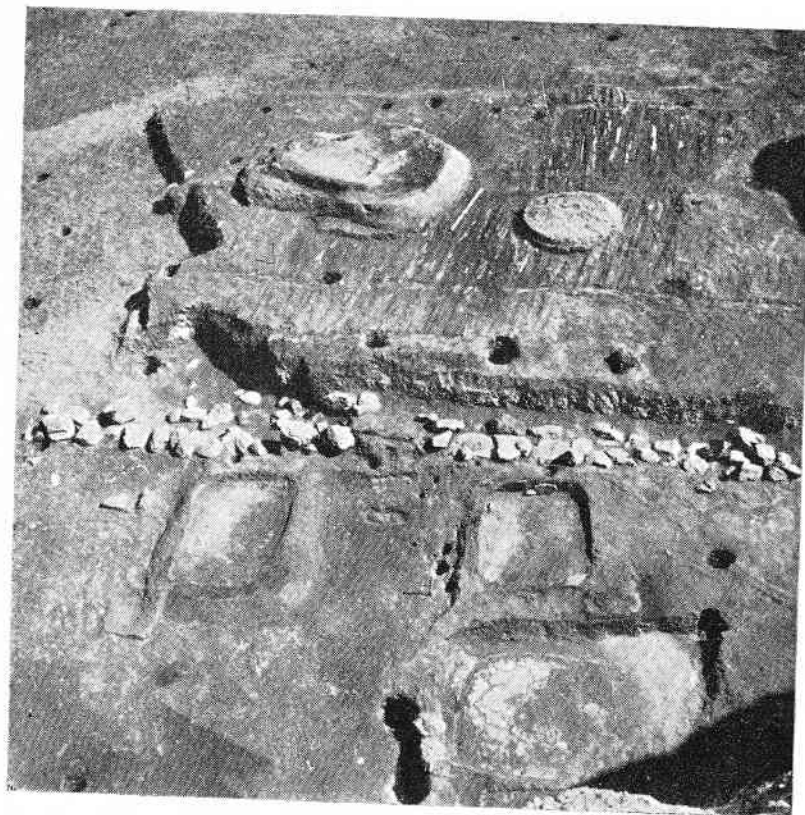
² Г. Георгиев, Н. Ангелов, ИАИ, XVIII, стр. 121 и сл.; същите, ИАИ, XXI, стр. 41 и сл.

³ Г. Ил. Георгиев, Археология, IV, 1962, кн. 1, стр. 58 и сл.

⁴ Д. А. Авдусин, Археологические разведки и раскопки, Москва, 1959, стр. 46 и сл. и цит. там литература.

⁵ Пак там.

между другото в следното. Учреждението — институтът или музеят, — което ще предприеме разкопаването, трябва предварително да осигури необходимите средства за окончателното завършване на работата в запланувания обем (сондаж или цялостно разкопаване на обекта). Трябва да са налице подходящи инструменти за правене на разкопки (копане на пръст, превозни средства за ръчното и механичното ѝ изхвърляне и извозване, за разчистване на жилища, скелети и др.). Това е особено необходимо, когато се налага да се работи на обект при лагерни условия. Трябва да се осигурят складове за находките, опаковъчен материал за тяхното съхраняване и транспортиране, да се устроят лаборатории и ателиета (чертожно, керамично и др.). Предварително трябва да се подсигурят компетентен научен ръководител и необходимият брой научни сътрудници, научнотехнически и лаборантски персонал. Трябва да бъдат привлечени специалисти, като ботаник, зоолог, почвовед, антрополог и др.

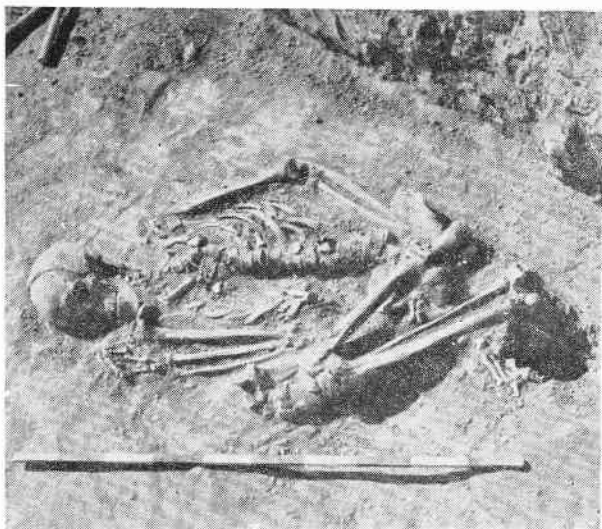

7 Основи на жилище и пещ от Караново. Медна епоха
Fondements d'une habitation et four. Karanovo, âge du cuivre

Научният ръководител трябва да бъде освободен по възможност от административна работа, за да може да съсредоточи вниманието си изключително върху правилното провеждане на разкопките.

Както при други обекти, така и тук е необходимо предварително запознаване с по-раншните изследвания и проучвания на наличните материали. Състоянието на могилата трябва да бъде подробно описано и документирано с фотографски снимки. Добре е да се направи самолетна снимка. Към подготовката на разкопките се отнася нивелирането на терена и съставянето на квадратна мрежа, както и определянето на точките, от които ще се изхожда при ситуирането на откритите съоръжения (основи на жилища, пещи, скелети и др.) и единчини находки. Експедицията трябва да разполага със собствен нивелир. От 1950 г. насетне в Караново и Русе, а напоследък в Азмашката могила ние сме си служили с квадратна мрежа, в основата на която е поставен арът (100 кв. м), който има страна 10/10 м. Аровете носят поредни номера. Всеки ар е разделен на четири квадрата, номерирани с букви а, б, в, г. Между аровете има ивица, широка един метър, между отделните квадрати на всеки ар — 40 см разстояние. Ако има по-малки деления, ивицата може да бъде 20 или 25 см. Ширината на ивицата пръст, която разделя аровете и квадратите, е в зависимост от почвения ѝ състав. Аровете и квадратите са маркирани с дървени или металически

колчета. В средата на всеки ар на металически, шиш е означен номерът на ара и височината, на която се разкопава културният пласт, измерена от нивото на опорната точка. Така построената квадратна мрежа има следните по-важни предимства: 1. Тя служи за правилното и точно локализиране и фиксиране на разкриваните съоръжения и находки. 2. Чрез нея е възможно чертането на повече профили на пластове в хоризонтално и вертикално положение. 3. Тя спомага за изискана работа и не позволява разрушаването на находките. Землените ивици пръст между аровете и квадратите се разрушават, щом като два последователно следващи пласта (строителни нива) се застъпят и бъдат начертани съответните профили. В зависимост от наличието на работна ръка и на научни сътрудници едновременно се копае в няколко ара. Работните групи на Азмашката могила бяха съставени от седем души, от които един е групов отговорник. Стремешът е всяка група да работи в един и същ ар, но това невинаги се постига. Работи се със специални инструменти — градински мотички и други инструменти съобразно с характера на находките. Трябва да се копае полегато, а не отвесно, защото има опасност от повреждане на находките. Пръстта се преглежда най-внимателно, ако се налага, тя се пресява със сито. Извозва се с ръчни колички извън чертите на могилата, а оттам по механизирани начин и по-надалеч от нея.

8 Погребение на хокер от Русе. Медна епоха
Hocker de Ruse. Âge du cuivre

Обект на разкопките са културните пластове, но също така и естественият пласт (хумус) на повърхността на могилата, ако има такъв, тъй като понякога и той съдържа находки.

В рамките на еднородните по състав културни пластове се различават отделни строителни жилищни (селищни) нива, а при тях „механичен пласт (слой)“, т. е. пластът с дебелина от 5 до 10 см, който се вдига на един път при разкопаването. Културните пластове се означават с големи букви А, Б, В и т. н. или с римски цифри I, II, III и т. н., а строителните нива — с числа 1, 2, 3 и т. н.

Разкопките се провеждат с помощта на стратиграфския метод, при прилагането на който се използват различни средства и техника. Да се извършват разкопките стратиграфски, ще рече да се разкриват културните пластове така, както са се напластили, а не да се копае механично. Трябва да се цели да се разкрие повърхността на тогавашното селище, така както то е следвало терена. Стратиграфията на пластове се проследява и фиксира паралелно във всички арове. През средата на Русенската и Азмашката могила ние оставихме ивица, широка към 2 м, която ни служеше за проследяване на стратиграфския профил на селището. Установяването на дебелината и характера на следващото жилищно строително ниво или културен пласт, който ще се разкопава, става чрез сондажи на дълбочина до 10 см, които се правят в ъглите или в средата на всеки квадрат от ара, когато това е необходимо. При стратиграфския метод на разкопки се обръща внимание и се съблюдават следните правила: 1) разграничаване на пластове с помощта на природни (биологични) и културни критерии, 2) употребата на мрежа от профили, допълнена, с хоризонтални разрези на пластове, и 3) точна локализация на находките с измерения, които да определят положението му в плана на изследваната плоскост (ар, квадрат). Стратиграфският метод на разко-

паване, както и свързаните с него технически прийоми трябва да се прилагат творчески, като се изхожда от конкретните условия и не се изпада в излишен педантизъм, губене на време и харчене на излишни средства. Това важи особено за провеждането на спасителни разкопки във връзка със социалистическото строителство, като не се отстъпва, разбира се, от основните изисквания за правилното извършване на разкопките.

По време на разкопките се водят следните книжа и бележки. Съставя се общ дневник на разкопките, в който се вписват между другото следните данни: дата, ар, квадрат, височина, (дълбочина), описание на общия ход на работата, находки и др. Дневникът се съставя всеки ден въз основа на бележките на отговорниците на аровете (квадратите), които те правят в специални бележници.

Локализирането на по-важните находки се извършва от отговорника на групата по следния начин: измерва се точната височина (дълбочина), на която е намерена находката, прави се точна скица в мащаб 1:10 в бележника, като се прибавя описанието ѝ. Отбелязват се всички данни — ар, квадрат, културен пласт, жилищно ниво, дата. Тези данни се вписват в квитанция, която придружава находката. Паралелно с това всички открити съоръжения и находки се фотографират. Профилите се чертаят с помощта на мрежа, която се прави върху стените на изкопите. Профилите, както и плановите на жилищата и на другите съоръжения се начертават в мащаб 1:10 или в друг удобен мащаб. Снимките също се придружават от мащаб. Заснемането на детайли от съоръжения става с помощта на квадратна мрежа. Очертаването на границите на профилите се извършва от научни сътрудници, а изчертаването от техници. Профилите се чертаят с цветни моливи. Обозначават се най-точно и се съхраняват най-грижливо. Впоследствие от тях се правят копия с туш за публикация.

По-нататъшният ход на работата с находките е следният: те се измиват, изсушават се на сянка, опаковат се в кесии, като се надписват най-точно, след което се складира. Най-важните от тях се инвентаризират в полевата инвентарна книга. В склада се подреждат по културни пластове, жилищни нива, по характер и т. н., т. е. така, че винаги да са лесно достъпни. Следва камералната им обработка, на която няма да се спираме, тъй като е добре известна.

При разкопките на селищните могили се изисква голямо търпение и старателност. Разкопките са в голяма степен изкуство, за което са необходими голям опит и майсторство. Особено внимание трябва да се отдава за разкриването на основите на жилищата и техните съоръжения — пещи, мелнички, хранилища и т. н., — тъй като въз основа на тях могат да се правят важни заключения за поминъка и бита на населението. Особено трудно се разкриват жилища, които не са били опожарявани. При тяхното проучване трябва да се обръща внимание на различните оцветявания на глината в кул-

турния пласт. Трябва да се съблюдава правилото най-напред да се изчистват всички боклучни ями и трапове от по-горни нива или особено от по-горен културен пласт, за да не се смесват находките. В Азмашката могила открихме дълбок кладенец, който прорязваше целия културен пласт от повърхността до основата на могилата. В него имаше находки от медната и бронзовата епоха. Трябва да се прилагат и някои нови методи при изследването на жилищата, какъвто е например ретроспективният метод, а именно да се отбелязва точното местонахождение на всички находки и главно на керамичните фрагменти и след като съдовете бъдат възстановени отново, да бъдат поставени по местата си. Трябва също така да се вземат монолити от културния пласт, като се използват различни начини за това. Голямо търпение и внимателна работа изисква разкриването на погребенията, което трябва да се извършва от научни сътрудници или от опитни работници. Документацията — фотографска, графична и пр. — трябва да бъде безупречна. Нашите археолози трябва нашироко да използват кинозаснемането, което дава най-добра възможност за документиране. Богат археологически материал, главно основи на жилища от неолита, е заснет от Азмашката селищна могила. За препоръчване е да се правят аероснимки и т. н.

Важен е въпросът за подбирането на работниците и за тяхната подготовка за работа.

На тях трябва да се разясни задачата на разкопките и конкретните им задължения. Има, разбира се, и много други по-второстепенни изисквания за правилното провеждане на разкопките, на които няма да се спираме, защото са добре известни.

Смятаме, че от изложеното се вижда ясно, че извършването на разкопки на селищни могили е много отговорна научна задача, която изисква сериозна подготовка и умение за изпълнението ѝ. Затова разрешение (открит лист) се издава само на квалифицирани научни работници, които имат продължителен опит в разкопваческата дейност. Съгласно с постановление № 165 на Министерския съвет Археологическият институт и музей при Българската академия на науките единствен има право да издава открит лист.

Основно задължение на всеки, който е получил разрешение за правене на разкопки, е в срок да представи подробен отчет, състоящ се от две части — от текст и документация (графична и фотографска). Ръководител на разкопки, който не отчете разкопките си, няма право да получи открит лист за нови разкопки. Правата и задълженията на ръководителите на разкопките са посочени в Инструкцията за провеждане на археологически сондажи и разкопки, издадена от Археологическия институт и музей и одобрена от БП на БАН (протокол № 16, точка 7, от 9.VII.1956 г.), която трябва точно да се спазва от всички археолози в страната.

Проучвания на палеолитната и мезолитната култура в България

Николай Джамбазов

В навечерието на славната 20-годишнина от победата на Септемврийското антифашистко народно въстание у нас ние, археолозите, както и целият български народ със законна гордост оглеждаме изминатия път и се радваме на постигнатите успехи. И редно е в името на тази бележита годишнина да направим равностметка на нашите успехи в областта на издирването и проучването на най-ранния период от историята на човешката култура — палеолита и мезолита.

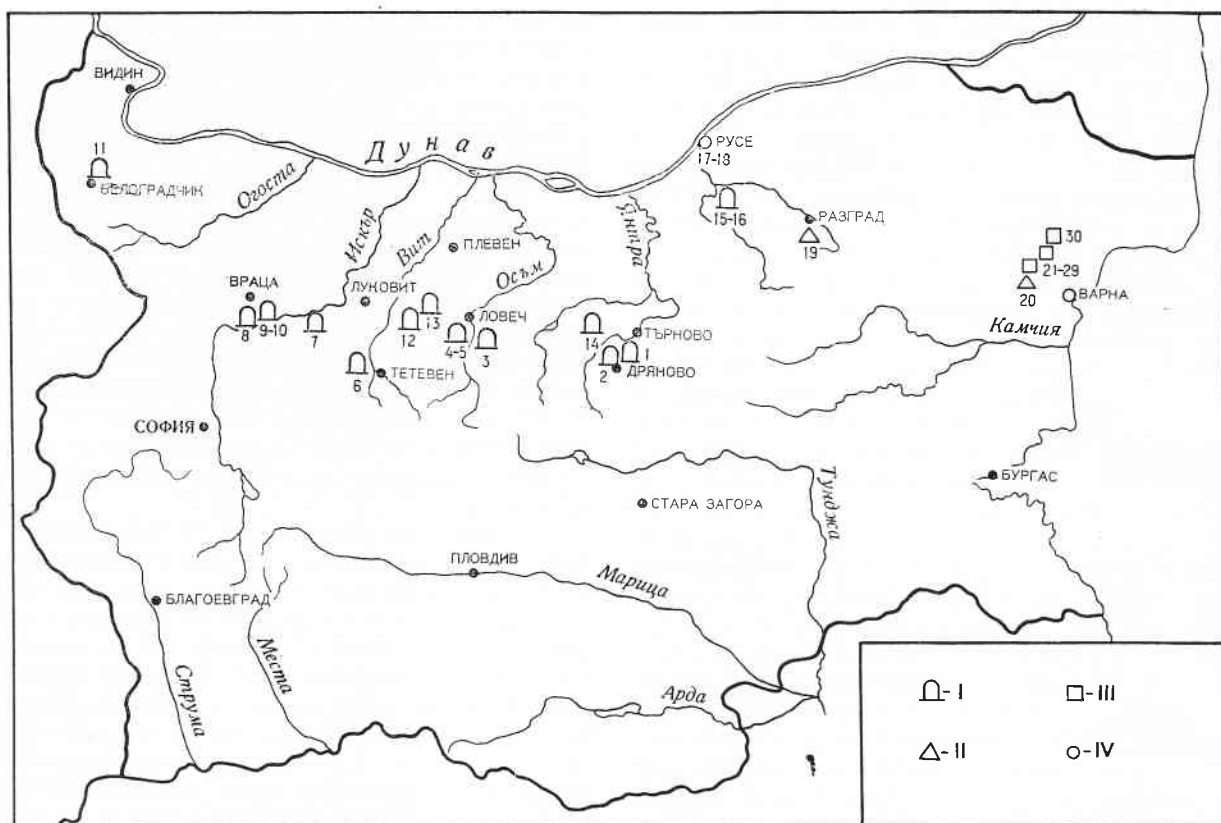
До 9. IX. 1944 г. българската праисторическа наука страдеше от редица слабости. Проучванията на палеолита са правени със съвсем малко средства и без определен план. Доколкото можеше да се говори за успехи, те се дължаха на идеализма и трудолюбието на отделни труженици (Р. Попов и Я. Петърбок). За метода на изследванията и да не говорим. За повечето

от находките липсват стратиграфски данни. С изключение на пещерата Бачо Киро при Дряновския манастир, гдето в долните пластове били открити останки от мустерската култура (среден палеолит), всички находки бяха отнесени само към една епоха — ориняшката (началото на късния палеолит). По тази причина и резултатите от изследванията, макар и насърчителни, бяха коренно различни в качествено и количествено отношение (обр. 1). Намерените материали в Малката пещера до Търново,¹ Моровица при с. Гложене, Ловешко,² Миризлипка при Орещец, Видинско,³ Темната дупка при

¹ Р. Попов, Разкопки в Малката пещера при Търново през 1909 г., ИАД, II, 1911, стр. 248—255.

² Р. Попов, Разкопки в Моровица, ИБАД, III, 1912—1913, стр. 263—272.

³ Р. Попов, Пещерата Миризлипка, София, 1933, стр. 74.

Карта на палеолитните и мезолитните находища в България (I—пещери, II—IV—селище на открито)

1) Малката пещера до Търново; 2) Бачо Киро до Дряновския манастир; 3) Девеаташката пещера; 4 и 5) Васил Левски и Табашиката пещера; 6) Моравица при Гложене; 7) Темната дупка при Карлуково; 8) Пещ до Старо село; 9 и 10) Самуилица I и II до Кунино; 11) Маризливка при Орещец; 12) Очилата при Ъзлен; 13) Парника при Бежаново; 14) Еменската пещера; 15 и 16) Орлова чука при Пепелина и др.; 17 и 18) На брега на Дунава при „Св. Петка“ и керамичния завод „Труд“; 19) Осенец; 20) Белослав; 21—29) района на побитите камъни; 30) Новаково, Варненско

Carte des sites paléolithiques et mésolithiques en Bulgarie (I—Grottes; II—IV—Stations en pleine air)

1) Malkata peštera près de Tarnovo; 2) La grotte Bačo Kiro près du monastère de Drjanovo; 3) Devetaškata peštera; 4 et 5) les grottes Vasil Levsky et Tabashkata; 6) la grotte Morovica; 7) „Temnata dupka“ près de Karlukovo; 8) Pещ до Старо село; 9 et 10) „Samuilica“ I et II près de Kunino; 11) „Mirizlivka“ près d'Orechetz; 12) „Ocilata“ près de Aglen; 13) „Parnika“ près de Bejanovo; 14) „Emenskata peštera“; 15 et 16) „Orlova čuka“ près de Pepelina; 17 et 18) Sur les rives du Danube près de „St Petka“ et la fabrique de céramique „Troud“; 19) „Osenec“; 20) Beloslav; 21—29) La région „Pobiti kamani“ et 30) Novakovo près de Varna.

с. Карлуково, Ловешко,¹ Бачо Киро² на брега на Дунава до Русе (керамичния завод „Труд“ и „Св. Петка“) и в района на Побитите камъни край Варна³ обаче се оказаха малобройни и недостатъчно типични, за да се нарисува една попълна картина за живота на първобитния човек през ранните епохи на антропогена.

След 9 септември на този дял от историята на нашите земи се обърна сериозно внимание. Пред специалистите стояха редица важни проблеми. Необходимо беше да се направи преоценка на старите схващания, които пречеха на нашата археологическа наука.

Като преломен момент в изследването на палеолитната култура може да се счита 1950 г., от когато започна проучването на нови пещери по течението на реките Искър, Вит и Осъм. В много от направените разкопки се откриха ценни материали. По р. Искър това са пещерите Пещ до Старо село⁴ и Самуилица I и Самуилица II до с. Кунино,⁵ Врачанско.

Пещерата Пещ е разположена на 2 км южно от селото, над самата р. Искър. Тя е сравнително малко, но интересно палеолитно находище.

В нея при разкопките през 1951 и 1953 г. се откриха материали, разпределени в три лежащи един над друг пласта. Най-долните глинесто-песъчливи прослойки обаче се оказаха без културни останки, което показва, че пещерата е обитавана по-късно (обр. 2). Намериха се мустерски тип кремъчни оръдия. При хронологическото разпределяне на находките от по-горните пластове се вижда, че развитието на къснопалеолитната култура има своя специфика и че еволю-

¹ Р. Попов, Темната дупка, София, 1931, стр. 148.

² D. Garrod, Excavations in the Cave of Bačo Kiro, North-East Bulgaria, American School of Prehistoric Research, Bulletin 15, 1939, стр. 46—84; Р. Попов, The animal Remains from the Cave of Bačo Kiro, стр. 85—126.

³ J. Petrbock, Stratigraphie et paléontologie préhistorique de la région de Karlukovo, Věstník Stát. geol. úst. ČSR, I, 1925; J. Petrbock, J. Skutil, Otefeve sidliste au ig-nacke na „Pobitych kamenech“ u Varny v Bulharsku, Sborník Národního muzea v Praze, 1950, стр. 3—30.

⁴ Н. Джамбазов, Пещерата Пещ до Старо село, Врачанско, ИАИ, XXI, 1957, стр. 1—40.

⁵ Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Самуилица II, Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 47—53.

цията не е вървяла по пътя на тая култура в Западна Европа.

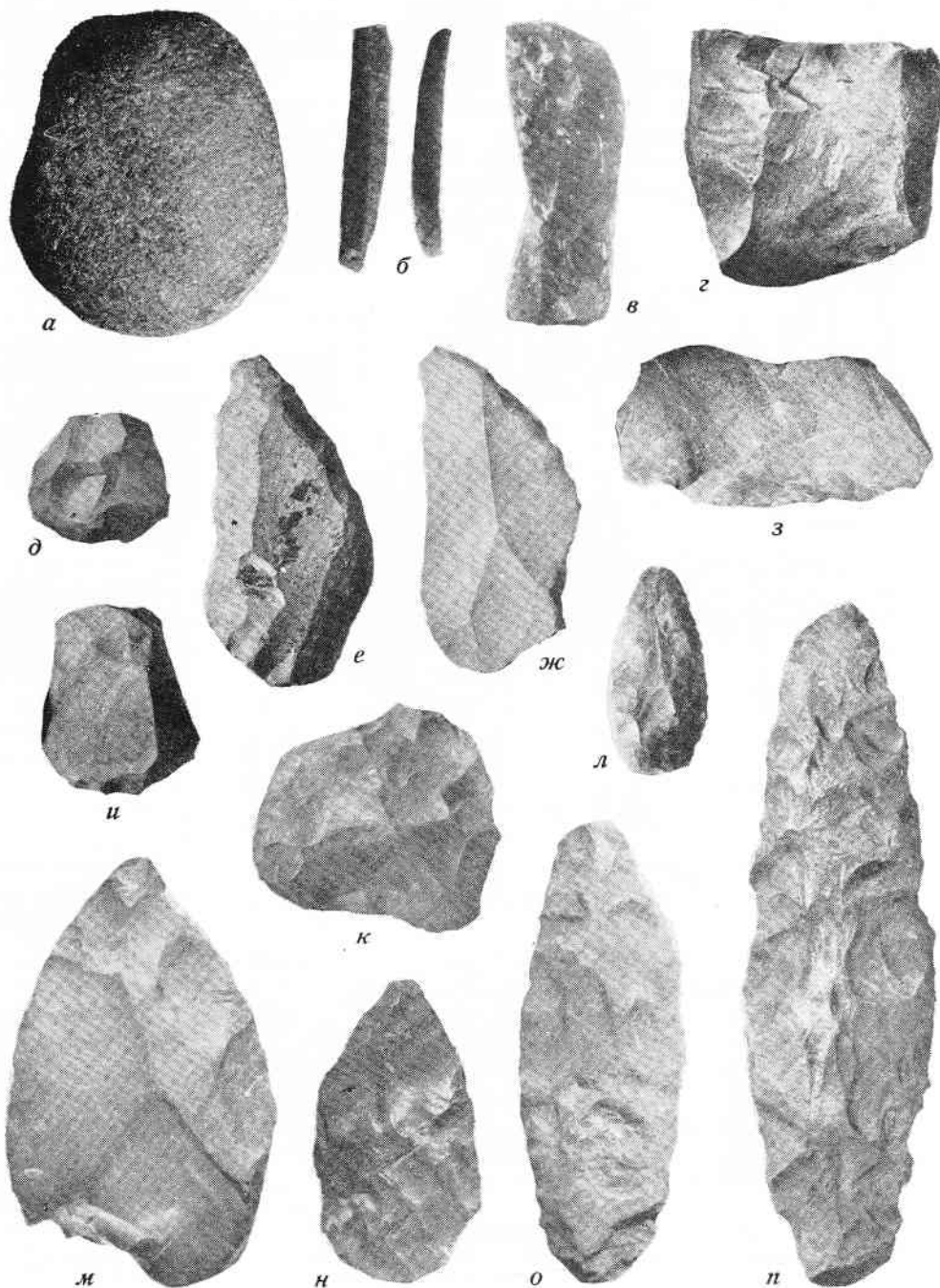
Пещерите Самуилица I и Самуилица II са разположени в най-горната част на Малкия дол, северно от с. Кунино. В същност тук се извършиха най-големите по обем разкопки на палеолитно находище у нас (1955—1960), което се оказа многослойно, застъпено с почти всички видове оръдия на производството.

В най-долните хоризонти се попадна на предмустерски кремъчни остриета тип клактониен, които са и най-ранните засега културни останки от първите обитатели на нашата страна. Особено интересни са мустерските оръдия, а над тях листовидни остриета с двустранна обработка, която е едно непосредствено продължение на мустерската традиция през късния

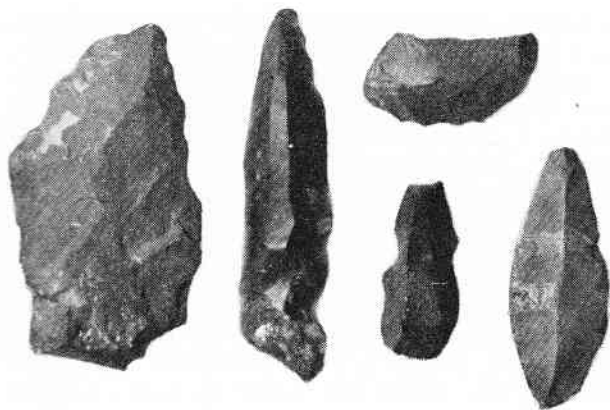
палеолит. Тази култура и тази техника, наречена *селетка*, добиват широко разпространение у нашата страна. Все пак остава още неразрешен въпросът, дали някои от кремъчните остриета с двустранен ретуш закръглена или заострена основа могат да се разглеждат като солютрейски или като представители по-скоро на напълно развита селетска култура.

В най-горните хоризонти на пещерата Самуилица II,¹ също и в Темната дупка и Пещ са открити тесни и по-тънки, но удължени полупрозрачни пластинки с восъчен или сив цвят без ретуш. Наред с тях са открити малко, но типични микролити тип гравет, пробивач и други

¹ Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Самуилица II, Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 47—53, оър. 32 в, жс.

2 Кремъчни оръдия от пещерата Самуилица II (а—п) и Пещ (м)
Outils de silex de la grotte Samuilica II (a-n) et de Pešt (m)

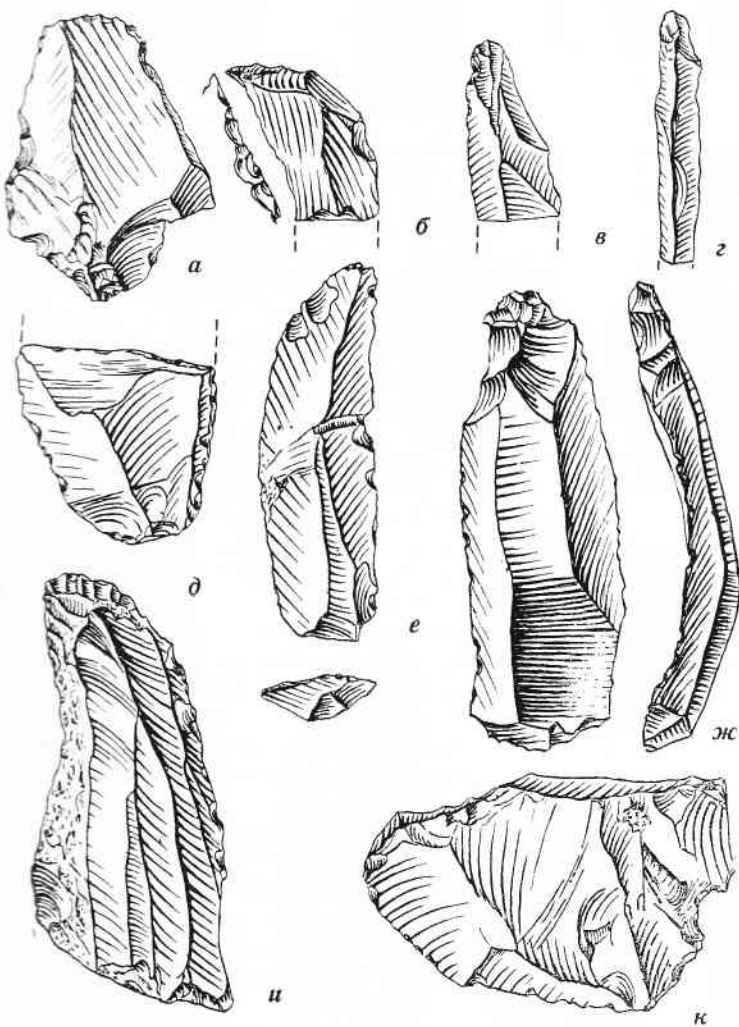

3

Кремъчни и каменни оръдия от Моровица при Гложене, Ловешко
Outils de silex de Morovica, près de Glojene, arr. de Loveč

ножове и ножовидни остриета, които въз основа на стратиграфското си положение може да се отнесат към края на палеолита.

Пещерите Самуилица I и Самуилица II, които отстоят едва на 30 м разстояние една от друга,

4

Кремъчни оръдия от пещерите Очилата при Ъглен и Парника при с. Бежаново
Outils de silex des grottes Ocilata près de Aglen, et Parnika près du vill. Bejanovo

дават възможност не само да се определи развитието на културата и геологическата възраст, но и значително ще ни улесняват при разрешаване на редица проблеми на палеолита у нас и Югоизточна Европа.

Досега у нас са известни малко еднослойни находища, които да характеризират най-младата палеолитна култура, затова и проучванията бяха насочени по долината на р. Вит. С цел да се съберат допълнително данни за миналото на този край и близките му околности през 1955 г. бяха предприети нови разкопки в пещерата Моровица¹ при с. Гложене, тъй като това единствено къснопалеолитно находище беше застъпено само с едно кремъчно и едно костено острие (обр. 3).

Открити бяха и две други палеолитни находища — пещерата Очилата, или Въловата дупка при с. Ъглен² и Парникът при с. Бежаново,³ Ловешко.

Пещерата Очилата отстои на около 2 км североизточно от селото и заема най-горната част на скалния масив, известен под името Червената скала, над левия бряг на р. Вит. Най-изразителна форма имат кремъчните оръдия от удължени и тънки пластинки с полупрозрачен восъчен цвят (обр. 4). Те са и най-често срещани сред останалия кремъчен материал, добит при разкопките през 1959—1960 г.

Третото палеолитно находище — пещерата Парникът — се намира на десния бряг на р. Каменица, десен приток на р. Вит. Парникът е по-малка по размери в сравнение с останалите пещери, наречени Парниците. В нея се намериха кремъчни оръдия и по-рядко кости от бойници, открити в най-горния пласт. Почти всички кремъчни оръдия, разкрити тук, са правени от полупрозрачни пластинки с восъчен цвят. Обаче кремъчни нуклеуси, а също и суров още необработен материал не бяха открити. Това последно обстоятелство сочи, че имаме работа с еднослойно къснопалеолитно находище, гдето оръдията на производството са донесени в готов вид в пещерата.

Най-големите и единствените засега находища по долината на р. Осъм са Деветашката пещера⁴ и Ловешките пещери.⁵

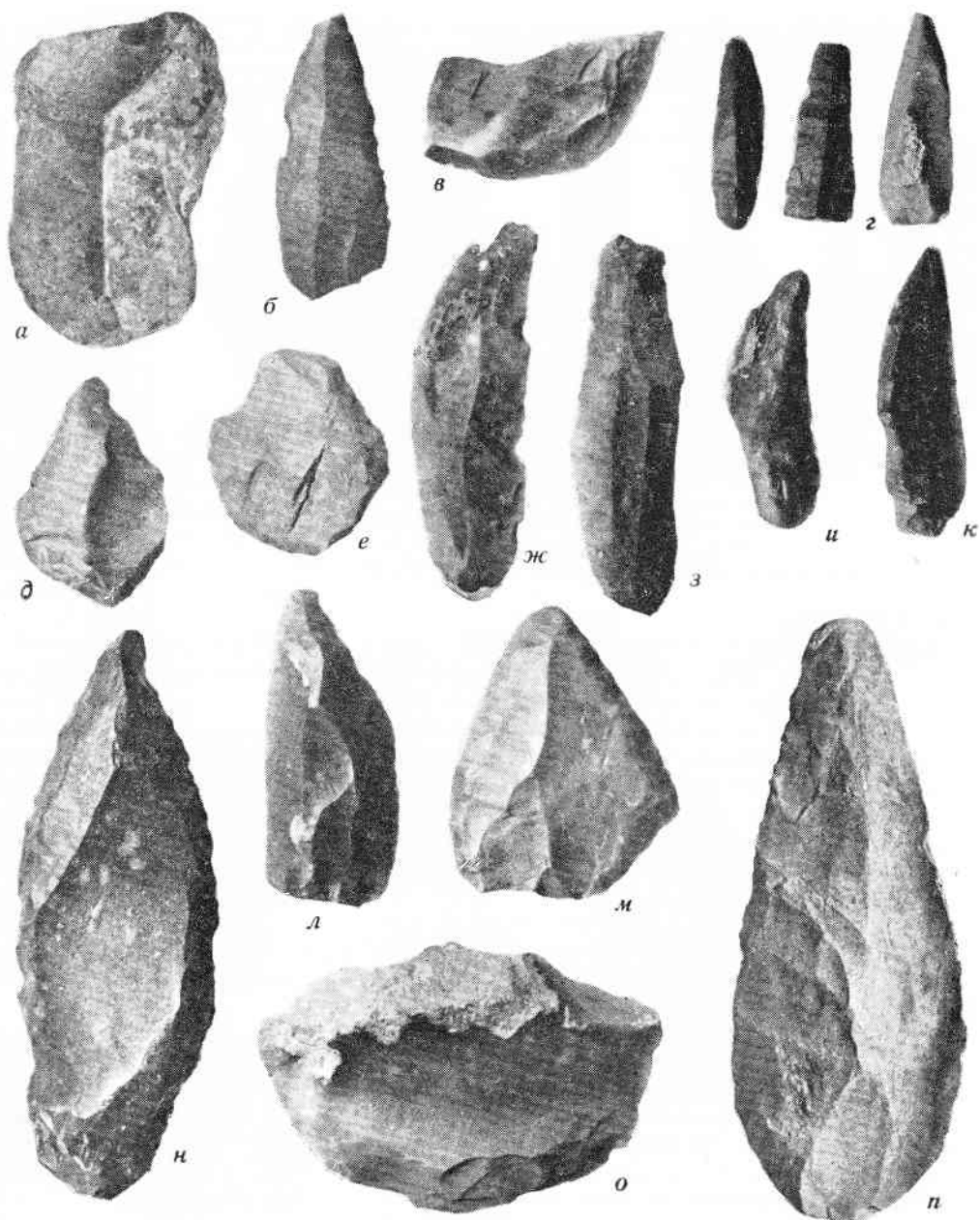
¹ Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Моровица през 1955 г., ИАИ, XXII, 1959, стр. 15—28.

² Н. Джамбазов, Ново палеолитно находище по долината на р. Вит, Археология, II, 1960, кн. 1, обр. 36—42.

³ Н. Джамбазов, Пещерата Парника при с. Бежаново, Ловешко, Археология, II, 1960, кн. 4, стр. 54—58.

⁴ В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1960.

⁵ Н. Джамбазов, Ловешките пещери, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 195—241.

5 Кремъчни оръдия от Деветашката пещера (г—е, к—о) и Ловешките пещери (а—в, ж—и, н) △ Outils de silex de la grotte de Devetaki (г—е, к—о) et de Loveč (а—в, ж—и, н)

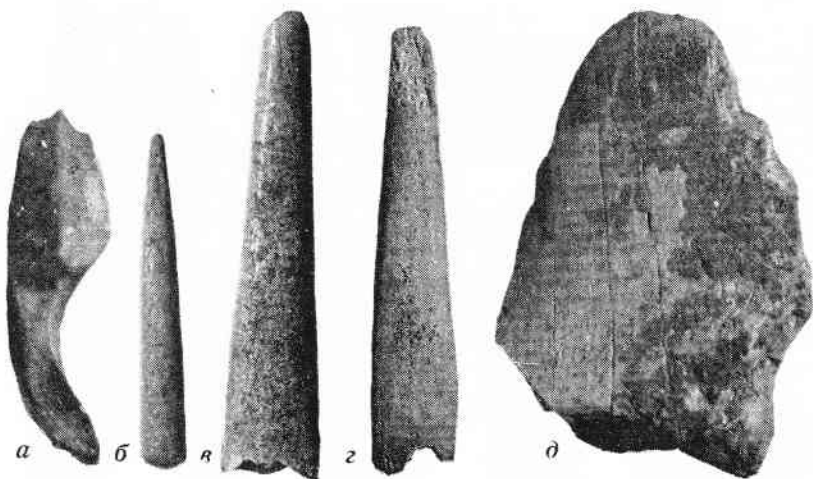
Деветашката пещера е разположена на около 1,5 км северно от с. Деветаки и на около 20 км източно от Ловеч, на десния бряг на р. Осъм. Тя е едно от най-големите у нас пещерно праисторическо селище (обр. 5). При разкопките, които се проведеха през 1950 и 1952 г., бе установено, че в нея е кипял живот още през средния палеолит, преди повече от 40 000 години. Им-позантният вход и просторната централна зала, добре осветена от окната на тавана, са благоприятствували за живота на човека, поради което тя е обитавана и през по-късните епохи.

В долния културен пласт около входа на левия клон се намериха типични за мустерската епоха стъргалки, ножове и ножовидни остриета,

дисковидни нуклеуси и др. Открити са и кости на животни от това време.

Около входа на десния клон се попадна на по-старателно обработени разноцветни кремъчни пластинки без ретуши, познати от други пещерни къснопалеолитни находища. В горните (алувиални) пластове се разкриха находки от неолита, енеолита (V—III хилядолетие пр. н. е.). Много от материалите в преддверието на десния клон и централната зала са от бронзовата и желязната епоха. Открити са и останки от времето на римското владичество и българското средновековие, попаднали при случайни посещения.

Ловешките пещери станаха известни с разнообразните културни останки, предимно от пе-

6 Оръдия от кост от пещерата Пещ (а, г, д), от Деветашката пещера (б) и от В. Левски (в) △ Outils en os de la grotte Pest (а, г, д), de la grotte de Devetaki (б) et de Vasil Levski (в)

пещерата В. Левски и Табашката пещера. При разкопките през 1952—1953 г. във В. Левски и в Табашката пещера през 1955—1956 г., разположена на 120 м от първата, се откриха многослойни напластявания, които по геологически състав може да се разпределят на две части: горе с наслаги от съвременната геологическа епоха (неолит, енеолит и бронзова епоха), а долу постпалеоценови отложения с находки от късния палеолит.

И тук, както и в Деветашката пещера още веднъж се потвърди стратиграфията на праисторическите селища, съществували през палеолита и следващите епохи. Липсваха находки само от мезолита.¹ Палеолитните материали са разпределени в три лежащи един над друг пласта. Въпреки малкото разстояние между тези две пещерни находища съставът на кремъчния материал, използван за направа на оръдия на труда и оръжия, се различава. В пещерите В. Левски и Табашката не бяха открити нуклеуси и отломъци, отпаднали при обработката на кремъка. Почти всички кремъчни оръдия са внесени от другаде.

По долината на р. Янтра бяха известни две палеолитни находища: Малката пещера при Търново² и Бачо Киро до Дряновския манастир.³ Третото къснопалеолитно находище представлява Еменската пещера,⁴ разположена непосредствено до с. Емен, на левия бряг на р. Негованка, приток на р. Росица. При разкопките през 1959 г., направени във връзка с изкопите за строеж в пещерата, са намерени няколко удължени кремъчни и костени остриета, един кремъчен нуклеус и разчупени животински кости от постпалеоценова бозайна фауна. В горните пластове са открити богати и разнообразни находки от енеолита и бронзовата епоха.

Напоследък бяха намерени и кремъчни оръдия в пещерата Орлова чука до с. Пепелина⁵ и в други пещери по долината на Русенски Лом, които още не са проучени.

В почти всички пещерни палеолитни находища са открити малко оръдия на труда и оръжия от кост. Те имат добре загладени или заострени върхове във вид на шила, игли и други остриета (обр. 6). Напречното сечение на върховете от кости е кръгло или елипсовидно. Някои твърде много приличат по формата си на кремъчни остриета, каквито са ни познати от пещерата Пещ, Самуилица II, В. Левски, Деветашката пещера и др.

Изследването на терасите на по-големите реки и техните притоци недвусмислено показва, че палеолитните селища не са били само в пещерите. Тогава е имало и селища под открито небе, обитавани едновременно с тези в пещерите.

Засега са известни само три палеолитни находища на открито. Това са селището на брега

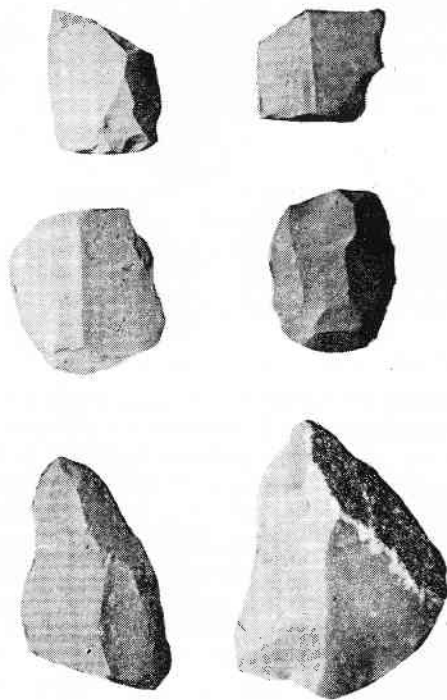
¹ В жълтеникавия глинесто-песъчлив пласт, примесен с ръбест варовит чакъл, се намериха ситно натрошени животински кости. Подобно явление, макар и с локалните му особености, се наблюдава в Деветашката пещера, гдето между палеолитните и неолитните хоризонти се откриха два груби кремъчни нуклеуса без оръдия на производството.

² Р. Попов, Разкопки в Малката пещера при Търново през 1909 г., ИАД, II, 1911, стр. 248—255.

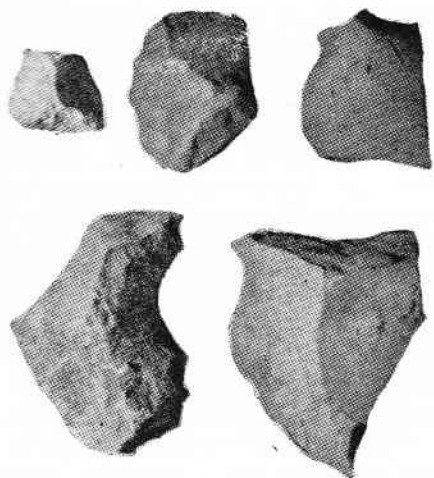
³ D. Garrud, цит. съч.

⁴ Я. Николова и Н. Ангелов, Разкопки на Еменската пещера, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 300—301, обр. 4.

⁵ Непубликувани материали в Окръжния музей в Русе.

7 Кремъчни оръдия от с. Осенец, Разградско △ Outils de silex du village Osenec, arr. de Razgrad

8 Кремъчни
оръдия
от Русе
Outils de
silex de
Russe

на Дунава при Русе,¹ при с. Осенец,² Разградско,³ и при с. Белослав, Варненско. Намерени са голям брой кремъчни нуклеуси, отломъци от обработката на кремъка, зъби и животински кости, без да са открити следи от жилища през това време, каквито познаваме в Съветския съюз, Чехословакия и другаде из Европа.

И в трите палеолитни поселения са намерени най-разнообразни по форма и техника на изработката кремъчни оръдия, свидетелстващи за съществуването на един по-продължителен живот в развитието на културата. Ако се съди по кремъчните сечива, които имат твърде архаични белези от по-ранните периоди на палеолита, трябва да се каже, че нашата страна е обитавана много по-рано от средния палеолит (мустерската епоха) — времетраенето на която се изчислява между 70 000 — 40 000 години.

Голямата част от находките при с. Осенец, разпръснати в м. Друма от двете страни на главното шосе Русе—Варна, съдържат клактонски тип кремъчни сечива (обр. 7). Открити са и огромни дисковидни нуклеуси, страничните плоскости на които говорят за недоразвита още примитивна техника при отцепване на отломъци за направа на оръдия за производството.

Сред кремъчния материал от находището

при с. Осенец се срещат и къснопалеолитни удължени ножове и ножовидни остриета, мустерски тип стъргалки, пробивачи и пр. Бъдещите проучвания чрез разкопки до голяма степен ще изяснят стратиграфията, а заедно с това ще се хвърли светлина за най-древната история на поселението.

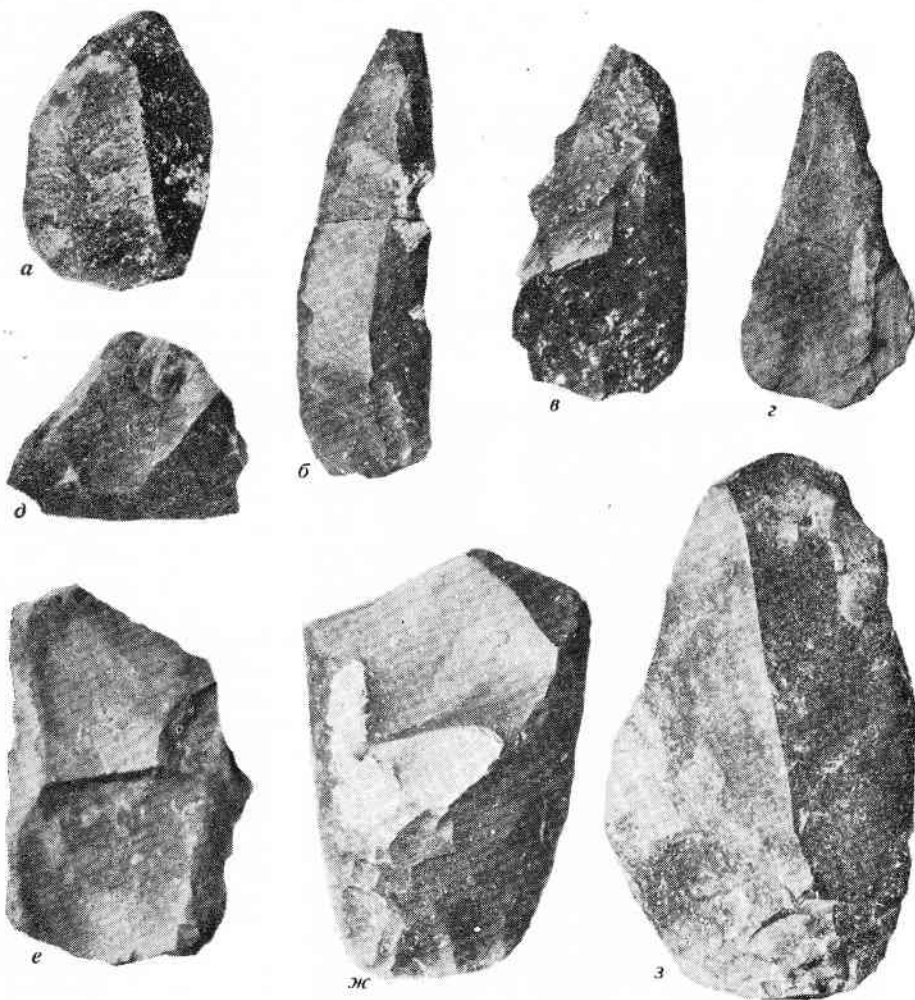
Второто многослойно поселение под открито небе е разположено на брега на Дунава при Св. Петка (обр. 8). Преди повече от 20 години имаше останки от едно съседно поселение в района на керамичния завод „Труд“⁴, обаче досега не са запазени никакви следи от неговата култура. За съжаление и при строежа на моста над Русенски Лом входът на пещерата Св. Петка е зарит. Все пак мощните напластявания на брега на Дунава, над самия плаж, при системни

¹ Petrbock, цит. съх.

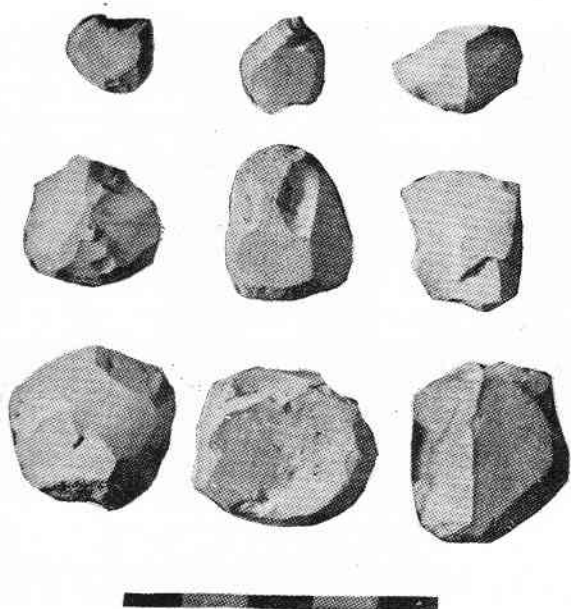
² Н. Джамбазов, Палеолитното находище при с. Осенец, Разградско, ИЧД, 1958, стр. 397—402.

³ Н. Джамбазов, Разкопки на палеолитното находище при с. Белослав, Варненско, Археология, 4, 1962, кн. 3, стр. 53—60.

⁴ Една част от кремъчния материал, събран от Я. Петърбок, се намира в Народния музей в Прага (Чехословакия). При копане на пръст за направа на тухли културните пластове са унищожени.

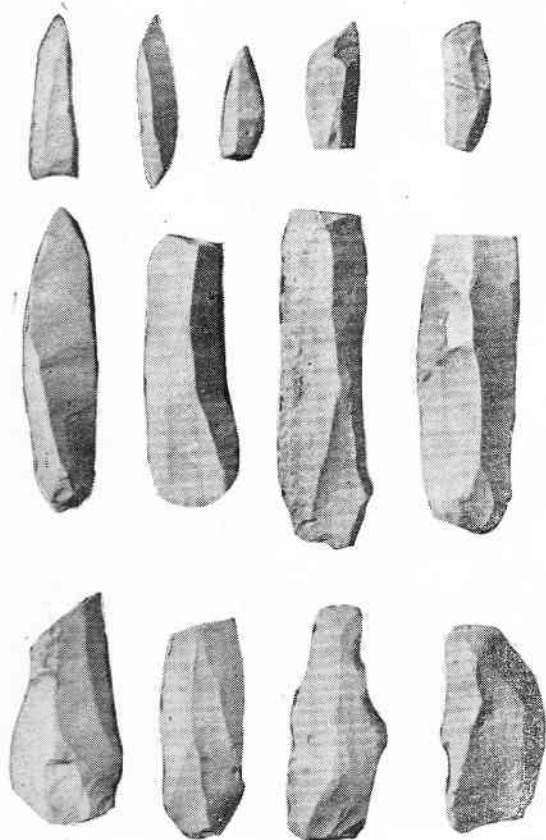
9 Кремъчни оръдия от палеолитното находище при с. Белослав
Outils de silex du site paléolithique près du vill. Beloslav

10 Кремъчни стъргалки от м. Побитите камъни
Grattoir en silex de la localité Pobitite Kamani

разкопки биха разкрили едно от най-големите у нас и на Балканския полуостров многослойно находище с международно значение, което може да има българският палеолит.

Сред кремъчните сечива, които имаме, и от публикацията може да се каже, че животът

11 Мезолитни кремъчни ножове и остриета от м. Побитите камъни
△ Couteau de silex et pointe du Mésolithique de la localité Pobitite Kamani

тук е продължил, като са застъпени различни епохи. Кремъчният материал обаче е доста груб и неподатлив за направа на фини стъргалки, ножове и ножовидни остриета и пр.

Единственото поселение на открито, гдето са направени археологически разкопки, се намира при с. Белослав,¹ Варненско Разположено е на 4 км северно от селото между централната група Побити камъни и извора „Сулуждите“, недалеч от асфалтираното шосе Варна—София. При разкопките, които Археологическият институт и музей при БАН проведе през 1959—1960 г., се разкри един сложен комплекс от последователни напластявания. Най-ранни засега са находките от долните пластове, разкрити на дълбочина до 6 м (обр. 9). Кремъчните остриета от предмустерската епоха имат напълно подчертан левалуазки тип.² Направени са от твърде широки пластинки, ретуширани върху двата надлъжни ръба откъм коремната страна. Лицевите плоскости са груби и без правилни геометрични очертания. Тези остриета, ако се съди по формата, техниката и стратиграфското положение, което заемат, са отложени при един твърде хладен и влажен климат, вероятно рис-вюрмския интергласиал. Тогава природната обстановка се променила. Въпреки обилните валежи, които се отразили неблагоприятно за поддържане на своето съществуване, край „Сулуждите“ се появили първите обитатели в този край. В средните пластове са открити мустерски стъргалки, асиметрични и симетрични ножове от сравнително по-удължени, но широки и дебели отломъци или пластинки. Открити са и двустранно ретуширани листовидни остриета,³ характерни за първата половина на късния палеолит. Най-горе са кремъчните пластинки също с черен или сив цвят, но почти без ретуш, каквито познаваме от горните хоризонти на пещерните къснопалеолитни находища.

Освен палеолитните находки в района на Побитите камъни бяха открити голям брой нуклеуси, стъргалки, ножове и други остриета от епохата на мелозита.⁴ Тази култура се отнася между VIII—VI, а може би V хилядолетие пр. н. е.

Откриването на мезолитни находки у нас трябва да се счита като важно постижение на нашата археологическа наука. С това се опроверга създадената теория за Hyatus'a, която целеше да откъсне палеолита от общото историческо развитие на първобитното общество.

Началото на мезолита съвпада със съществени изменения на природните и климатическите условия.⁵ Вследствие на прогресивното затоп-

¹ Н. Джамбазов, Разкопки на палеолитното находище при с. Белослав, Варненско, Археология, IV, 1962, кн. 3, 53—60.

² П. Ефименко, Первобытное общество, 1953, стр. 178.

³ Н. Джамбазов, Разкопки на палеолитното находище при с. Белослав, Варненско, Археология, IV, 1962, кн. 3, стр. 57, обр. 4 е.

⁴ Н. Джамбазов и А. Маргос, Към въпроса за проучването на палеолитната култура в района на Побитите камъни (Дикилиташ), ИАИ, XXIII, 1960, стр. 269—295.

⁵ К. Янакиев, Географската среда и човекът през кватерна, Природа, 1954, кн. 1, стр. 66—74.

ляне на климата на целия европейски континент настъпва оттегляне на ледниците на север и установяване на съвременната геологическа епоха — холоцена. Тогава пещерите били силно навлажнени.¹ Изчезнали из пределите на страната пещерната мечка, пещерната хиена, дивият кон и други по-едри животни. Тогавашният човек бил принуден да тръгне по дирите на по-дребен дивеч, който бил обект на лов. Създали се малки ловни групи, останки от които са открити по повърхността на подвижните пясъци в района на Побитите камъни покрай селата Белослав, Страшимирово, Слънчево, Баново и Марково. Напоследък са намерени нови находки от мезолита по каменистото плато „Кайряците“ при с. Новаково,² малко по на североизток от Белославското, или старото Гебедженско езеро.

Богатите и разнообразни кремъчни оръдия, които имаме, макар и без стратиграфски данни, показват, че мезолитът в този край се явява като напълно самостоятелна култура и неправилно е да се означава с термина епипалеолит или протонеолит, което все пак означава преходна културна степен в развитието на първобитното общество.

Тъй като не разполагаме с повече данни за същността и характера на мезолитната култура у нас, ще се спрем на находките, които по финалата си изработка будят особено голям интерес.

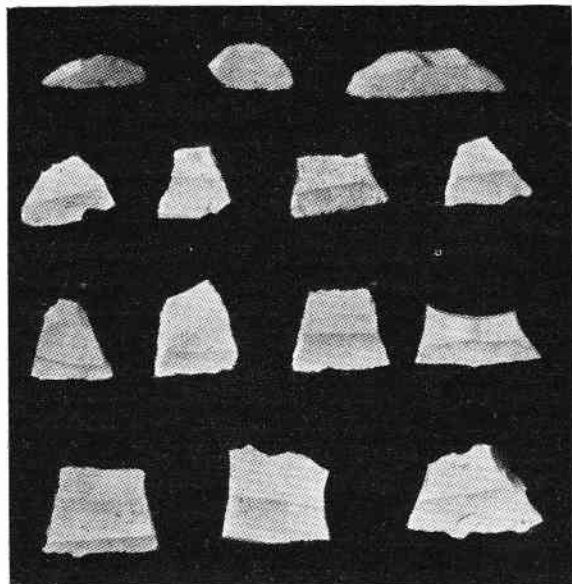
Сред находките, които намираме в района на Побитите камъни, не са запазени животински кости нито пък оръдия от кост, които, както изглежда, от продължителното действие на атмосферните влияния са напълно разрушени. На разни места във всички тези находища се събраха над 20 броя кварцитни чукалки, естествено заоблени овални късове, използвани за отцепване на пластинки от кремъчните конкреции или части от тях. На места страничните плоскости са силно изхабени от по-продължителна употреба.

Нуклеусите са главна съставна част от кремъчния инвентар, който познаваме от мезолитните находища. Отломните пластинки имат незначителни размери (от 3 до 5 см и по-рядко 6 см) дължина. Различаваме конични, призматични и клиновидни нуклеуси. Някои са със запазена силикатна или варовита кора от обвивката на кремъчната конкреция.

Стъргалките са направени от по-удебелени кремъчни късове или неголеми пластинки, ретуширани откъм едната лицева страна. Коремната страна е равна. По форма може да се систематизират в следните типове: единични, двойни и кръгли стъргалки (обр. 10). Най-голям процент заемат единичните стъргалки. Имат дъговидно изпъкнало острие откъм едната къса страна на пластинката. При някои единични стъргалки се вижда и страничен ретуш по надлъжните ръбове. Максималната им дължина достига до 5 см при ширина на острието средно 2 см.

Сравнително по-малко срещани са двойните стъргалки, направени от същите удължени пластинки с триъгълно или трапецовидно напречно сечение.

Една незначителна част от стъргалките имат кръгла форма и размери от 1,5 до 2,5 см. Сре-

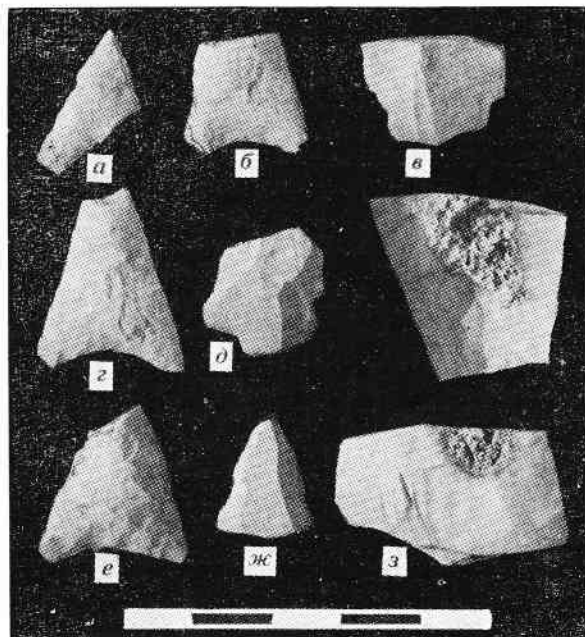
12 Оръдия от кремък тип сегмент и трапец
Outils de silex

щат се кръгли кремъчни стъргалки с диаметър, който едва достига до 1,5 см.

По-разнообразни са ножовете и ножовидните остриета (обр. 11). Те са и най-често срещани кремъчни оръдия, направени от удължени пластинки. Ретуширани са единият или двата надлъжни ръба и особено към върха. Някои пластинки и без ретуш са използвани за рязане,

¹ Н. Джамбазов, Пещерите в България, София, 1958.

² Непубликувани материали в Археологическия музей във Варна.

13 Кремъчни върхове за стрели
Pointes de Flèche en silex

както се вижда от драските върху страничните плоскости. Имат триъгълно или трапецовидно напречно сечение на пластинката. Дължината им варира от 2 до 5 см и по-рядко 6 см. Намериха се и удължени, по-тесни кремъчни пластинки със странични вдлъбнатинки, използвани за рязане или заглаждане на дървени или костени предмети, от които не са запазени никакви следи.

Измежду тях има и голям брой кремъчни остриета с притъпен гръб, известни под наименованието тип гравет в къснопалеолитните пещерни и открити находища. Те са от сравнително по-тесни и правилноудължени пластинки, които първоначално дали повод находките да бъдат датирани към ориняшката, а по-късно са отнесени към мадленската епоха.

Най-интересни и най-типични за мезолитната култура у нас и южноевропейските културни области са микролитите (обр. 12). Те са и най-малките кремъчни сечива, които имат правилна форма на трапец, трапезоид или сегмент от тънки с правилна геометрична форма пластинки, ретуширани по двата бедрени ръба или по цялата обиколка. Коремната страна е равна. Размерите им достигат средно до 1 и по-рядко 2 см.

Подобни форми, най-старателно изработени вследствие на високата за времето си техника, могат да служат като основа за датiranje на мезолитната култура.

Благодарение на любезността на проф. С. Н. Бибииков (Киев) имаме възможност да видим подобни трапеци с по две малки вдлъбнатинки в долната и горната основа на трапеца, прикрепен с лико и използван като примамка за риболов. При внимателно разглеждане на някои от трапецовидните остриета, намерени у нас, се оказва, че са запазили незначителни вдлъбнатинки и без съмнение са имали същото предназначение.

Характерни за късния период на мезолита са и върховете за стрели (обр. 13), пръснати на разни места из целия район на Побитите камъни. А откриването на лъка и стрелата показва, че ловът на малки животни е бил един от главните източници за препитание. Повече от върховете имат незначителни размери: достигат 2—3 см. Някои фрагментирани кремъчни върхове са имали по-големи размери (обр. 13 з). Изработени са от сравнително по-тънки пластинки или правилно отломени късове, които са най-старателно ретуширани по двете лицеви плоскости. По-ситен ретуш е нанесен по надлъжните им ръбове. Основата е вдлъбната дълговидно. Един кремъчен връх е с изрязана във вид на триъгълник основа, т. е. с два странични израстъка (обр. 13 а), пригодени за втичане на дървена дръжка. Имат форма на равнобедрен триъгълник. Очевидно тези мезолитни находища представляват временни поселения на малки ловни групи и събиратели на плодове, които са използвали скалните навеси за подслон. В близко съседство на Побитите камъни и скалните навеси има прекрасна изворна вода.

Събраните основни форми кремъчни оръдия са направени от сив и по-рядко с восъчен цвят

кремък, който от продължително изветряване придобива бяла патина.

Колкото се касае за абсолютната хронология на мезолитните находки, при липса на стратиграфски данни засега трудно може да се установи с положителност. Затова датираме кремъчния материал към епохата на мезолита, когато напълно отстъпват юрмските ледници и създават благоприятни условия за по-интензивен живот край Белославското езеро. След бореалния период с настъпването на атлантическо време, което се свързва с епохата на неолита, мезолитните ловни групи се приближават към по-ниските тераси на реките или в близко съседство край извора. Засега обаче е трудно да се уясни връзката с неолита, който представлява един следващ етап с извънредно развита култура.

През последните 20 години, както се вижда, пред праисториците са стояли редица важни проблеми, по много от които са направени съществени приноси. Благодарение на успешното прилагане на новите методи при провеждане на разкопките се установи, че Малката пещера при Търново не е била обитавана през палеолита. Находките, които имаме, а и стратиграфските данни показват, че подобно на пещерата Магура при с. Рабиша, Видинско, и тук в постплейстоценовите отложения има бозайна фауна без културни останки от палеолита. Горните пластове съдържат находки от бронзовата епоха и по-късно.

Сегашните палеолитни находища улесниха разработката на отделни теоретически въпроси, където обаче ни предстои да работим още много. През първите 10 години ние се опитахме да удвоим числото на палеолитните находища, да съберем нови материали за същността и характера на палеолитната култура (табл. 1). Тези материали заедно със стратиграфските данни и внимателните наблюдения при разкопките представляват за нас и за световната наука огромен научен интерес, защото не само ни запознават с техническото съвършенство, достигнато през отделните етапи в развитието, но и разкриват своеобразие, по което се отличава палеолитът в България и този на съседните страни от културата през това време в Западна Европа.

Насочвайки изследванията към изучаванията на най-древната култура от епохата на палеолита, Археологическият институт и музей при Българската академия на науките сложи началото на системни археологически проучвания на всички важни за страната райони, в Северо-западна, Средна и Североизточна България, където работата продължава и досега. Сериозна слабост в изучаването на палеолита и мезолита е изоставянето на южните предели, гдето би трябвало да се очакват нови и най-ранни находки от първите обитатели на нашата страна.

Накрай трябва да се каже, че остават открити още много неразрешени и спорни въпроси, от разработката на които преди всичко и главно зависи създаването на специална периодизация за историята на културата на първобитното общество и по-специално неговия най-древен период — палеолита и мезолита.

По-важни открития и развитието на нумизматиката в България през последните двадесет години

Йорданка Юркова

През изтеклото двадесетилетие, което бе време на огромен подем в икономическото и културното развитие на нашия народ, и нумизматиката като един малък дял от обществените науки отбелязва бърз прогрес.

За развитието на нумизматиката у нас допринесе, от една страна, интензивното строителство на заводи и язовири и дълбоката тракторна оран, които дадоха възможност да бъдат изровени из недрата на земята множество монетни съкровища, скрити на по-голяма дълбочина. Тези монетни съкровища дават богат фактически материал за икономическите връзки и влияние, както и за главните търговски пътища и центрове през дадена епоха.

Не по-малко допринесе за натрупване на разнообразен нумизматичен материал и едно друго обстоятелство. След 9. IX. 1944 г. бе създадена широка мрежа от държавни музеи с квалифициран научен персонал, който следи и издирва новооткрити находки и старини. Разяснителната и популяризаторска дейност на музеите в страната създаде интерес у широките народни маси към опазване и съхранение на паметниците на миналото, каквито са и монетите. Редовният бюджет на музеите позволи да се откупят за музейните сбирки значителни по съдържание и важни в научно отношение монетни съкровища.

Премахването на частната търговия със старини изигра също благотворна роля, тъй като откриваните монетни съкровища не се разпръскват вече между дребните търговци и не се изнасят в чужбина, а се запазват изцяло и по този начин дават ценни в научно отношение сведения за миналото на нашата страна. Хронологическата точност, с която монетите се характеризират, ни дава основание да ги считаме за един от най-сигурните исторически извори. Самата маса ост на колективните монетни находки е гаранция за верността на изводите, които се основават върху анализа на нумизматичния материал.

По своето изобилие на монетни находки, както и по тяхното видово разнообразие България заема едно от челните места в света. Още от най-дълбока древност днешните български земи са били кръстопът между Изтока и Запада, между Черноморското крайбрежие и античния средиземноморски свят. Затова и в нашите монетни съкровища са застъпени наред с „домашните“ монети и всички най-значителни чужди монети, добили признание на външния пазар, като се започне с „кизиците“ и се завърши с „лъвовен галерите“ на Белгийската конфедерация.

Между множеството монетни съкровища, открити в последните двадесет години у нас,

някои се отличават с голямата си научна стойност. На първо място тук би следвало да споменем находката от с. Режанци, Пернишки окръг,¹ съдържаща около 40 кг тетрадрахми на Филип II и на пеонските царе. Филиповите тетрадрахми носят знаците на монетарниците Амфипол и Пела в Македония. Засега това е едно от значителните монетни съкровища в света, съдържащо монети на Филип II. За съжаление обаче около 12 кг от тази изключителна находка са били претопени. Така ценни монети са загубени за науката поради невежество.

Внимателното проучване на находката от с. Режанци ще осветли и допълни много неясни въпроси от историята и монетосеченето на пеонците, за които разполагаме засега само с оскъдни сведения. Огромният брой Филипови тетрадрахми ще предостави богат материал за детайлно проучване на монетосеченето на Филип II, за което и досега в науката съществуват много празноти.

Две интересни находки от монетите на Парийон, Тракийски Херсонес и Аполония на Черно море постъпиха в Старозагорския музей.² Монетите на тези три града са играли извънредно важна роля в парично-стоквата циркулация през V—IV в. пр. е. в югоизточната част на Балканския полуостров. В двете находки явно преобладават монетите на Тракийски Херсонес.³ Това е едно доказателство за водещата роля, която са имали монетите на този град на тракийския пазар през споменатия период.

Подробното проучване на тези находки поставя редица въпроси от икономико-политически характер — за активната атинска търговия с траките, при която като платежно средство са били използвани главно анепиграфните херсонески тетраболи.

Цялата пестрота на паричното обръщение на елинистичния тракийски пазар е показана в находката от с. Белица, Благоевградско,⁴ съдържаща тасоски тетрадрахми, атински тетрадрахми, (обр. 2), тетрадрахми с името на квестора Езилас, цистофори, драхми от Дирахсион, римски републикански денара и няколко слитъка от сребро във вид на пръчки. Освен това видово разнообразие

¹ Т. Герасимов, Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г., ИАИ, XXVI, стр. 264.

² Д. Николов, Нови колективни находки на Парийон, Тракийски Херсонес и Аполония Понтика, Археология, год. V, 1963, кн. 4, стр. 39 и сл.

³ В находката от Горно ново село, съдържаща 372 монети, 285 са от Трак. Херсонес, 441 от Парийон и 3 от Аполония, а в находката от с. Траяново, Старозагорско 44 от Трак. Херсонес и 111 от Парийон.

⁴ Т. Герасимов, Колективни находки от монети през 1956 и 1957 г., ИАИ, XXIII, стр. 357.

1

2

3

Бронзова монета на тракийския цар Севт III
Сребърна тетрадрахма на Атина II период от
с. Белица, Благоевградско

1

Сребърна тетрадрахма на Лизимах от
с. Дебелт, Бургаско
Monnaie de bronze du roi thrace Seuthès III
Tétradrachme d'argent d'Athènes, IIe période
du village Belica, arr. de Blagoevgrad
Tétradrachme d'argent de Lysimaque du village
Debelt, arr. de Burgas

бразие, което показва съвместната циркулация на горепосочените монети, особен интерес в находката от Белица представлява наличието наред с редовните и на няколко варваризирани монети на Дирахион. Тези монети, които се отличават с намаленото си тегло и варваризирани образи и надписи, са били произвеждани вероятно от траките в югозападната част на Балканския полуостров.

Добре известно е обстоятелството, че траките са изработвали свои варваризирани подражания на монети, придобили широка популярност както поради чистотата на тяхната сплав и тегло, така и поради тяхното масово разпространение. Нерядко тези варваризирани тракийски подражания се срещат в находките съвместно с оригиналните, какъвто е и случаят с находката от с. Белица.

Интересно е присъствието в находката от с. Белица и на няколко слитъка от сребро във вид на пръчки. Най-вероятно е да приемем, че и те също са играли ролята на платежно сред-

ство. Като доказателство в това отношение може да ни послужи еднаквото им тегло.

Интересни сведения за монетната циркулация в нашите земи през III—I в. пр. н. е., както и за проникването на тасоските тетрадрахми в сред траките ни дава находката от с. Маца, Новозагорско,¹ съдържаща 520 сребърни монети — тетрадрахми на Тасос, Лизимах, Александър III и I македонска област.

Голямата роля, играна от тасоските тетрадрахми в парично-стоквата циркулация в нашите земи през II—I в. пр. н. е., е засвидетелствувана в множество находки. Една от най-значителните е находката от с. Градешница, Врачански окръг, съдържаща 374 тасоски тетрадрахми, 13 драхми от Дирахион, 3 драхми от Аполония и 1 маронейска тетрадрахма.²

Новост в нашата антична нумизматика е находката от с. Дебелт, Бургаско,³ съдържаща тетрадрахми с името на тракийския цар Лизимах (табл. 3). Тази находка е първото съкровище от тетрадрахми, сечени в монетарницата на Бизантион, познато засега от нашите земи.

Съкровището от 605 сребърни монети от Дирахион и Аполония, от с. Портитовци, Михайловградско,⁴ и това от 550 драхми от Берковско⁵ свидетелствуват за голямото разпространение, което монетите на тези два града са имали в днешна Северозападна България.

Наскоро в с. Генерал Мариново, Видинско, бе открито ново голямо монетно съкровище от 59 кг сребърни денара от II—III в. Това е второто по големина монетно съкровище, намерено у нас, след съкровището от с. Девня, открито през 1929 г. Вероятно съкровището от с. Генерал Мариново е било заровено в средата на III в., когато готските нашествия опустошават римските провинции на юг от Дунава. Значителността на находката — 59 кг, или около 20 000 монети — ни показва, че тя е била притежание на някакъв едър земевладелец в Горна Мизия, който пред заплахата от вражески нападения набързо го е укрив в металически съд, заровен на неголяма дълбочина. Би било правилно да допуснем, че в околностите на днешното село Генерал Мариново, Видинско, е съществувало през първата половина на III в. антично селище или едро земевладелско стопанство (латифундия).

Двете големи находки на бронзови монети, сечени в различни градове на Мизия и Тракия, от с. Долна Росица, Търговишко,⁶ и от с. Дъб-

¹ Т. Герасимов, Колективни находки на монети през 1951, 1952 и 1954 г., ИАИ, XX, стр. 604.

² Сведенията дължа на др. Богдан Николов, уредник в Окръжния музей във Враца.

³ Т. Герасимов, Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 г., ИАИ, XX, стр. 603.

⁴ Т. Герасимов, Колективна находка на монети, ИАИ, XVIII, стр. 401.

⁵ Т. Герасимов, Съкровища от монети, намерени в България, ИАИ, XXV, стр. 225.

⁶ Т. Герасимов, Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г., ИАИ, XXVI, стр. 258.

рава, Търговишко,¹ дават богат материал при проучване парично-стоквата циркулация на нашите земи през периода на римското владичество. Пъстрият състав на тези две значителни находки, присъствието в тях на монети, сечени в различни градове в Мизия и Тракия, идва да обори една теза на буржоазната историография, съгласно с която бронзовите монети, сечени в отделните градове с разрешение на римския император, са циркулирали главно върху територията на дадения град, задоволявайки нуждите на местния стокано-паричен пазар. Находките от селата Долна Росица и Дъбрава, в които присъствуват монети дори от такива далечни градове, каквито са Сердика, Пауталия и Никопол на Места, показват, че циркулацията на бронзовите монети съвсем не е била локална и ограничена и че те са играели ролята на редовни платежни средства по целия вътрешен пазар в Тракия и Мизия.

Находката от 28 гроша на латински феодални владетели в Гърция, открита при разкопките на средновековна църква в Кърджали,² е първата позната у нас колективна находка, съдържаща монети от този тип, и затова и нейното съдържание представлява новост в нашата средновековна нумизматика. Тя ни свидетелствува, че през XIII—XIV в. тези грошове са проникнали в пределите на Византия, където при напредналите стокано-парични отношения се е чувствувал недостиг от домашни монети и затова на пазара са си служели и с монети от чуждестранен произход. Разпространението на франкските монети във Византия, което е ставало по търговски път, несъмнено е било улеснено от обстоятелството, че сеченето на сребърни византийски монети през XIII—XIV в. е било сведено почти до нула.

През 1961 г. едно голямо съкровище от 786 златни отлично запазени византийски монети от XII в. бе открито при с. Горнослав, Пловдивско.³ Това е второто по големина съкровище от златни византийски монети от XII—XIII в., открито у нас след находката от 200 кг, намерена преди години при с. Величково, Пазарджишко. Съкровището от с. Горнослав съдържа монети, сечени в един стогодишен период. Сигурно то е било притежание на едър феодален владетел от времето на византийската власт в Тракия, който, принуден да бяга под натиска на освободителните български походи в края на XII в., набързо го е заровил в земята.⁴

Находките, за които тук споменахме, макар и бегло, са само една малка част от богатствата, с които днес нашата нумизматика разполага.

През изтеклия период от време нумизматиката регистрира успехи и в една друга насока. Бяха обнародвани редица проучвания и открития в областта на античната и средновековната нумизматика. Преди всичко значителен напредък бе направен в областта на домашната тракийска нумизматика. Бяха попълнени редица празнини, направени поправки в някои неправилни определения на монети и пр. Така за познатите отдавна в науката тетрадрахми с името на Александър

III и отличителния белег, представящ фигурка на Артемиде с две дълги факли, отдавани досега на Перинт на Мраморно море, бе доказано от Т. Герасимов, че са ковани в монетарницата на Кабиле през III—II в. пр. н. е.⁵

За нас това откритие е важно, тъй като то доказва, че Кабиле единствен от градовете във вътрешността на Тракия е секъл сребърни монети през елинистическата епоха.

Не по-малко значение има и установеният от Герасимов факт, че последният келтски цар в Тракия — Кавар — е сякъл тетрадрахмите си в монетарницата на Кабиле.⁶ Оттук произтича и изводът, че Кабиле е бил в приятелски отношения с Кавар.

Даже може да се предполага, че Кабиле е бил поставен в известна финансова зависимост от Кавар. Тази зависимост вероятно се е изразявала в задължението Кабиле да изработва и доставя на Кавар определено количество сребърни тетрадрахми.

Нумизматиката на тракийските царе от IV в. пр. н. е. бе попълнена с монети на още един династ — Сройос, — непознат от историческите извори.⁷ Неговите монети, които се откриват в басейна на р. Тунджа, са едно косвено указание за местоположението на неговата държавица.

Така за тази държавица и нейния владетел монетите са единственият исторически източник поради липса на писмени или други известия за тях.

Напредък в областта на тракийската нумизматика е отбелязването на брадатата глава с диадема върху една емисия монети на Севт III с портрета на този тракийски владетел.⁸ Това е най-ранният пример на образ, предаващ ин-

¹ Т. Герасимов, ИАИ, XXVI, стр. 258.

² Сведенията дължа на др. Ек. Манова, ръководител на разкопките.

³ Т. Герасимов, Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г., ИАИ, XXVI, стр. 262.

⁴ Х. Джембозов, Новооткрито съкровище от златни монети при с. Горнослав, Преславско, Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 5.

⁵ Th. Gerassimov, The Alexandrine Coins of Cabyle in Thrace; Centr edition of the Amer. Num. Society, 1958.

⁶ Т. Герасимов, Где са сечени тетрадрахмите на Кавар, келтски владетел в Тракия, ИАИ, XXII, 1959, стр. 111—118.

⁷ Th. Gerasimov, Rare Coins of Thrace, Num. chronicle, sixth series, XVII, стр. 1—5.

⁸ Т. Герасимов, Портрет на Севт III на монети, ИАИ, XIX, 1956, стр. 65—78.

2

Сребърен грош на Филип Тарентски от Кърджали △ Gros d'argent de Philippe de Tarente (Kirdžali)

дивидуалните черти на владетеля, в античната нумизматика (табл. I, 1).

Към оскъдната листа от редки тетрадрахми на тракийския династ Котис V и тези с надпис ΘΡΑΚΙΑΝ бяха прибавени нови екземпляри, непознати в литературата. Приема се, че тези тракийски сребърни монети са сечени от бесите.¹

Също така и нумизматиката на скитските владетели в Добруджа (Scythia minor) бе обогатена с нови монети от Акроза, Тануза, Харасп, Канит и др.²

От особен интерес за нумизматиката на Тракия са т. нар. варварски подражания. Новооткритият през изтеклия период нумизматичен материал даде възможност да се проучат и обнародват тракийски подражания на тетрадрахмите на пеонския цар Партрай³ и на нетроболите на Истие на о. Евбея.⁴

Последните подражания представляват важно свидетелство за голямата роля, която монетите на този град са играли в парично-стокосвата циркулация през епохата на елинизма в източния дял на Балканския полуостров.

Откритият при разкопките на некропола на Аполония нумизматичен материал позволи да се проучи характерът на парично-стокосвия пазар в този град през елинистичната епоха, а също така и да се установи по-точната хронология на няколко емисии медни аполонийски монети.⁵ Беше обърнато внимание и на някои фалшификати на антични монети от обществени сбирки у нас и в чужбина. Типичен пример в това отношение е бронзовата монета с името на тракийското племе дантелети, обитаващо земите по горното течение на р. Струма.⁶

Всестранният анализ на образите и надписът на тези монети доказаха, че дантелетите никога не са се преселвали от брега на Адриатическо море и не са сekli монети там през II в. пр. н. е.

По същия начин бе показано, че бронзовият медальон с името на Деултум е модерен фалшификат.⁷

А. Рогалски посвети три статии на монетите на скитските и тракийските царе.⁸

Като голям напредък на нашата нумизматика е обстоятелството, че през последните години започва по-често обнародване съдържанията на монетни съкровища, които по този начин се правят достъпни за по-нататъшни изследвания и обобщения.⁹

Бюлетинът на колективните монетни находки продължи редовно да излиза през изтеклия период. Чрез него се регистрираха голям брой нумизматични материали, които по една или друга причина не са могли да бъдат изцяло спасени за науката.

Също така и в областта на средновековната нумизматика могат да се посочат редица постижения. През последните години бе обърнато внимание на един дял от византийската нумизматика, който все още е недостатъчно разработен. Това са монетите на Палеолозите. Досега в нумизматичната литература всички перпери с образите на двама владетели, колени-

чили пред Христа, се отдаваха на Андроник II и Михаил IX.

Въз основа на установени различия в типовете на лицата на тези фигури Герасимов доказа, че едни емисии от тези златни монети са ковани по време на съвместното управление на Андроник II и Андроник III Палеолог (1295—1320).¹⁰

Бяха обнародвани и редица приноси върху монетите на последните Палеолози.¹¹

Важен принос е и обнародването на редица непознати монети на византийски владетели от Солунската империя.¹²

Не само византийските монети, сечени в монетарниците на Балканския полуостров, бяха

¹ Т. Герасимов, Нови тракийски тетрадрахми от I в. пр. н. е., ИВАД, X, 1956, стр. 79 и сл.

² Т. Герасимов, Монети от Канит, Тануза, Харасп, Акроза и Сария, ИВАД, IX, 1952, стр. 1—7.

³ Т. Герасимов, Подражания на тетрадрахмите на пеонския цар Партрай, ИАИ, XXVI, стр. 270 и сл.

⁴ Т. Герасимов, Тракийски подражания на нетроболите на гр. Истия, ИАИ, XXII, стр. 353 и сл.

⁵ Т. Герасимов, Монетите от некропола на Аполония, сб. Аполония, Разкопки в некропола на Аполония през 1947—1949 г., София, 1963, стр. 331—340.

⁶ Т. Герасимов, Една фалшива монета на тракийското племе дантелети, ИАИ, XX, 1955, стр. 578 и сл.

⁷ Т. Герасимов, Един фалшив медальон с името на гр. Деултум, ИАИ, XXVI, стр. 275—277.

⁸ А. Рогалски, Образът на Артемида върху монети от Калатия, ИВАД; А. Рогалски, Една неизвестна бронзова монета на тракийския владетел Меток, ИВАД, XIII, 1962, стр. 17—19; А. Рогалски, Монети с името на скитския цар Атей, ИВАД, XII, 1961, стр. 23—28.

⁹ Т. Герасимов, Находка със сребърни монети на Аполония на Черно море, РП, I, 1948, стр. 134—149; Т. Герасимов, Находки с месемврийски и одесоски тетрадрахми, ИВАД, X, 1956, стр. 65—78; В. Димова, Колективна находка на монети от I и II македонска област, Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 71—84; Е. Златарева, Колективна находка от римски републикански монети при с. Колю Мариново, ГМПО, III, 1960, стр.; Д. Николов, Две колективни находки от бронзови монети при Ново село, Старозагорско, Археология, III, 1961, кн. 2, стр. 31—34; Г. Кацарова, Колективна находка от тасоски тетрадрахми при с. Кулен, Асеновградско, Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 53—57; Х. Джамбов, Новооткрито съкровище от златни монети при с. Горнослав, Пловдивско, Археология, III, кн. 4, стр. 1—5; Д. Николов, Монетна находка от с. Свобода, Старозагорско, сп. Археология, IV, 1962, кн. 3, стр. 21—29; Е. Златарева, Римски републикански монети от колективната находка при с. Тополево, Пловдивски окръг, ГНАМП, V, 1963, стр. 161—168; Г. Кацарова, Принос към проучването на маронейските и тасоските тетрадрахми от II период, Археология, IV, 1962 кн. 1, стр., 17 и сл.; Д. Николов, Нови колективни находки от монети на Парион, Тракийски Херсонес и Аполония Понтика, Археология, V, кн. 4, 1963, стр. 39—42; Е. Христова, Римски императорски монети от Съдийско поле, Новоагорско, сп. Археология, VI, кн. 2, стр. 59; Й. Юркова, Една находка от републикански денари от Черноморското крайбрежие, ИВАД, XV, 1963, стр. 39; Т. Герасимов, Съкровище от сребърни западноевропейски и турски монети от XVI—XVIII в., сб. Сердика, I, 1964, стр. 211—230.

¹⁰ Th. Gerassimov, L'hyperperes d'Andronic II et d'Andronic III et leur circulation en Bulgarie, Byzantinobulgarica, I, 1962, стр. 213 и сл.

¹¹ Т. Герасимов, Неиздадени монети на Палеолозите, РП, IV, 1949; Th. Gerassimov, Les monnaies de Jean VII Paléologue (1400—1407); Byzantinoslavica, XVII, 1, стр. 114—119.

¹² Т. Герасимов, Принос към нумизматиката на Солунската империя, сб. М. Дринов, 1960, стр. 250 и сл.

предмет на проучване. Засегната бе и дейността на монетното ателие в Картаген — Африка — и циркуляцията на неговите медни монети на Балканския полуостров.¹

Също така и българската нумизматика бе попълнена с нов тип полугрошове на Ив. Александър и сина му Ив. Шишман.²

Медните монети на Ив. Александър с две фигури и монограма върху опако бяха неправилно приписвани като монети на Ив. Александър и Михаил Асен. Сега се установи, че върху тях са представени фигурите на Ив. Александър и съпругата му Теодора.³

По отношение на българската сфрагистика бяха направени нови открития и проучвания. Открит бе първият оловен печат на търновската патриаршия от началото на XIII в.⁴ Златните печати на някои от българските царе от XIII и XIV в. бяха проучени и се установиха интересни данни за механиката на изработването им.⁵ Малобройната група от оловни печати на владетели от I българско царство се увеличи с един нов тип моливдовул на цар Симеон.⁶

Накрая да отбележим и проучването и обнародването на монети на няколко франкски феодални владетели от Средна Гърция от XIII и XIV в., намерени на наша територия. Тези монети са новост за нашата средновековна нумизматика (табл. II, 1).⁷

През изтеклия период бе направен първи⁸ опит в нашата историческа литература да се разгледа въпросът за появата и развитието на стоковото производство във феодална България въз основа на богатия материал, който дават многобройните находки от византийски монети у нас.

Интересен въпрос, а именно използването на съкровищата от византийски монети като исторически източник, се поставя от съветската нумизматичка И. В. Соколова.⁹

В една друга своя статия¹⁰ Соколова се занимава с български средновековни монети, намиращи се в сбирките на съветските музеи.

Материали из средновековната българска нумизматика се публикуват и от някои румънски нумизмати.¹¹

От направения преглед на откритията и научното изследване на нумизматичните материали през изтеклите двадесет години се вижда значителният напредък на българската нумизматика благодарение на създадените се благоприятни условия за научноизследователска работа в рамките на БАН и новоорганизираните музеи и научни групи в страната след 9. IX. 1944 г.

¹ Й. Юркова, Дейността на Картагенската монетарница и циркуляцията на картагенски монети в нашите земи през VI в., Археология, VI, 1964, кн. 1, стр. 7.

² Т. Герасимов, Грош на Ив. Александър и Ив. Шишман, ИАИ, XVII, 1950, стр. 315—316.

³ Т. Герасимов, Медни монети на Ив. Александър и Теодора, ИАИ, XVII, 1950, стр. 121 и сл.

⁴ Т. Герасимов, Два славянски моливдовула XI—XIII вв., Byzantinoslavica, XIV, 1960, стр. 62—74.

⁵ Th. Gerassimov, Sceaux vulgaires en or des XIII et XIV s., Byzantinoslavica, XIV, 1960, стр. 62—74.

⁶ Т. Герасимов, Моливдовул на цар Симеон, ИАИ, XIII, 1960, стр. 67—70.

⁷ Т. Герасимов, Монети на франкския владетел Йоан II Орсини, намерени в Търново, ИТОМ, II, 1964 (под печат).

Й. Юркова, Монети на латински феодални владетели в Гърция, намерени в България (под печат).

⁸ С. Цонев, Стоковото производство във феодална България в светлината на колективните монетни находки, Трудове на Държавния университет в Сталин, Стоп. факултет, 1952—1953, стр. 543 и сл.

В тази статия авторът прави своите изводи изключително въз основа на богатия нумизматичен материал. Той използва 236 монетни находки, които подрежда в специални таблици по векове, въз основа на които изгражда своите изследвания.

С. Цонев, Стоковото производство във феодална България, ИПр., X, 1954, кн. 5, стр. 55.

С. Лишев, За стоковото производство във феодална България, София, 1957.

И. Дуйчев, Към въпроса за появата на парите в нашето народно стопанство, ИИБИ, 1951, кн. 3—4, стр. 88 и сл.

⁹ И. В. Соколова, Кладъи византийски монети как източник для истории Византии VIII—XI в., В. Вр., XV, стр. 61 и сл. Най-голямата част от използваните монетни находки са били намерени в България.

¹⁰ И. В. Соколова, Древнобългарските монети в музеях СССР, В. Вр., XIII, 1958, стр. 262—281; вж. рецензията на Т. Герасимов, И. В. Соколова — Древнорусские монеты в музеях СССР, ИАИ, XII, 1959, стр. 370.

¹¹ J. Bancila, Despre grosii „cu casca” de la Ioan Sracimir, Studii și cercetări de bibliologie, II, 1957.

P. Diaconu, Monete rare și inedite din epoca feudală de început descoperite la Pacuiul lui soare și împrejurimi. Studii și cercetări veche, XV, 1964, стр. 143—147.

Деветата отчетна конференция на Археологическия институт и музей при БАН за 1963 г.

От 26 до 28. V. 1964 г. във Варна се състоя Деветата годишна отчетна конференция на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките, посветена на резултатите от археологическите разкопки и проучвания, извършени в страната през 1963 г. В работата на конференцията взеха участие над 80 делегати — научни сътрудници от Археологическия институт и музей, представители на Комитета по културата и изкуствата, Института за паметници на културата, членове на катедрата по археология и музейно дело при Софийския държавен университет „Климент Охридски“, от Висшия ветеринарно-медицински институт, Висшия педагогически институт „Кирил и Методий“ в Търново, Института за балканистика при БАН, Института по морфология при БАН, научни и музейни работници от Централния музей на Народната армия в София, от Музея за история на София, Църковния музей в София и от музеите във Варна, Пловдив, Коларовград, Търново, Стара Загора, Русе, Видин, Разград, Търговище, Габрово, Ловеч, Сливен, Бургас, Несебър, Кюстендил, Казанлък, Хасково, Благоевград, Пазарджик, Етрополе, Ботевград, Белградчик, Карлово, Свищов, Силистра и др.

На откриването на конференцията присъствуваха Димо Великов, секретар на ГК на БКП във Варна, М. Пандова, зам.-председател на ГНС във Варна, и доц. Б. Свобода, гост от Археологическия институт при Чехословацката академия на науките в Прага.

Конференцията бе открита от директора на Археологическия институт и музей чл.-кор. Д. П. Димитров. Във въвеждащото си слово, след като приветства гостите и делегатите на конференцията, той отбеляза, че Деветата отчетна конференция се свиква в забележителен момент за българския народ — приближаването на двадесетгодишнината на славния Девети септември. БКП и народното правителство създадоха всички необходими условия за развитието на родната наука и действително нашата наука сега се намира в неимоверен възход. По-нататък проф. Димитров изтъкна, че два лоста движат днес нашето общество — марксистко-ленинската идеология и материалното производство. Археологическата наука има своето място в борбата на идеологическия фронт. Пред нас стои задачата да направим всички сили, за да бъдем достоен партньор на съветската археологическа наука. Българската археология трябва да даде своя принос за разрешаването на големите обществени задачи, които стоят пред нашата съвременност.

От името на варненската общественост поднесе приветствие към участниците в конференцията д-р М. Пандова.

Проф. Б. Свобода приветства делегатите и след това направи кратък преглед на състоянието, постиженията и задачите на археологическата наука в Чехословакия.

Проф. Д. П. Димитров изнесе доклад за постиженията на българската археология за периода 1944—1964 г. В него той направи преглед на отделните етапи от развитието на българската археология. Спря се подробно на големите постижения след 9. IX. 1944 г. в областта на праисторията, античната и средновековната археология както при теренните проучвания, така и в научните публикации. Изтъкна голямото значение и ролята, която играят археологическите музеи и археологическите отдели в общите музеи за патриотичното възпитание на трудещите се. Накрая проф. Димитров набеляза главните задачи, които трябва да разреши нашата археологическа наука.

За проблемите на Българското Черноморие във връзка с археологическите разкопки говори ст. н. сътр. Ив. Ве-

недиков. Той направи преглед на досегашните разкопки и проучвания по нашето Черноморие и се спря на проблемите, възникнали във връзка с техните проучвания. Една много важна проблема, която трябва да се реши, е проблемата за най-старото население по нашето Черноморие. Освен това трябва да се обърне внимание и на проблемата за развитието и културата на гръцките колонии по Черноморския бряг, техните връзки с останалия гръцки свят, тяхната роля като самостоятелни гръцки градове държави и тяхното влияние върху стоящите по-ниско в културно отношение, заварени тук и граничещи с тях тракийски племена и държави; съдбата на гръцките колонии през римския и ранновизантийския период. За решаването на някои от тези проблеми Венедиков се спира подробно на резултатите от разкопките на некрополите в Аполония, Месемврия, Одесос и особено подробно на разкопките в Несебър. Установената стратиграфия в Несебър ще даде основата, върху която може да се облегне изследването на почти всички гръцки черноморски колонии.

Ст. н. сътр. Г. Ил. Георгиев изнесе доклад за резултатите от разкопките на Азмашката селищна могила край Стара Загора. Разкопките са окончателно завършени. Установена е била точната стратиграфия, която потвърждава и допълва знанията ни по този въпрос, получени от досегашните проучвания на селищните могили. По време на разкопките голямо внимание е било обърнато на проучването на планировката на селището и устройството на жилищата. Особено важни са данните за жилищата от първото (основното) строително ниво от неолита. Разкрити и проучени са били основите на 13 жилища. Обитателите на селището са имали богата традиция в домостроителството. Жилищата им са били солидни и наредени в полукръг, като следват формата на селището, плътно прилепени едно до друго или раздалечени на разстояние от един метър. Всяко жилище е имало глинена пеш, ръчна мелница, каменен хаван, големи глинени съдове, изработени на място. По пода е имало най-разнообразен инвентар, като оръдия на труда, цели и фрагментирани глинени съдове, тежести за стан, пластични изображения и други предмети. Изобилният материал, около 10 000 единични находки без фрагментите от глинени съдове, които са събрани в 800 дървени сандъка, има изключително значение за проучването на живота и културата на най-старите земеделско-скотовъдни племена, населявали нашите земи през неолита и енеолита.

В изпълнение на съвместната задача по плана за научно сътрудничество между Института по археология при АН СССР и Археологическия институт при БАН продължиха разкопките на Дипсизката селищна могила при Нова Загора. От съветска страна в разкопките е участвувал като ръководител ст. н. сътр. Н. Я. Мерперт, а от българска страна ст. н. сътр. Г. Ил. Георгиев. За резултатите от разкопките докладва Г. Ил. Георгиев. През 1963 г. е работено на сондажния изкоп, където са проучени две строителни нива (XI и XII) от енеолита. Открити са останки от разрушени основи на пещи, цели и фрагментирани глинени съдове, украсени с графит и инкрустация, които са характерни за средните слоеве на енеолита. Работено е и на главния изкоп, който е бил разширен в източна посока и е обхващал площ от 1,300 кв. м. Проучено е VI строително ниво на пласта от бронзовата епоха. В някои квадрати е достигнато и до VII строително ниво. Поради честите преустройства на жилищата досега не са установени с положителност техните планове. Разкрити са много огнища, които

с положителност определят местата на жилищата. Намерено е голямо количество оръдия на труда, изработени от камък, кремък, кост и мед. Открити са цели и фрагментирани глинени съдове, украсени с релефен и шнуров орнамент, глинени култови брадвички, тежести за стан, накити и др. Придобитите материали и направените наблюдения ще дадат възможност да се изяснят някои страни от живота и културата на обитателите на селището от средата на ранната бронзова епоха.

Проф. С. Т. Иванов (София) говори за животинските кости от Дипсизката могила. Източници на месна храна за тогавашното население са били изключително дивите и домашните бозайници. Съотношението между костите от дивите и домашните животни е 1:4. Това показва, че животновъдството в селището е било добре развито и то е давало най-голямата част от консумираното месо. При проучването на костите от едрото говедо проф. Иванов е открил белези, които в известна степен приближават едрото говедо към тура. Той предполага, че е съществувал териториално близък доместикационен център, в който е продължавало опитомяването и одомашняването на тура.

Н. сътр. Р. Катинчаров докладва за археологически проучвания във Врачанско. От направения малък сондаж в м. Вратцата край Враца се е установило, че дълго време преди възникването на средновековното българско селище са живели тракийски племена през халщатската и латенската епоха. Посетени са били над 10 праисторически селища от т. нар. укрепен тип, характерни за Северозападна България. Събраните материали от тези селища показват, че енеолитната култура в Северозападна България има своя особеност (в сравнение с тази в Южна България), която е характерна и за енеолитната култура в Сърбия, Югозападна Румъния и Унгария.

Л. Гетов (Казанлък) докладва за резултатите от спасителните разкопки на некропола при с. Долно Сахране, Старозагорско. Разкопани са 4 могили. На повърхността на могила № 1 са били открити 21 вторични средновековни погребения. В основата на могилата е разчистено погребение, извършено чрез изгаряне на трупа на самото място. Сред овъглените кости е имало малко криво железно ножче и дъговидна желязна фибула. Погребението се датира към края на V и началото на IV в. пр. н. е. В могила № 2 са открити две погребения чрез труполопагане. При единия скелет са били намерени пръстен и спирални от бронз, а при другия бронзова ладиевидна фибула. При краката им са открити силно фрагментирани дебелостенни съдове, работени на ръка. Погребенията се отнасят към VI в. пр. н. е. В могила № 3 са били разкрити 10 погребения. При шест от тях скелетите са свити (хокери), а при другите четири са опънати. Гробният инвентар е оскъден, а при някои погребения съвсем липсва. Само при един опънат скелет са били намерени криво желязно ножче и желязна дъговидна фибула, а при останалите само по един или два глинени съда, работени на ръка. Погребенията с опънати скелети се датират към VI—V в. пр. н. е., а хокерните погребения се отнасят към началото на старожелязната епоха. В могила № 4 са били открити четири погребения в свито положение, които също така се отнасят към началото на старожелязната епоха. В този некропол, който дълго е съществувал, се забелязват някои нови, неизвестни досега данни за погребалните обичаи на племената, населявали нашата страна в древността.

За антропологическото проучване на скелетите, открити в некропола при с. Долно Сахране, говори ст. н. сътр. д-р. П. Боев (Институт по морфология при БАН.) Той е установил, че те принадлежат на северната раса с медитерански примеси, което показва, че „придошлите тракийци са започнали да се смесват с аборигенното население още в края на халщатата“ (цитат от доклада).

През 1963 г. в с. Калояново, Сливенско, случайно е била открита тракийски каменна гробница в една могила. Предприетите спасителни разкопки под ръководството на н. сътр. М. Чичикова са разкрили останалата част от гробницата и са установили нейния план. Гробницата се състои от външно преддверие, изградено от риолитови плочи, вътрешно преддверие и правоъгълна гробна камера, изградени от дялани варовикови блокове в псевдоизодомна система. Стените отвътре са покрити с мазилка, върху която е изнесен тънък пласт от фина шукатура. В погребалната камера е открит скелет с богати погребални дарове: златен нагръдник, златни пластинки, железен меч, же-

лезен лемеж, железни копья, части от бронзови съдове, глинени тракийски съдове и късове от гръцки вази с червенофигурна украса. Въз основа на архитектурния ѝ тип и на погребалните дарове гробницата се датира от средата на IV в. пр. н. е. Тя се явява един нов паметник за проучването на гробничната архитектура на траките от този период.

За антропологическото проучване на тракийския скелет, намерен в гробницата, докладва д-р П. Боев. От направения анализ е установено, че покойният тракиец принадлежи към северната раса.

Научно съобщение за проучванията върху скелета на коня, намерен пред входа на преддверието на гробницата при с. Калояново, направи проф. С. Т. Иванов. Конят принадлежи към източния тип коне, разпространен в обширна територия, която включва и нашата страна.

За разкопките в Несебър говори ст. н. сътр. Ив. Венедиков. Работено е било в югозападния ъгъл на късноантичната крепост. Разкрити са основите на една подкововидна кула. Голямо разрушение е наложило нейното възстановяване и преобразуване в голяма масивна четириъгълна кула. Тази поправка е станала едновременно с престоиването на кулите от южния бряг. Разчистена е била и кръглата кула на югозападния ъгъл на крепостта, която е била изградена в смесена зидария. При разчистването на насипа върху древногръцката стена на северния бряг на полуострова са открити стени, които се отнасят към различните периоди от живота на града. При изкопи за строеж на новото училище е била открита част от монументална сграда. Градежът е в смесена зидария. Предстоящите разкопки ще изяснят характера на сградата, предназначението и точната ѝ датировка.

М. Станчева (Музей за история на София) докладва за спасителните разкопки в стопанския двор на с. Филиповци, Софийско. Проучена е била източната половина на колоната с мозайка. Мозайкият под е съставен от 5 правоъгълни пана. Украсата на мозайката е геометрическа със силно стилизирани растителни мотиви. На последното (пето) пано е изобразена морска сцена. Датира се към IV в. Между двете крила на колоната е разкрита писнина. Вътрешността ѝ е била запълнена с хоросан и пръст. В нея са били намерени две херми с двойни мъжки глави и само главите на третата. Разкрита е била и значителна част от архитектурния комплекс. Резултатите от това проучване допринасят за изясняването на характера и устройството на римските вили около Сердика.

През 1963 г. българо-полската експедиция е продължила разкопките и проучванията на територията на римския град Нове при Свищов. Полският колектив под ръководството на проф. К. Маевски е работил на три участъка в западния сектор. На участък II е била разкрита част от основите на голяма постройка. Намерените в нея материали се отнасят към V—VI в. На участък III е продължило разчистването на северозападния ъгъл на градската крепостна стена. На юг от крепостната стена е разкрит част от канал, изграден от камъни, тухли и керемиди. Въз основа на намерения в него материал строежът на канала се отнася към III в., а може би още от края на II в. На участък IV са били разкрити помещения от голямата постройка с басейн за къпане и отоплителни инсталации. Постройката показва няколко строителни периода.

Българският колектив под ръководството на проф. Д. П. Димитров е работил по южната крепостна стена и в югоизточния ъгъл на града. Разкрита е била напълно кула № 7. Тя е с подковообразна форма и е конструктивно свързана с крепостния зид. По своите размери кулата е едно от най-монументалните крепостни съоръжения в Нове. В нея са били намерени сравнително малко късове от глинени съдове, отнасящи се към III—IV в. Продължено е било разчистването на постройката, открита през 1962 г. в югоизточния ъгъл на Нове. В нея и около нея са били намерени много материали с битов характер и преди всичко керамика. В горните пластове са преобладавали материали от късноримската епоха. Намерени са и фрагменти от терасигилата, бронзови фибули, няколко монети и една гема от червен карнеол с изображение на Деметра.

Н. сътр. Д. Николов, директор на музея в Стара Загора, говори за спасителните разкопки при язовир „Чаталка“. Работено е било на три обекта. На Калето е съществувало тракийско селище, построено върху първобитно поселение, обитавано през енеолита и бронзовата епоха.

Укрепено е било през елинистическата епоха — III—I в. пр. н. е. От намерените монети се вижда, че Калето е било обитавано и през цялата римска епоха. През XIV в. то е било използвано за гробище на някое съседно средновековно селище. Разкопки са били проведени и на тракийското селище. Разкритите досега материали го датират между II—V в. На надгробната могила Рошава Драгана са разкрити само три участъка от заобикалящата я каменна ограда.

Съобщение за конете от тракийските колесници при Стара Загора направи проф. С. т. И в а н о в. Заедно с колесниците са били заровени 11 коня. Проучванията показват, че по-голямата част от конете са предназначени за бързи алюри. Повечето от тях са въобще най-едрият коне от тази епоха, намирани досега у нас и в останалите европейски страни.

За разкопките във Вътрешния град на Плиска говори доц. А. т. М и л ч е в. Най-важният резултат от разкопките през 1963 г. е цялостното разкопаване на южната порта, която е била само означена в плана на К. Шкорпил. Запазени са до сводестата част на първия етаж четири кули, разположени по две от всяка страна на постлания с грамадни плочи проход. Последният се е затварял отвън с двукрила врата. На 2,30 м южно от нея е имало втора — падаща врата. Крепостната стена разделя вътрешните от външните кули на портата. Покритието на кулите и прохода е било с тухлен свод, а не с гредоред. Новото в южната порта е колоната в североизточната кула, около която се е виела стълбата за втория етаж. Градежът на портата е квадров. Фугите между големите квадрати са замазвани с червен хоросан. Намерени са били фрагменти от глинени съдове, хромели, железни стрели, бойни брадви и др., които се отнасят към втората половина на Х в. Въз основа на находките е установено, че през втората половина на Х в. портата е престанала да играе роля на крепостно съоръжение. Това се потвърждава от северозападната кула, която е използвана за живеене. Тогава проходът е бил затворен с каменни блокове.

Н. сътр. В. А н т о н о в а (Коларовград) е работила в източната половина на комплекса Малък дворец в Плиска. Проучени са били голям брой помещения, разположени около обширен двор. Разкрита е била и част от водопроводната мрежа. Намереният материал — керамика, монети и др. — датира комплекса от IX до Х в. Разчистени са били също така крепостният зид и петоъгълната кула южно от източната порта.

За проучването на Велики Преслав говори ст. н. сътр. В. М а в р о д и н о в а, главен ръководител на разкопките. Разчистена е била жилищната част на дворцовия комплекс. Под настилите, притискащи дворцовите развалини, са разкрити основи на зидове, настилки, а също така и останки от градежи от един по-стар период от живота на двореца. Продължени са били разкопките в жилищната сграда, която се е издигала западно от приемната. Установено е, че вътрешните разделителни стени са само долепени до външните. В нея са били намерени много късове от мраморни плочи от подова настилка, фрагменти от глинени съдове и пр. Вероятно тази част от двореца е била поправена и обитавана по време на Втората българска държава. Резултатите от проведените разкопки показват, че приемната зала е само част от обширен комплекс, съставен от различни по предназначение и разновременни постройки, останките на които предстои да се разчистят. Разчистена е била източната половина на северната порта на Вътрешния град за предстоящите консервационни работи.

Н. сътр. Т. Т о т е в (Преслав) направи съобщение за една извънредно интересна сребърна чаша, открита случайно при изкоп за нов гроб. Тя има форма на пресечен конус и е богато орнаментирана. На плоското ѝ дъно има шестредов надпис на гръцки език, който показва, че тя е била лична вещ на Сивин, който е бил велик жупан. Чашата е забележителна творба на нашата стара художествена промишленост от края на IX в.

От направените разкопки в югоизточната част на сегашните преславски гробища се е установило, че там е бил един от некрополите на средновековен Преслав от IX до Х в.

Доклад за случайно открития ранносредновековен некропол при с. Блъсково, Варненско, направи н. сътр. Д. И. Д и м и т р о в (Варна). Разкопаните няколко гроба са показвали два начина на погребение — трупополагане и само в

един случай трупопизгаряне. Димитров подчерта, че се забелязва известна разлика в погребалния ритуал тук и в ранносредновековния некропол при гара Разделна, Варненско. Въз основа на намерената в един от гробовете монета некрополът се отнася към Х в.

За проучването на градището при с. Стърмен, Русенско (българо-полска експедиция) докладва н. сътр. Г. Д ж и н г о в. Българският колектив е проучвал западната част на градището. В югозападния ъгъл на градището са били открити няколко полуземлянки, отчасти вкопани във вала. Намерените в тях материали ги датират към XII—XIV в. Непосредствено до една от землянките е била открит и яма за зърнени храни. В нея са били намерени много фрагменти от ранносредновековни и по-малко от късноримски глинени съдове. Във вътрешната част на градището са били разкрити надземни сгради, които се отнасят към ранното средновековие.

Д. С т о я н о в а, директор на музея в Благоевград, докладва за разкопките при с. Долно Церово, Благоевградско. Разкрити са били укрепителни съоръжения от различни строителни периоди — от III в. до падането ни под турско робство. Около крепостната стена са били открити граждански постройки, които по начина на градеж и намерените в тях материали (железни гвоздеи, длетя, косери, ножове, върхове на стрели) се датират към IX—XI в. Върху най-високата част на градището е била разчистена малка църква параклис, която се отнася към времето на Втората българска държава.

За разкопките на Търновския музей говори Х р. Н у р к о в, директор на музея. Под ръководството на Н. А н г е л о в е била проучена Малката порта на Царевец. Нейният начин на градеж не се отличава от градежа на откритите досега там средновековни постройки и крепостни стени. Под портата е бил открит по-стар крепостен зид, който по план, строителна техника и материал се различава и бележи един по-ранен етап в крепостното строителство на хълма. Ангелов е проучвал и крепостната стена при третата порта на главния вход на Царевец. Тя е лежала върху по-стар градеж от редова зидария с блокове и хоросан, примесен с едро начукани тухли, който принадлежи на V—VI в. Я. Н и к о л о в а и Х р. Н у р к о в са проучвали средновековния квартал в западния склон на Момина крепост. Открити са били две землянки и базиликална по форма сграда, използвана през средновековието за жилища. Намерените в тях материали ги датират към XIII—XIV в. Б. С у л т о в е доразкрил късноантичния резервоар на хълма Момина крепост, а също така и водопровода, чрез който е била докарвана водата. На другия обект на хълма Я. Н и к о л о в а е установила два културни пласта: един от късноантичната епоха, който се свързва с големите крепостни съоръжения на хълма, и друг по-късен — от X до XII в.

Д. А л а д ж о в (Хасково) съобщи резултатите от разкопаването на една надгробна могила в с. Любеново, Хасковско. Разкрити са били 49 погребения, от които едно първично с изгаряне на трупа на самото място. Намерените до него глинени съдове го датират към IV в. пр. н. е. Останалите 48 погребения са вторични, от които едно е от римската, а останалите от средновековната епоха. Последните са богати на гробни дарове, главно накити. Намерени са били общо около 100 здрави стъклени и бронзови гривни, 29 пръстена, над 3000 стъклени мъниста и 28 броя обици. Въз основа на тези накити некрополът се отнася към XI—XIII в.

Преглед на научноизследователската дейност на Варненския музей направи н. сътр. Г. Т о н ч е в а. Тя разгледа подробно постиженията в областта на праисторията, античната и средновековната археология. Редица важни проблеми са били решени благодарение на големия брой археологически разкопки, проведени във Варненско. Накрая тя посочи задачите, които стоят пред колектива на археологическия отдел на Варненския музей.

В доклада си върху сграфито керамиката А л. К у з е в (Варна) въз основа на техниката и орнамента се опитва да установи две големи групи — вносна и местна. За определяне на вносната керамика му служат паралели от Цариград, Коринт и др. За местната керамика той се позовава на по-грубата обработка и на паралели на вътрешността на страната. Въз основа на техниката той дава по-широки хронологически рамки на този вид керамика — XI—XV в. За тази датировка му служат стратиграфските наблюдения, добити при разкопките на т. нар. Римска кула във Варна.

Н. сътр. Г. Джингов докладва за археологическото проучване на полесражението от 1444 г. при Варна. Направени са били сондажи западно от могилите Мурад и Санджак. Открит е бил ров, сега напълно засипан. Трасето му не е имало права линия и е с различни размери. При изкопаването на това съоръжение пръстта е била насипвана на западната му страна и така бил образуван валът. Джингов предполага, че това землено укрепление е било създадено набързо от турците за защита на тяхната позиция в сражението на 10. XI. 1444 г.

Ст. н. сътр. Т. Герасимов направи преглед на съдържанието на няколко монетни съкровища, открити през 1963 г. в България. С посочените нумизматични материали той илюстрира важноста на монетите като извор за проучване икономиката и паричния пазар в нашите земи през елинистическата, римската епоха и развития феодализъм.

Научно съобщение за крепостта при с. Маточина направи арх. Ст. Бояджиев (Институт за паметници на културата, София). Той разгледа подробно една сравнително добре запазена кула, която е обособена сама за себе си като отбранителна сграда. По замисъл и устройство тя е единствена у нас. Датира се към XIII—XIV в.

Поради големия брой археологически разкопки доц. В. Велков и ст. археолог Е. К. Манова резюмираха резултатите от сондажните разкопки на различни обекти с по-малък обсег. Под ръководството на Ел. Бацова (Сливен) и Евг. Христова (Нова Загора) са разкопани две надгробни могили при с. Сокол, Сливенско, с беден гробен инвентар. Те са ръководили разкопки още в м. Клиялика при с. Западна, Сливенско, где са открили много разрушена еднокорабна базилика. Установени са два етапа на градеж. Базиликата се отнася към VI—VII в. Н. сътр. Л. Ботушарова (Пловдив) е проучвала крепостната стена на хълма Небеттепе. Разкрито е било едно правоъгълно помещение, което се датира към III—II в. пр. н. е. Доц. В. Велков е ръководил разкопките на тракийската крепост Чертиград в района на с. Брусен, Етropolско. Документирано е всичко, което все още личи на повърхността. Във вътрешността на крепостта личат останки от правоъгълни сгради. Те се отнасят преди завладяването на нашите земи от Рим. Д. Аладжов е разкопал една антична надгробна могила. Тя е с беден гробен инвентар. Интересно е нейното оформяване от три отделни по-малки могили, затрупани от общ насип. По повърхността ѝ са открити 20 вторични погребения от V до VI в. В основите на отделните могили са били открити три погребения с материали, характерни за II—III в. Директорът на Пловдивския археологически музей н. сътр. Хр. Джамбов е проучил останалата част от средновековното водохранилище на Небеттепе, Пловдив. Под ръководството на н. сътр. С. Георгиева е продължило разкопаването на феодалия замък в Червен. Открито е било правоъгълно жилище. В средата на двора е започнато разкриването на сграда, вероятно църква. Ст. н. сътр. Ст. Станчев със сътрудници от Плевенския музей е продължил разкопките на градището в м. Кайлъка. Разкрита е трикорабна базилика. В разкопаната площ са установени четири културни пласта. В Ловеч н. сътр. Й. Чангова е започнала разкопки на крепостта в квартала „Варош“. Разчистено е било помещение от голя-

ма сграда, в което е намерена керамика от X, XII и XIII в. и малко количество от V до VI в. Разкрито е и друго помещение, построено през XV в. и просъществувало през XII—XIII в. Доц. А. т. Милчев е ръководил разкопките в м. Витата стена при с. Здравковец, Габровско. Разкрита е била сграда с правоъгълен план и трикорабна едноапсидна църква. Около нея са намерени християнски погребения от XIII до XIV в. Открити са много археологически материали и български и византийски монети от XII до XIV в. Доц. А. т. Милчев е ръководил разкопки и при м. Пречиста при с. Градница, Габровско. Открити са били следи от зидове на еднокорабна църква. Тя е била украсена със стенописи и декоративни панички. Датира се от XIII до XIV в. Н. сътр. Г. Джингов е ръководил спасителните разкопки на Пирдопската и Златишката крепост. Установен е бил техният план, устройството и поправките. Материалът, намерен в Пирдопската крепост, показва, че тя е била обитавана през каменномедната, латенската, късноантичната и късносредновековната епоха. Материалите от Златишката крепост са по-малобройни. Те се отнасят към времето на Първата българска държава. През 1963 г. ст. н. сътр. Ж. Вържарова е извършила предварителни теренни проучвания по долините на реките Огоста и Цибрица. Обходени са били девет селища и некрополи от средновековния период — IX—XI в., десет поселения от античния период и три праисторически селища.

За резултатите от разкопките на Цепинската крепост при с. Дорково, Пазарджишко, говори Н. Гиздова, директор на музея в Пазарджик. Разкопана е била площ от около 450 кв. м в най-високата част на крепостта. Намерените материали показват, че крепостта е била обитавана от халшата до помохамеданчването на родопските българи през XVII в. От М. Бонева (Централен музей на народната армия) са направени проучвания в отделни сектори на външната оградна стена на Цепинската крепост.

П. Павлов (Ловеч) съобщи за случайно откритото при с. Летница, Ловешко, ново сребърно тракийско съкровище. То съдържа предмети от украсата на конско снаряжение. Върху някои апликации са изобразени различни сцени: борба между животни, женски митологически същества, конник в борба с мечки и др. Датира се към IV—III в. пр. н. е.

Н. сътрудник П. Детев (Пловдив) направи съобщение за намерената в Пловдив извънредно интересна колективна находка от глинени съдове, които той отнася към ранножелязната епоха.

Препениявайки резултатите от конференцията, в заключителното слово чл.-кор. проф. Д. П. Димитров подчерта, че тази година конференцията се характеризира с масово посещение. Представени са 29 музея от страната и представители на редица сродни институти. Това има още голямо значение, като се има пред вид, че сесията се провежда в провинцията. Големият брой участници — над 80 делегати — подчертава, че в областта на археологията има голям брой сътрудници. Изнесените над 35 доклада и научни съобщения отразяват големия размах на проучванията на терена през 1963 г. и сочат значителните постижения на българската археологическа наука.

Р. Катинчаров

* * *

От 14 май до 5 юни 1964 г. гост на Археологическия институт и музей при БАН беше доц. д-р Бедржих Свобода от Археологическия институт при Чехословашката академия на науките в Прага. Той се занимава с археологическото и историческото проучване на късната античност и по-специално с нашествията на варварските племена на територията на днешна Чехословакия.

В София Б. Свобода се запозна с материалите от Археологическия музей и има срещи със специалисти от Археологическия институт и музей, от Софийския държавен университет, от Института за паметниците на културата и др.

В продължение на две седмици той направи научна обиколка из страната, като посети Пловдив, Ст. Загора, Варна, Плиска, Мадара, Търново, Никополис ад Иструм. Б. Свобода участва в работата на Деветата годишна отчетна конференция на Археологическия институт и музей при БАН в гр. Варна и изнесе доклад на тема „Състояние и задачи на археологическите проучвания в Чехословакия“.

На 3 юни той прочете доклад в София върху „Едно сребърно съкровище от Словакия“.

Ал. Димитрова

СЪДЪРЖАНИЕ

Статии

Д. П. Димитров — Българската археология през периода 1944—1964 г.	1
К. Миятев — Царевград Търнов	7
Ст. Станчев — Двадесет години разкопки в Преслав	18
Ат. Милчев — Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години	23
Т. Иванов — Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944—1964)	35
Ив. Венедиков — Разкопките и проблемите на нашето Черноморие	46
М. Чичикова — Проучвания на тракийската култура в България (1944—1964)	53
Г. Ил. Георгиев — Проучвания на културата на селищните могили	59
Н. Джамбазов — Проучвания на палеолитната и мезолитната култура в България	67
И. Юркова — По-важни открития и развитието на нумизматиката в България през последните двадесет години	77

Преглед

Р. Катинчаров — Деветата отчетна конференция на Археологическия институт и музей при БАН за 1963 г.	82
---	----

SOMMAIRE

Articles

D. P. Dimitrov — L'archéologie bulgare au cours des années 1944—1964	1
Kr. Mijatev — Târnovo, Ville des Rois	7
St. Stančev — Vingt ans de fouilles à Preslav	18
At. Milčev — Recherches sur la culture slave ancienne en Bulgarie et à Pliska au cours des vingt dernières années	23
T. Ivanov — Recherches sur la cité à l'époque romaine et au début de l'époque byzantine en Bulgarie (1944—1964)	35
Iv. Venedikov — Fouilles et problèmes de littoral bulgare de la Mer Noire	46
M. Čičikova — Recherches sur la culture thrace en Bulgarie (1944—1964)	52
G. Il. Georgiev — Recherches sur la culture des Tells	59
N. Džambazov — Recherches sur la culture paléolithique et mésolithique en Bulgarie	67
Y. Yurukova — Les découvertes plus importantes et le développement de la numismatique au cours des dernières vingt années	77

Revue

R. Katinčarov — La neuvième conférence de l'Institut et du Musée d'archéologie de l'Académie Bulgare des Science pour 1963	82
--	----

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ,
ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ,
СТАНЧО СТАНЧЕВ (зам.-гл. редактор)

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 8-24-05 и 8-24-06

Адрес за абониране
Издателство на БАН, ул. Сердика 4, София Ц. Тел. 8-38-83

Технически редактор Ив. Атанасова	Художествен редактор на корицата М. Кънева	Коректор М. Михалкова
Дадена за набор на 20. VII. 1964 г.	Подписана за печат на 3. IX. 1964 г.	Печатни коли 10,75
Формат на хартията 59/84,8	Тираж 1100	Поръчка 1246
		Отделна книжка 0,90 лв.
		Издателски коли 8,92
		Годишен абонамент 3 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките

Съобщение

БАН обявява конкурс за редовна аспирантура към Археологическия институт и музей по **неолит** и **енеолит**.

Подробни сведения виж в бр. 62 от 7. VIII. 1964 г. на Държавен вестник.

От Академията